

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

№2 (44), 2013 ж.

Алматы, 2013

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№2 (44), 2013 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:

филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазилұлы**

Бас ред. орынбасары:

пед.ғыл.д., проф. **Ф.Ш. Оразбаева**

Ғылыми редакторлар:

филол.ғ.д., проф. **Т.С. Тебегенов,**
филол.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева**

Редакциялық алқа мүшелері:

пед.ғ.д. **С.Б. Бегалиева,**
пед.ғ.д. **Р.Ә. Шаханова,**
филол.ғ.д., проф. **К.И. Мирзоев,**
филол.ғ.д., проф. **Б.Қасым,**
пед.ғ.д., проф. **Г.А. Қажығалиева,**
пед.ғ.д., проф. **Ж.К. Балтабаева,**
проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ),
филол.ғ.к., доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей),
филол.ғ.д., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
филол.ғ.д., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
п.ғ.д. **Н.И. Ишекеев** (Қырғызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия),
PhD докторы, проф. **И.З. Белобровцева**
(Эстония),
пед.ғ.д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:

филол.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2013

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10109 - Ж

Басуға 13.05.2013 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 14,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 121

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

Казахский национальный педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

**Мазмұны
Содержание**

**ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА**

Токтарова Т.Ж. Гендерные исследования в современной науке.....	3
Абасва Ж.С. Когнитивное изучение парентезы.....	6
Мазмбаева Ж.О. Метафоралардың тілдік-танымдық мазмұны (Т.Ахметжан шығармалары негізінде).....	9
Әбжан Г.М. Табиғат құбылысына байланысты сөздердің мағыналық жағынан қолданылу аясы.....	13
Абдулжанова З.А. Ауызша сөйлеу тілі және оның ерекшелігі...	15
Смагулова А.С. Займствование терминосистем нефти и газа в казахском языке	18
Асқарова С.А. Поэтика тіліндегі параллелизм: авторлық қолданыс кырлары.....	22
Асқарова С.А. Поэтика тіліндегі параллелизм: авторлық қолданыс кырлары.....	26
Мукашева А.С., Ашегова Б.Н. Всестороннее развитие полиязыковой личности.....	30
Бияздықова Ә. Мұқағалидың Отан, туған жер, халық тақырыбындағы өлеңдеріндегі бақыт ұғымының қолданылуы...	35
Дюшенбаев А.Ш. Структурные особенности терминополья «энергетика» в английском и кыргызском языках.....	38
Есенова Қ.Ө. Қазіргі тіл біліміндегі тоғыстырушы үрдістер.....	41
Беласарова Ж.Т. Түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстардың сипатталуы туралы.....	44
Жұмбабекова А.Қ. «Аудармашы кәсіби қызметінің негіздері» оқу құралын құрастыру тәжірибесінен.....	47
Исмаилова Г.К. Категории и понятия финансово-кредитной терминологической системы.....	50
Мукашева А.С. Всестороннее развитие полиязыковой личности.....	53
Өтеген Н.О. Қазіргі қоғамдағы электронды әңгімелесудің тетіктері мен ерекшеліктері.....	56
Рахимова А.М. «Ақыл», «білім» базалық концептілері.....	60
Сафарғалиева А.Ы. Психолінгвистические аспекты коммуникативно-ориентированного синтаксиса.....	63
Kabylbekova D. The multimodal characteristics of film discourse...	65
Kabylbekova D. The multimodal characteristics of film discourse...	68
Султаниязова И.С. Антонимияның метатілі туралы.....	73
Argynbayev A.Zh. Applying films in assessing multilingualism among pre-service teachers.....	76
Талдыбаева А.К., Қайырбеков Т. Қазақ және француз мақал-мәтелдерінің үндестігі.....	76
Уюкбаева М.И. Гуманистический протореализм.....	76
ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ	
Кулумбетова А.Е. Выражение идеи стихотворения в прозе И.С. Тургенева «Мы еще повоюем!» в системе его содержания и формы.....	80
Кулумбетова А.Е. Выражение идеи стихотворения в прозе И.С. Тургенева «Мы еще повоюем!» в системе его содержания и формы.....	83
Ибраева А.Д. Абай өлеңдерінің жариялану тарихы.....	86
Джунисова А.А., Алиева Д. Особенности жанра рассказа в произведении Ю.Нагибина «Свет в окне».....	89
Джунисова А.А., Алиева Д. Особенности жанра рассказа в произведении Ю.Нагибина «Свет в окне».....	92
Джунисова А.А., Алиева Д. Особенности жанра рассказа в произведении Ю.Нагибина «Свет в окне».....	95

Серия «Филологические науки»
№2 (44), 2013 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:
д.филол.н., проф. Б.Абдигазинулы

Зам. гл. редактора:
д.пед.н., проф. Ф.Ш. Оразбаева

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. Т.С. Тебегенов,
д.филол.н., проф. С.Ж. Абишева

Члены редколлегии:
д.п.н. С.Б. Бегалиева,
д.п.н. Р.А. Шаханова,
д.филол.н., проф. К.И. Мирзоев,
д.филол.н., проф. Б.Касым,
д.п.н., проф. Г.А. Кажигалиева,
д.п.н., проф. Ж.К. Балтабаева,
проф. Барри Пол Шерр (США),
к.филол.н., доцент Е.В. Казарцев (Россия),
д.филол.н., проф. Г.Л. Нефагина (Польша),
д.филол.н., проф. А.К. Киклевич (Польша),
д.п.н. Н.И. Ишекеев (Кыргызстан),
проф. Спендель Джованна (Италия),
проф. Хатрани Алтынчач (Турция),
проф. Мехмет Куталмиш (Турция),
доктор PhD, проф. И.З. Белобровцева
(Эстония),
д.п.н. Чан Дин Лам (Вьетнам)

Ответственный секретарь:
к.филол.н. А.Д. Ибраева

© Казахский национальный
педагогический университет им. Абая, 2013

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 13.05.2013.
Формат 60x84 1/8. Объем 14,5 уч-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 121

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

.....
Қоспағарова Ә.Қ., Құдайбергенова Ә.Қ. Бақтыбай ақын тілі...
Зайнулла Ж. Ғұмар Қарашұлының әдеби мұрасы.....
Тюлепбергенова Е.Ж. О развитии научных знания в Древней
Греции.....

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ 100
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Тнымбаева С.Т. Корректирование правовой информационной
коммуникативности студентов-юристов при обучении русскому
языку..... 105
107

Шуиншина Н.М., Шуиншина С.Ж. Түрік тілі сабағында ойын
түрлерін пайдалану..... 109

Естаева Т.Е. Речевые ошибки студентов-казахов, их
предупреждение и исправление..... 112

Бисенбаева М.К. Қаратпа сөздер, олардың тіліміздегі маңызы.
Әлібекқызы Ақбота «Ақ боз үй» роман-трилогиясы қалай
жазылды.....

ЖУРНАЛИСТИКА

Бақбергенова Ғ.С. Қарым-қатынастың қозғаушы күші.....

УНИВЕРСИТЕТКЕ ЕҢБЕГІ СІҢГЕН ҰСТАЗДАР

Әбдігазиұлы Б. Ұлағатты ғибрат үлгісі.....

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысының «Филология ғылымдары» сериясы ғылыми жұмыстардың негізгі нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілген.

На основании приказа №1082 от 10 июля 2012 года Комитетом по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных результатов научной деятельности.

ТІЛ БІЛІМІ. ЛИНГВИСТИКА

ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Т.Ж. Токтарова – к.ф.н., доцент кафедры русской филологии для иностранцев КазНПУ имени Абая

Одним из основных направлений в современной науке человек, его свойства и качества, благодаря которым он взаимодействует с миром и осуществляет его познание. Признание важности и уникальности человека повлекло за собой смену приоритетов в науке от исследований массовых масштабных явлений к отдельным проявлениям и особым вариантам, связанных с широким внедрением антропологического принципа. Таким образом, прослеживается тенденция исследования разнообразия конкретных проявлений человека: культурных, национальных, религиозных, гендерных.

В настоящее время гендерные исследования являются одним из самых приоритетных направлений в мировой лингвистике. Гендер, являясь сложным и многоаспектным направлением, занимает в Казахстане определенную нишу. Интерес представляют работы, посвященные этническому аспекту гендера, исследования гендера с точки зрения философии, социологии, психологии, социолингвистики, культурологии, этнографии, этикета и т.д.

Как отмечает Н.Усачева, «сегодня многообразие теоретического инструментария и возросшие связи наук дают возможность складываться междисциплинарным стратегиям, включающим единство и многообразие аспектов и подходов исследования».

Гендерный подход как раз и отвечает тем требованиям современной науки, которые обеспечивают полноту охвата в объяснении и прогнозировании как глобальных, так и локальных процессов как на уровне объективной необходимости и исторической опосредованности, так и на уровне частного и единичного.

Но и это ещё не всё, поскольку гендерные исследования включают проблемы социализации, самоидентификации, самоактуализации, а, кроме того, проблемы социальной стратификации и субординации, следовательно, гендерные исследования должны базироваться на методах социологии, психологии, политологии и других гуманитарных и социальных дисциплин» [Усачева].

Все исследования, посвященные гендерному аспекту, строятся на оппозиции «мужское» и «женское». Однако, «в системе гендера учитывается не только отличие между полами, но и то внимание, которое уделяется полу со стороны общества. Таким образом, спектр анализа перемещается на гендерную детерминацию социального конструирования пола. В этом случае меняется предмет исследования: не пол, а социум выступает основным объектом анализа в его воздействии на формирование пола, как включенного в систему социальных ожиданий и предписаний, что и определяет индивида со стороны его способности самоидентификации и сопоставлению себя и абстрактного, идеального носителя качеств “настоящих” мужчины или женщины» [Усачева].

Гендерная тематика охватывает весь спектр социальных и гуманитарных наук:

- Феминистская теория
- Гендерная проблематика в экономической теории
- Гендерная проблематика в исторических науках
- Гендерная проблематика в психологии
- Гендерная проблематика в антропологии
- Гендерная проблематика в литературе
- Гендерная проблематика в языкознании
- Гендерная проблематика в праве: права женщин
- Гендерная проблематика в этике
- Гендерные проблемы и семья
- Гендерные политики в социальных движениях: теория и практика современного феминизма
- Гендер и национализм
- Гендерная проблематика мас-медиа и рекламы
- Гендерная экспертиза
- Гендерная проблематика в культурологии
- Гендерная проблематика в социологии
- Гендерная проблематика в философии

Объектом нашего исследования является гендерная лингвистика, которая, в свою очередь, рассматривается в контексте философии, психологии, социологии, культурологии и т.д.

В гендерной лингвистике исследования посвящаются анализу как языкового, так и коммуникатив-

ного материала. Уже имеются исследования, посвященные систематическому описанию речевого поведения национальных лингвокультурных общностей, речевого поведения профессиональных и возрастных групп. В научный аппарат лингвистики введен термин «коммуникативное поведение», который служит для обозначения совокупности особенностей речевого поведения и общения носителей того или иного языка. В казахстанской лингвистике на данном этапе имеют место гендерные коммуникативные исследования.

Рассмотрим основные аспекты исследования гендера.

Объектом исследования гендерной психологии являются индивидуальные и типологические особенности личности как представителя того или иного пола. Все существующие гендерные отношения, на наш взгляд, основываются, прежде всего, на существующих в том или ином обществе гендерных стереотипах, которые затрагивают все области человеческих взаимоотношений.

Влияние гендерных стереотипов на воспитание, поведение и поступки людей являются одним из основных вопросов изучения психологических особенностей пола. Целью нашего исследования является анализ стереотипных форм поведения в различных ситуациях: бытовое общение, официальное, ритуальное, спонтанное общение и т.д.

Гендерные стереотипы – это социальные нормы поведения мужчин и женщин, представления, закрепленные в общественном сознании. Гендерные стереотипы имеют место во всех аспектах жизнедеятельности человека: в поведении, привычках, в вербальной и невербальной речи. Прежде всего, мужчины и женщины различны в анатомо-морфологическом и психологическом плане (психофизиологические реакции, когнитивные процессы, мотивации, интересы), что находит естественное выражение в половом разделении труда, социальных ролях, закрепляется и освещается культурой [Сафонова, 2003].

По мнению ряда ученых-психологов, характеристики пола являются социально-культурной переменной и закреплены, в первую очередь, в полоролевых стереотипах, принятых в обществе, а также в комплексе норм и ценностей, моделей и эталонов должного полоролевого поведения, принятых той конкретной социальной группой [Каган, 1991. Кон, 1988. Мастерс, 1991].

Проявление агрессии является ярким показателем дифференциации по половому признаку. Половые различия по агрессивности, по мнению Т.В.Бендас, относятся к наиболее устойчивым, начиная с детского возраста. Мальчики и мужчины превосходят девочек и женщин по открытой физической агрессии, а девочки и женщины чаще прибегают к скрытой вербальной агрессии (клевета, злословие, раскрытие чужих секретов, слова, вызывающие у другого человека чувство вины, оставление вопросов без ответа) и невербальной (избегание взгляда, мрачное выражение лица в ответ на улыбку и т.п.) [Бендас, 2006]

Все существующие гендерные стереотипы М.В.Сафонова делит на три группы: Первая группа – это стереотипы маскулинности-феминности - нормативные представления о соматических, психических, поведенческих свойствах, характерных для мужчин и женщин. Мужчины компетентны, доминантны, независимы, самоуверенны, склонны рассуждать логически, способны управлять своими чувствами. Женщины более пассивны, зависимы, эмоциональны, заботливы и нежны.

Другая группа стереотипов касается содержания труда мужчин и женщин: традиционной для женщин считается деятельность обслуживающая, исполнительская; для мужчин же характерна деятельность инструментальная, творческая, им «по плечу» организовывать и руководить.

Третья группа стереотипов связана с закреплением семейных и профессиональных ролей в соответствии с полом. Для мужчин главные роли – профессиональные, для женщин – семейные. «Нормальный» мужчина стремится к построению карьеры, профессиональному успеху; «нормальная» женщина хочет выйти замуж и иметь детей, вести домашнее хозяйство [Сафонова, 2003].

Половая роль и гендерные стереотипы – это психологические термины. Половая роль, по определению В.Е. Кагана, - это модель социального поведения, комплекс ожиданий, стереотипов, требований, адресуемых обществом людям мужского или женского пола [Каган, 1991].

Соционормативные представления о том, чем отличаются или должны отличаться друг от друга мужчины и женщины по своим физическим, социальным и психическим качествам существуют как на высших уровнях культуры в рамках религиозных и философских систем (половой символизм), так и в повседневном бытовом сознании (полоролевые стереотипы)[Кон, 1988].

В традиционно-бытовой культуре казахов существуют ярко выраженные гендерные стереотипы. Так, например, мужчина-казак наделяется ролью «главы семьи», «добытчика», «кормильца», «защитника» и «советчика». Следует отметить, что авторитет мужа/отца среди казахов очень высок. Традиционная система гендерных стереотипов казахов построена на жесткой нормативности. Выполнение мужчинами женских обязанностей вызывает со стороны окружающих негативное отношение, осуждение, следуя наделенными обществом гендерными ролями, мужчины и женщины должны строго их соблюдать. Особенно ярко гендерные стереотипы проявляются в

ритуализированном этикете, где мужчина и женщина должны строго следовать предписанному сценарию.

Так же одним из наиболее ярких проявлений гендерных стереотипов является реклама. Так, для рекла-мы бытовой химии, продуктов питания, одежды, ювелирных украшений, товаров для детей, медицинских препаратов и т.п. всегда привлекаются женщины, так как они являются потенциальными покупателями данного вида товара.

Приведем примеры: в телевизионной рекламе растительного масла «Шедевр» всегда присутствует женщина, которая готовит только на этом масле для своей семьи, потому что «выбирает лучшее». В дру-гом телеролике женщина дает всей семье (мужу, детям, родителям) витамины Санасол, и ролик заканчи-вается словами дочери: - Потому что мама любит нас.

При рекламе автомобилей, банковских услуг, недвижимости присутствуют мужчины, что является подтверждением гендерного стереотипа «главы семьи», который принимает решение при приобретении дорогостоящих вещей. Чтобы не быть голословными приведем примеры. В телевизионной рекламе услуг АТФ банка мужчина в одном ролике начинает, взяв кредит, развивать свой бизнес, затем он же в другом ролике решает снова взять кредит и купить квартиру. Все эти ролики заканчиваются словами «Мы растем!». А в телерекламе автомобиля Toyota молодой человек опаздывает на самолет, в другом городе его ждет невеста, только потому что он на машине Toyota, он успевает на свою свадьбу. Рекламный ролик заканчивается словами «Управляй мечтой».

Восприятие рекламы, по мнению Ахметжановой З.К., у мужчин и женщин разное, так, мужчины воспринимают рекламную информацию выборочно на основе установившихся ранее критериев, поэтому рекламу для них лучше свести к показу некоторых наиболее ярких свойств и качеств продукта. Для женщин необходима детальная и полная информация, так как они предпочитают принимать решения, непосредственно отталкиваясь от рекламной информации, проходящей в данный момент перед ними [Ахметжанова, 2005]. Проявление гендерных стереотипов в рекламе является объектом отдельного более детального исследования.

1. Усачева Н. Теория и методология современных гендерных исследований //GROSSVITA №3.
2. Сафонова М.В. Гендерные стереотипы и их влияние на поведение человека. // Практикум по гендерной психологии. Под редакцией И.С.Клециной. - СПб.: Питер, 2003.
3. Каган В.Е. Воститателю о сексологии. - М.: Педагогика, 1991.
4. Каган В.Е. Когнитивные и эмоциональные аспекты гендерных установок у детей 3- 7 лет / Вопросы психологии. - 2000. № 2. С. 65-69.
5. Кон И.С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). - М.: Наука, 1988.
6. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1989.
7. Мастерс У., Джонсон В., Колодни Р. Мастерс и Джонсон о любви и сексе. В 2 Ч., ч. 1. - СПб: СП "Ретур", 1991.
8. Ахметжанова З.К. О некоторых направлениях исследования языка рекламного текста // Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 408 с.
9. Ожигова Л.Н. Исследование гендерной идентичности и гендерных стереотипов личности Практикум по гендерной психологии. Под редакцией И.С. Клециной. - СПб.: Питер, 2003. - 480 с.
10. Сафонова М.В. Гендерные стереотипы и их влияние на поведение человека // Практикум по гендерной психологии. Под редакцией И.С. Клециной. - СПб.: Питер, 2003. - 480 с.

Түйін

Айтылмыш мақалада қазіргі ғылымда гендердің ролі және орны талданады, сонымен қатар гендерлік зерттеулердің негізгі бағыттары қарастырылады. Гендер гуманитарлық ғылымның барлық спектрін: философияны, психологияны, социологияны, лингвистиканы, мәдениеттануды қамшалайды.

Summary

This article examines the role and the place of gender in modern science, the basic directions of research gender. Gender encompasses the entire range of the humanities: philosophy, psychology, sociology, linguistics, cultural studies.

КОГНИТИВНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПАРЕНТЕЗЫ

Ж.С. Абаева – КазНУ им. аль-Фараби

При коммуникации передается от адресата к адресанту не только значение как содержательный потенциал, соотносящийся с конвенциональным полем сигнификатов, но и некоторая субъективная содержательная часть, соответствующая индивидуально-субъективной части сигнификата говорящего, которая отсутствует в сигнификате слушающего. Эту часть можно назвать смыслом. Для успешного осуществления своих коммуникативных замыслов автор подвергает высказывание соответствующей обработке, используя специальные языковые средства, которые обладают реальными или потенциальными прагматическими свойствами. Одним из таких средств выступают парентеза, основное назначение которой заключается в использовании ее как специфического способа подачи мысли, как приема автор-ского комментирования текста.

Расчленение единой синтаксической структуры для дополнительного пояснения или выражения отношения говорящего к сообщаемому облегчает понимание высказывания адресатом. Часто парентеза направлена на изменение у реципиента представлений об окружающем мире и наделяет новыми свойствами известные ему объекты, сообщает об их новых отношениях. «Суть коммуникации как смыслового аспекта социального взаимодействия состоит не только в апелляции к концептуальными схемам индивидов через указание на определенные конфигурации смыслов как результаты прежней ментальной и коммуникативной деятельности, но создании мысли, способной внести новый смысл или привести к конфигурации смыслов» [1].

Парентеза организована в условиях реальной коммуникации и вызывается потребностями регуляции общения. Ее появление вызвано отражением в речи сознания, которое по своему существу не может быть одноплановым, поэтому все высказывания с парентезой характеризуются семантико-синтаксической дву-плановостью. Она «вмешивается» в основное высказывание, чтобы выразить то, что по-другому выразить невозможно, то есть информация, передаваемая парентезой, должна перерабатываться именно в данном и никаком другом месте высказывания с целью избегания «коммуникативных сбоев» в общении, ошибочных толкований и способствовать точности и адекватности восприятия. Посредством данных конструкций происходит вовлечение других планов знаний, причем дополнительное знание в парентезе после принятия его к сведению опять уходит на второй план. Синтаксические связи разрываются, чтобы соединиться вновь в процессе дальнейшего восприятия с новым, приращенным за счет парентезы смыслом. Все это позволяет утверждать, что парентеза вводится в текст в интересах реципиента, ибо позволяет ему правильно воспринимать сообщение.

Информативная двуплановость повествования, пишет Г.Н. Акимова, ищет экономные способы выражения, и в наибольшей степени в письменном языке этому отвечает такой знак препинания, как скобки [2, с.65].

Следует отметить определенную взаимозависимость между скобками и сложностью синтаксической структуры внесения: протяженные синтаксические образования оформляются скобками, и благодаря такому обособлению они приобретают относительную самостоятельность как высказывания. Значимость содержания таких вставок становится все более весомой.

В условиях массовой коммуникации, когда отсутствует непосредственная реакция адресата, автор не в состоянии проконтролировать степень полноты и адекватности восприятия текста получателем и скорректировать соответственно свое речевое поведение, дабы избежать коммуникативной «осечки». Поэтому в процессе создания газетного текста он прибегает к использованию парентезы как одного из средств, которые способствуют лучшему усвоению сообщения. Пояснение позволяет конкретизировать объективную информацию, данную в основной части текста, раскрыть ее содержание. Использование поясняющих парентезных конструкций, как правило, представленных в виде самостоятельных мета-текстовых высказываний, направлено на оптимизацию, углубление восприятия передаваемой информации, на более точное и полное понимание текста. В своей основе они имеют интенцию «сообщения». Данные виды парентезы, описывающие последствия или результаты фактов, о которых сообщалось ранее, оказываются в фокусе суждения. Ср.:

В роскошном отеле, украшенном изделиями из нефрита (этот камень у китайцев считается оберегом от всех бед, а потому и высоко ценится), собрались представители правительства СУАР КНР, бизнесмены и журналисты из разных стран. («Новое поколение»)

Объекты, находящиеся в фокусе, выделяются из множества других, образующих его «окружение» или «периферию». Фокус содержит информацию, которая привлекает внимание реципиента, поскольку в процессе коммуникации происходит своего рода активизация релевантных сторон объективной действительности. Это объясняется тем, что сфокусированное высказывание не имеет

целью номинацию ситуации, хотя и номинирует ее; его назначение заключается в том, чтобы отразить ситуацию в актуальном для говорящего/пишущего аспекте. Именно поэтому сфокусированное высказывание не отражает всех элементов ситуации, а выделяет те или иные, важные для отправителя стороны [3, с.72]. Из сказанного следует, что сведения, передаваемые с помощью подобного рода парентезных конструкций, менее подвержены забыванию и хранятся в долговременной памяти. Действительно, «суждения-пресуппозиции запоминаются лучше и на более долгое время» [4, с.320]. Поэтому информация о том, что нефрит высоко ценится у китайцев, на наш взгляд, передается в область долговременной памяти.

Информация, выделяемая посредством скобок в виде отдельного предложения, часто не является второстепенной, а очень важной для понимания всего сообщения:

Праздновать Новый год начинают накануне в 11 часов вечера и бодрствуют до утра... Комнаты заранее украшают; преобладает красный цвет – цвет Солнца (у китайцев принято считать, что злые духи боятся красного цвета). Повсюду наклеиваются красные полоски бумаги с написанными желтыми иероглифами (желтый цвет – императорский – тоже высокочитим в Поднебесной). («Новое поколение»)

Культурологические особенности цвета обуславливают определенные ассоциации, с ним связанные. За именами цвета стоит обширный информационный потенциал, который является основой сложной и многоуровневой цветовой символики, требующей, в свою очередь, расшифровки для людей, не знакомых с теми или иными особенностями мировосприятия и культуры другого народа.

«Наивные картины мира цвета» у разных народов, отмечает Ш.К. Жаркынбекова, могут во многом отличаться друг от друга [5, с.110]. Это объясняется тем, что цветовые традиции той или иной культуры формируются в разных исторических и географических условиях. Статус каждого цвета в отдельности, его позитивные и негативные коннотации тесно связаны с этническим цветовым менталитетом. Цветовосприятие и цветопредставление включают все области жизнедеятельности этноса. В связи с этим существуют различия в интерпретации воспринятых зрительных образов языковым сознанием в разных культурах, обусловленные особенностями национального склада мышления, самобытностью природной среды и материальной культуры. Описывая традиционную культуру китайского народа, автор текста, с целью избежать непонимания особенностей колористического языка, прибегает к расшифровке в скобках цветовых кодов – пояснению статуса красного и желтого цветов в этническом цветовом менталитете китайцев.

Предикативные парентезные конструкции являются наиболее емкими, поскольку при соответствующих условиях практически любой речевой отрезок может приобрести вставной характер. Данный процесс регулируется субъектом речи, который (сознательно или интуитивно) отбирает подходящие языковые единицы и правила их комбинации и руководствуется избранной стратегией речевой деятельности, рассчитанной на коммуникативную удачу.

Думается, что когнитивное состояние индивида и акт употребления парентезы связаны между собой, совместно работают для объяснения общего феномена порождения и понимания высказывания со всеми интенциями, знаниями, установками, личностным опытом адресата и его погруженностью в совершаемый им когнитивно-коммуникативный процесс.

Идея о неразрывной связи процессов, происходящих в человеческой памяти, определяющих построение и понимание речевых сообщений, является одной из важнейших. Действительно, понимание некоторой новой ситуации сводится прежде всего к попытке найти в памяти знакомую ситуацию, наиболее сходную с новой. Мы можем обрабатывать новые данные, не иначе как обратившись к памяти о ранее накопленном опыте. Ср.:

Интересное сочетание современной архитектуры со зданиями постройки времен пророка, многочисленными магазинами, женицины в парандже (кстати, при виде полных загадки восточных глаз под черной накидкой, невольно начинаешь понимать назойливого Петруху) – все это производит ни с чем не сравнимое впечатление. («Новое поколение»)

Благодаря парентезе с *кстати* создается эффект неожиданного, часто эмоционального вторжения в содержание основного повествования. Как отмечает В.В. Виноградов, «в особый разряд замыкаются модальные слова, выражающие субъективную внезапность припоминания, присоединение по ассоциации» [6, с.579], к которым можно отнести и *кстати*. Учитывая пресуппозицию читателя, его осведомленность по отношению к определенному событию, автор использует прием привлечения парентезы, в которой соотносит создаваемый текст с прецедентным фактом (в частности, с известным фильмом «Белое солнце пустыни», одному из героев которого – Петрухе – принадлежат слова, которые он многократно произносил: «Гюльчатай, открой личико»). В сознании автора, описывающего Мекку, возникает ассоциативный наплыв информации, относящейся к фоновым знаниям («фонд культурных знаний»). Именно владение языковым и культурным кодами помогает реципиенту оценить авторскую экспрессию в парентезе *кстати, при виде полных загадки восточных глаз под*

черной накидкой невольно начинаешь понимать назойливого Петруху.

Модальное слово *кстати* выражает не соотношение связываемых синтаксических единиц, а обозначает разные виды логического или экспрессивного отношения последующей мысли к предшествующему сообщению. Оно не вызывается самим этим сообщением, а характеризует субъективную манеру перехода от одной мысли к другой или присоединение одной мысли к другой [6, с.606], направление «в сторону».

Парентеза обнаруживает связи не только с прилегающими, но и с отдаленными отрезками текста:

Первый этаж музея – это в основном экспонаты, найденные на самом городище. Проходя мимо витрины с древней посудой, непросвещенный посетитель вряд ли удивится куску желтого блюда, да и табличка мало что скажет – мол, осколок обычной китайской тарелки. На куске ярко-желтого блюда (цвет, кстати, несколько не потускнел от времени) хорошо видна часть дракона, чешуя и прочий типично китайский декор... («АиФ»)

Значение парентезы «накладывается, как бы проецируется на содержание последующих ...предложений, далеко отстоящих от данного, но в новой контекстной ситуации сохраняющих (поясняющих) тот элемент, который был ранее во вставной конструкции» [7, с. 8-9]. Действительно, желтый цвет тарелки, оказывается, не случайно не потускнел от времени:

Желтый цвет, – рассказывает Мухтар Кожжа, - и наличие дракона указывают на то, что эта посуда принадлежала китайскому императору. Непонятно, каким образом эта тарелка попала в Отрар, потому что посуда китайского императора делалась специально для его стола, и купить ее было невозможно. Желтый цвет был привилегией и знаком императорского двора. И для всех простых смертных на этот цвет в Китае существовал запрет.

Все виды парентезы дают дополнительные дефиниции, отражают логическое включение одного понятия в другое, предполагаются предшествующей частью текста или сверхфразового единства. На этом основании В. Дресслер определяет общую структуру текста как «сетку дефиниций, импликаций и пресуппозиций». Широким диапазоном своих функций парентеза действует практически по всей этой сетке, не только обеспечивая тематическое развитие текстовой канвы, но и углубляя ее полисемантическую, а также вплетая в нее нюансы коннотативно-стилистической окраски [8, с.51-52].

Появление парентезы означает, что в высказывание, содержащее ту или иную информацию об объективной действительности, вводится второй структурно-семантический план, указывающий на субъекта, «автора» восприятия, констатации или оценки явлений действительности, а иногда на характер восприятия [9, с.263]. Это означает, что парентезными считаются конструкции, интерпретация которых в обязательном порядке предполагает фигуру субъекта речи. Они не вступают ни в словосочетания, ни в аналоги словосочетаний со словами основной модели, они как бы выносятся за скобки, относясь к содержанию высказывания как в драме имя персонажа, произносящего реплику, к самой реплике. Использование таких конструкций ведет к углублению субъективной перспективы высказывания, то есть к обнаружению субъектного плана говорящего. Даже когда говорящий подвергает оценке не чужое, а свое собственное действие, он судит об этом действии с точки зрения общественного мнения, критериев, принятых в данном коллективе, среде.

Парентезу можно рассматривать как самостоятельную функциональную единицу, которая способствует наделению более развернутого текста, внутри которого она располагается, такими дополнительными свойствами, как информативность, текстосвязуемость, интерпретация, комментарий и объяснение. Такая двусторонняя характеристика парентетических предложений как «малых» текстов ассоциирует парентезу со схемой «контейнера», при помощи которого объясняются свойства естественного языка, и рассматривается, как протекает познавательно-оценочная деятельность у человека.

Объяснительная, или пояснительная, функция парентезы становится главной при анализе. Как указывает Е.С. Кубрякова, когнитивный способ исследования предопределен стремлением объяснить любое анализируемое явление. Лингвистика, в задачу которой входит требование описания ее объектов, все больше приобретает объяснительный характер. Когнитивная наука предоставляет ей эти возможности. Поэтому вполне можно проанализировать парентезу с точки зрения концепта «контейнера».

Согласно Дж. Гибсону, вся вселенная существует как набор или множество «встроенных» друг в друга объектов, благодаря чему понятие «встроенности» становится ключевым для его теории, указывает Е.С.Кубрякова [10], отмечая, что отношения включения одного предмета в другой, которые истолковываются как интеракциональные, являются наглядными в любом языке. Далее обращает на себя внимание мысль о том, что расчленение мира на объекты по принципу встроенности друг в друга позволяет представить и сами объекты как взятые лишь в одном, вполне определенном ракурсе их бытия – в качестве вместилищ, или же областей существования для других объектов. Парентеза становится ярким примером «вмещенности» одного в другое, как в схеме «контейнера». При этом в

роли «контейнера» или «вмести-лица» выступает основной текст, тогда как сама парентеза рассматривается как включенная в систему.

1. Манаенко Г.Н. *Сущность осложненного предложения в русском языке // Русский язык: исторические судьбы и современность.* – М.: МГУ, 2004. – С.318.
2. Акимова Г.Н. *Новое в синтаксисе современного русского языка.* – М.: Высшая школа, 1990. – 166 с.
3. Калмыков В.А. *Основные реализации нечленных высказываний в тексте // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса.* – Калинин, 1985. – С. 70-78.
4. Дейк Ван, Кинч В. *Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике.* – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С.153-211.
5. Жаркынбекова Ш.К. *Ассоциативные признаки цветообразований и языкового сознания // Вестник МГУ. Сер.9, Филология.* – 2003. – №1. – С.109-116.
6. Виноградов В.В. *Русский язык: (грамматическое учение о слове).* – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
7. Аникин А.И. *Функции вставных конструкций в современном русском языке // Учен. Зап. Моск. пед. ин-та им. В.И. Ленина.* – М., 1976. – № 259. – С.16.
8. *Проблемы теории текста.* – М.: ИНИОН АН СССР, 1974. – С.51-52.
9. Золотова Г.А. *Очерк функционального синтаксиса русского языка.* – М.: Наука, 1973. – 351 с.
10. Кубрякова Е.С. *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира.* – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 365 с.

Түйін

Бұл мақалада орыс тілінің ерекшеліктері қарастырылған.

Summary

This article discusses the features of Russian language.

МЕТАФОРЛАРДЫҢ ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ МАЗМҰНЫ (Т.АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Ж.О. Мазибаяева – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы

Ұқсату арқылы дүниеге келген тілтанымдық деректер адамның ішкі және сыртқы әрекеттерін байла-ныстыруға мүмкіндік беретіндіктен, оның заттар мен құбылыстарды салыстырар не болмаса бір-бірімен үйлестіретін қабілеттері, өзгешеліктері барша қоршаған әлем заңдылықтарын ұғынуға, жаңаны жадыда сақталған өзге құбылыстар арқылы жаңғырта зерделеуге септігін тигізетін хақ (1,41).

Қазақ тіл білімінде танымдық деңгейде кең қолданыс тапқан ұғымдар қатарында метафораларды атаған орынды. Ұқсату мен балауға, адамның өмірден көрген-білгенін, түйгенін таразылауға мүмкіндік беретін бұл тілдік құбылыс лингвистикалық талдаулардың маңызды бөлігін құрайды. Бір объектіні екінші бір объектімен салыстыру, салыстыра ұқсату, сөйтіп бұрыннан таныс сөз мағынасына жаңа семантикалық кеңістік үстеуінегізінде дүниеге келетін бұл ұғымдар, бір жағынан, когнитивті лингвистиканың менталь-ды-танымдық нысанын құраса, екінші жағынан, лексикология мен семасиологияның бірлігі ретінде айқындалады, себебі А.Байтұрсынұлы атап көрсеткендей, метафораларды жасауға қатысатын мағыналық бірліктер «Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танымсырақ» (2,154) фактілерден жинақталады.

Ғылыми кеңістікте метафоралар поэзия тіліне тән поэтикалық элемент болса, концептуалды ғылымда белгілі бір ұғымға атау беруге қатысатын номинативтік категория болып табылады. Метафоралардың бұл қасиеттері олардың күрделі тілдік құбылыс, логикалық бірлік, когнитивтік категория, лингвофилософия-лық элемент екендігін көрсетеді.

Метафора табиғатына танымдық аспектіден келетін болсақ, метафора арқылы дүние бейнесін, дүние-нің тілдік бейнесін, болмыстың мазмұнын тануға болады. Метафораның мұндай қасиетін қазақ тіл білі-міндегі антропоцентристік бағытты негіз етіп зерттеп жүрген зерттеушілердің еңбектерінен байқауға болады. Бұл мәселе алыс-жақын шетелдік зерттеулерде өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап зерттеу нысанына айналғандығын лингвистикалық еңбектерден көруге болады.

Тілдегі метафоралардың концептуалдық өзегінен, кез келген тілдік қолданыстағы метафоралар когни-тивтік қызмет атқаратындығын байқауға болады. Мәселен, метафора табиғатына тән бейнелілік, көркем-дік, бағалауыштық, образдылық қасиеттерінің тілдегі орын алуына адам ойы мен танымдық тетіктерінің қатысатындығын, метафоралардың прагматикалық сипатынан көрінеді.

Метафоралардың туындауына адам ойындағы өзара салыстырулар мен ұқсатулар, санадағы суреттеу-лер негіз болады. Осы жағынан келгенде метафора ғылыми ойдың (концептуалды) формасы болап келеді. Метафораның концептуалдық болмысына ұлттық дүниетаным тұрғысынан келу арқылы, метафора тудырудағы әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттық сана сезімі мен дүниені қабылдаудағы ұлттық ерекше-ліктері сол ұлт тіліндегі метафораның өзіндік болмысы мен тілдік сипатын көрсетеді. Мәселен, тілдегі метафоралардың жасалуындағы транспозициялардың қатыстылығын байқауға болады. Транспозицияның метафораның туындауына түрткі болуын ауыспалы мағыналы метафораланған бірліктердің жасалуындағы әртүрлі лексика-грамматикалық элементтердің қатысуын атап өтуге болады. (9).

Тілдегі метафоралардың концептуалды өзегіне негізінен когнитивтік қасиетін жатқызуға болады. Метафораның танымдық болмысына адамның ойлау жүйесі мен танымдық әрекетінің ерекше тілдегі көрінісі тікелей қатысты болады. Яғни, мұнда негізінен айнала қошаған әлемді бір ғана логика-позитивтік жолмен ғана емес, эстетикалық көркемдік мақсатты жолмен, әлемді қарапайым тілдік ауыстыру жолы-мен, нақты ғылыми концептуалды жолдар арқылы да тануға болады.

Көрнекті ғалым С.Аманжоловтың зерттеулерінде орын алған осы сынды тілтанымдық бірліктер де адам әрекетінің табиғатын зерделеуге негізделі отырып, образды ойлаудың, ерекше пайыммен қоршаған әлемді, оның құрамды бөліктерін танудың үлгісіне айналып отыр. Когнитивтік терминдер сөздігінде: Метафора – бір объектінің екінші объект арқылы көрінуі, соның негізінде білімнің тілдік пішінінің көмегімен ұсынылуы деп берілген, яғни жекеленген байланыссыз объектілерге емес, күрделі ментальды кеңістіктерге қатысы бар құбылыс деп танылатындықтан, бұлар адам танымының образды қабылдауын сипаттайтын құрал болып табылады. Жалпы сөздің мағыналық жағынан дамуына сыртқы себептер де, ішкі себептер де әсер етеді. Әсіресе, сөздің мағынасының өзгеруіне сыртқы себептер көбірек ықпал жасайтын сияқты деп есептеген ғалым Ә.Болғанбаев метафоралардың үш түріне сипаттама берген бола-тын: Тілдік метафора, тұрақты метафора, жеке қолданыстағы метафора. (3).

Тілдік метафораны зерттеуші «бейнелі емес, жай қарапайым түрде кездесетін» мағына тұрғысынан бөліп қарастырды, сол себепті ол «дүниедегі заттардың, құбылыстар мен қимылдардың сыртқы құрылы-сына, түсі мен сапасына бір-бірін өзара ұқсатудан пайда болатын» әрі кейде «метафора екендігі аңғарыл-май» қалатын «дәстүрлі метафора» болып дәйектелді. (3, 212-213) Мысалы, ...Қыстың ұзақ түндерінде Айсәуле терезе бетіне қатқан қырауға телміре қарап, оңаша отыруды сүйетін (4, 123). Осы сөйлемдегі *терезенің беті* деген тіркесте метафораға мән беруші сөз – бет. Адамның ажары, түрі, кескін-келбеті мәніндегі белгілі бір дене мүшесін білдіретін тілдік бірлік мағынасы күнгірттеніп, контексте терезенің әйнегі мағынасында қолданылған. Сол сияқты *...сағат тілі* таңғы бесті қағып жатыр екен (4,162 б.) деген сөйлемдегі сағаттың тілі тіркесін алар болсақ, мұндағы тіл сөзінің негізгі мағынасы сөйлеу мүшесі болға-нымен, контекстегі мағынасы сағаттың уақыт көрсететін бағдаршасы дегенді білдіреді. Яғни, сағаттың тықылдаған бағдаршасын адамның немесе жануардың дене мүшесіне балау арқылы ауыспалы мағына негізінде метафоралық мағына туындаған. Сөз шеберлерінің мақсаты – айтпақ ойын, идеясын көркем тілмен жеткізу болғандықтан Т.Ахметжан шығармаларынан да тілдік метафора молынан ұшырасады. Мысалы, Осымен сөз бітті дегендей атақты хирург тағы да *телефонның құлағына* жармасты. (4, 14). Ол кезде жай ғана *жастықтың буына* масайған желөкпе жігіт емес, өнер сүйер зиялы қауымға аты танылып қалған талантты суретші еді. (4, 71). Тағдырдың асау толқыны, (4,71), мастық буы (4,70), ыңғайсыздық бұлтты (4,73), жердің түбі (4,72), теңіз беті (4,74), өкініштің өткір тырнағы (4,96). Осы сынды мысалдар суреткердің ойының көркемдігін, сөз байлығының молдығын танытады. Яғни, тілдік метафораға сөздің ауыспалы мағынасы арқылы пайда болған, метафоралық мағынасы күнгірттенген, не жойылып кеткен аталмыш тілдік бірлікті жатқызуға болады.

Ақын-жазушылардың ойы адамның күнделікті өмірден көріп-біліп жүрген заттарымен байланысып тұрса, шығарманың тілі соншалық тартымды болмақ. Өмірдегі затқа тән өзгешелікпен салыстырып айту арқылы ойды естен кетпестей түсінікті етіп жеткізуге болады (3,209) деп ғалым Ә.Болғанбаев адамның ішкі дүниесін сыртқы әсерлермен тоғыстыра отырып, тілтанымдық бірліктердің баршаға ортақ заңдылық-тарын айғақтады, сондықтан да оларды көпшілікке таныс, әрі ыңғайлы құбылыс ретінде сипаттап берді. Тіліміздегі метафоралық мағынаны білдіретін, құрамындағы компоненттерінің орны тұрақты сөз тіркес-тері бірте-бірте тұрақты метафораға айналады.

Тілімізде қаламгердің өзіндік қолтаңбасын танытатын, авторлық түйсінуден хабар беретін метафораны индивидуалды, жеке қолданыстағы метафора деп атаймыз. Авторлық метафораның өзге тілдік бірліктер-ден айырмашылығы – шығарушы авторларының болуында, олардың өзіндік бейнелі ойын көрсететінді-гінде. Мысалы, Т.Ахметжан шығармаларынан автордың өзіндік қолтаңбасын бейнелейтін мынадай метафоралы тіркестерді атап көрсетуге болады: Күннің алтын құйрығы (4,68), Мамырдың май тоңғысыз мамық түні (4, 142), Тыныштық – сезімнің шалқар дариясы (4,149), Тыныштық – шексіз ойдың ошағы (4,149), Жастық – көктемгі өткініш жауын екен, қарттық – қуарған

күзгі ағаш (Сұлу мен суретші). Бұл сөйлемдердегі күннің алты құйрығы, мамырдың май тоңғысыз мамық түні, сезімнің дариясы, ойдың ошағы деген тіркестер автордың өзіндік қолтаңбасын бейнелейтін тілдік бірліктер. Сөз мағынасының ауысуы арқылы пайда болған тілдік бірліктер жазушының тілдік танымын аңғартып, шығармаларының жаңашыл бағытта жазылғандығын көрсетеді. Қолданылған сөздердің тура мағынадан ауыспалы мағынаға көшуінің бірден-бір жолы контекст құрамындағы мағыналық байланыс арқылы айқындалады. Мағыналық өзгеріске ұшыраған тілдік бірліктер қолданыс барысында ойға қатысты ақпараттарды дәл көрсетуге септігін тигізеді.

Танымдық әрекеттің негізінде пайда болған метафоралық тіркестер нысанаға алынған тілдік бірліктен бастау ала отырып, «жалпыхалықтық бейнелілікке» немесе «ұжымдық мүлікке» айналады. (5, 223). Демек, бұлар қолданыла-қолданыла келе көпшіліктің меншігіне айналады. Бұл жағдайда тілтаным нәтижелері қанша уақыт бойы сақталып келген қазынаның, ұрпақтан-ұрпаққа берілер халықтық мұраның көзі ретінде танылады. Және тіл де, таным да үздіксіз дамудың негізінде толығып отыратындықтан, олар субъективті қабылдаудың да арнасынан сусындайды. Яғни сөз мағынасының ауысуы да, ең алдымен, адамның көрген, білген, түйген ой қорытындыларының, тәжірибе нәтижелерінің, жадыда орныққан құндылықтарының айқын көрсеткіші болып табылады. (5, 224).

Тілдегі метафоралық қолданыстардың танымдық сипаты адамды қоршаған орта ғаламның тілдік бейнесі концепциясы тұрғысынан лингвистика ғылымын бір жүйеге түсіру мен құрудың құралы ретінде айқындауға жол ашады. Тілдік қолданыстағы немесе лингвофилософиялық мазмұны күшті жеке бір сөздік толық концептісі оның лексика-семантикалық және ассоциациялық өрісі, лингвокогнитологиялық қуаты мен концептілік өрісінің негізінде пайда болатын ақпараттардың ішкі құрылымына когнитивті және прагматикалық мағыналардың элементтерінің енуін сөз болмысының табиғи ерекшелігі деп тануға болады. Тілдегі метафоралық лексикалық бірліктердің қолданысы арқылы ғаламды танудағы көркемдік-эстетикалық, тілдік-танымдық, поэтикалық образды, концептуалды қызметтерін анықтауға болады. Мұндағы метафоралардың когнитивтік сипаты ғаламды танып-білудегі әлеумет пен жеке тілдік тұлғаның аялық білім қоры мен жинақталған өмірлік тәжірибесінің метафоралық тұрғыдан бейнеленуінен көрінеді. Осы арадан барып тілдегі метафоралар өз алдына дербес концептілік құрылымдарды қалыптастыра алатындығын байқауға болады.

Қазақ тіліндегі метафоралардың тілдік табиғи болмысына қатысты зерттеулер метафоралардың поэтикалық образды, көркемдік-бейнелеуші сипаттарынан басқа, танымдық қызметінің қатар жүретіндігі үнемі назарда жүрген мәселелердің бірі болып табылады.

Метафоралардың концептуалды өзегіне – ойдың ұшқырлығы мен сөздің образдылығы, сөз мағынасының кеңеюі мен бағалауыштық мәні ғана жатпайды. Сонымен қатар метафоралардың болмысын тануда тілдегі бейнеліліктің сезімге әсер етуі, санадағы ерекше орнығуына эмоционалды-экспрессивтік қызметінің қатар жүретіндігін баса айтуға болады. Метафоралардың сезімге әсер етуі, санадағы ерекше орнығуы-на эмоционалды-экспрессивтік стилистикалық сипаты мен танымдық табиғатына қатысты С.Қоянбекова: «Сөз байлығын арттыруда жеке қолданыстағы дербес-авторлық метафоралардың мәні ерекше. Метафора нақты мәтінде белгілі бір образды неғұрлым бейнелі, көркем суреттеу үшін ғана емес, автордың жалпы дүниетанымдық мәнге ие, концептуалды маңызға ие көзқарастар жүйесін жинақтап ұстап тұратын қасиет-ке де ие болып келеді» – дегенді айтады. (6, 165-166). Демек, метафоралардың бойындағы бейнеліліктің астарында бағалауыштық мән, сөздегі бейнелі жаңа жасалым, дүниетанымдық өзектің жатқандығын көруге болады. Мысалы, *...қожайыңға бүгін тағы қансонар! (Ол бірсарынды толассыз қарбалас тірлігі-нен қажығанда, көрмелер мен кездесулерден, келісімшарттарға қол қою мен журналистерге интервью беруден жалыққанда сыланып-сипанып, айна алдынан айналышықтап шықпай, қыз-қырқынның телефоны тізілген жуан қоңыр блокнотын қайта-қайта ақтарып: «Бүгін бір қансонарға шығып қайтатын екен!» – деп миығынан мырс-мырс күлетін-ді). (4, 80); Қожайын «қансонарға» шыққан күні қанжығасын қандамай қайтқан емес... (4,80)* Жалпы қансонар ұғымы қазақ халқының дүниетанымына ықпалым замандардан тән. Алғаш қар жауғанда аң аулау аса қолайлы, кез келген хайуанды ізіне түсіп, оңай олжа-лауға болады. Автор кейіпкерінің өз жеке бас қамын ғана күйттейтін, танауынан арғыны көрмейтін ой-өрісі тар адам екендігін аталмыш бірлікті қолдана отырып, шеберлікпен көрсете алған. Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық мәдениетке сай халықтың тіл байлығын танытатын осындай қолданыстар көптеп кездеседі.

Сонымен қатар, «когнитивтік бағыт шеңберіндегі метафоралану үрдісінде белгілі бір таныс ұғымдардың негізінде басқа атаулар немесе концептілер жасалады. Метафоралар арқылы дүниеге келген атаулар тіл қолданушының концептуалды жүйесімен тығыз байланысты, өйткені қоршаған әлем туралы қалып-тасқан белгілі бір түсініктер негізінде ассоциациялы бейнелі ойлауда өзге ұғымдар немесе атаулар дүниеге келеді. Тілдік үнемдеу заңдылығына сәйкес соңғы кезде жаңа жасалымдар тілдегі қолданыста бар атаулардың мағыналық өрісін кеңінен пайдалана отырып жасалып жататыны байқалады. Сондықтан да, метафораның сөзжасамдық маңызын саралауда тілдік бірліктер

когнитивтік аспектіде қарастырылуы» тілдегі табиғи заңдылық деп тануға болады. (7,53).

Тілдегі метафоралардың табиғи болмысы концептуалды өзегі әртүрлі құрылымдардың тұрады. Ол құрылымдарға метафоралардың көркемдік-бейнелеушілік сипаты басымдыққа ие. Бұлай болуының мәнісі адам баласы көңіліндегі көрікті ойды қайткен күнде де көркем жеткізу арқылы дүниенің көркем бейнесін қалыптастыруға әрі көркем дүниені тануға деген әуестіктен туады. Мұндағы көркемдік – тілдік қолданыс пен мәтіннен орын алып, адресат пен адресанттың өзара байланысын және адам мен ғаламның қатынасын позитивті мазмұнға құруға бейімдейді. Метафоралардың көркемдігінде бағалаушылық, сезімдік, эмоцио-налды-экспрессивтік қасиеттері қатар жүреді. Тілдегі метафоралардың екінші бір концептуалды құрылымына жаңа ұғымға атау беруге қатысады. Метафоралардың мұндай ерекшелігі тілдік қолданыс пен ғылымда кеңінен қолданылады. Демек, айнала қоршаған ортадағы қандай да бір зат пен құбылысқа атау беру арқылы таңбалайды. Сол таңбаланған затты тану мен танытуға атсалысып, бос кеңістіктің орнын тіл арқылы таңбалап толтырады әрі дүниенің тілдік бейнесін қалыптастыруға атсалысады. Метафоралардың келесі үшінші құрылымына танымдық сипатын жатқызуға болады. Метафоралардың танымдық сипаты дүниедегі заттар мен болмысқа қатысты ақпараттарды жүйелі, бейнелі түрде қабылдап, ақыл-ойы арқылы өңдеуінен көрінеді. (9,80). Метафораның танымдық ерекшелігін тілдегі ауыстырулар мен өзара салысты-рудан, ұқсату мен теңдестіруден туындаған сөз мағыналарына адамның абстрактылы ойлауының қатысуы танымдық тетіктер арқылы жүзеге асады. Тілдегі метафораларға қатысты аталған күрделі құрылым-дар метафора болмысының концептуалды күрделі құрылымынан қызметінің туындайтындығын көруге болады.

Сонымен метафораны дүниетануға қатысатын бірлік ретінде санайтын болсақ, адамның дүниені тану-дағы мүмкіндігі шексіз. Осыдан барып адамның ұшқыр қиялы кеңістіктен қаншалықты орын алатуғын болса, сөз сипатындағы метафорада соншалықты орын алып, әлемнің концептуалды бейнесіне дейін қалыптастыруға негіз болады.

1. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1984. – 117 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 320 б.
3. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. Алматы: «Ғылым», 1970. – 335 б.
4. Ахметжан Т. Мұң. – Алматы: «Қазақпарат» баспасы, 2003. – 236 б.
5. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: «Ан Арыс», 2006. – 312 б.
6. Қоянбекова С.Б. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері. Фил. Ғыл. Док... дис.: 10.02.02. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2008. – 346 б.
7. Қасым Б., Зайсанбаева Г.Н. Метафоралы аталымдар когнитивті бағытта // ҚР ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2004. №1. – 50-54 бб.
8. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.
9. Жиренов С.А. Метафоралардың концептуалдық өзегі. Бастауыш мектепте қазақ тілін оқитудың теориялық негіздері мен тәжірибесі атты профессор С.Р.Рахметованың 80 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы, 2011. – 73-81 бб.
10. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралық қолданылуы. - Алматы: «Мектеп», 1966. – 208 б.

Резюме

В статье рассматривается природная сущность метафор в лингвокогнитивном аспекте.

Summary

The article deals with the natural essence of metaphor in Cognitive aspect.

ТАБИҒАТ ҚҰБЫЛЫСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖАҒЫНАН ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ

Г.М. Әбжан – Абай атындағы ҚазҰПУ-дің оқытушысы, филология магистрі

Халқымыз табиғат тылсым құпиясын ерте заманнан-ақ түсініп, оны өзінің тұрмыс тіршілігіне арқау етіп қолдана білген. Солардың бірі – халықтың ауа райын болжау тәсілдері. Қысы-жазы далалық өмірде тіршілік еткен халқымыз өздері тұрған өлкенің табиғи ерекшелігі мен құпиясын терең білгені сондай, айсыз түнде жұлдызға қарап жол тапқан, көз аштырмас боранда жердің шөбіне қарап ел тапқан, құс, жан - жануар тіршілігіне зер салып ауа-райын болжап, ерте қам жасаған.

Көшпелі шаруашылық және өмір салты халықтың өмірі оларға тікелей тәуелді болған құбылыстарды тіркеп, түсінуді, түсіндіруді талап етті. Табиғи, әлеуметтік ортада өте сақтық керек болды. Қазақ халқының арғы аталары табиғи климат, ауа-райы жағдайларына назар аударды, себебі адамдардың шаруашылық өмірі табиғатпен тығыз байланыста болып, әлеуметтік өмірмен ұштасты.

Қазақтардың осы қабілеті туралы М.Дулатұлы: «Қырғыз, табиғи, әлеуметтік ортада бірден-бір тіршілік көзі мал үшін өмір сүреді... мал бағу-ең басты, бірден бір мақсаты... Осыған байланысты қазақ халқында әр түрлі ауа райының сәл өзгерісін тез байқап қалу қабілеті дамыды... Қазақтар

12 жылды есептеп, қоян жылы құрғақшылық, боран, көктайғақ, болатынын білген» - деп жазды (1).

Қазақтың халық педагогикасындағы асыл мұралардың бірі - табиғатқа деген зор сүйіспеншілігі мен оны аяушылық қасиеті. Халық ұғымында табиғат деген қасиетті сөз туған жер, өскен ел, атамекен, өзен, көл, асқар тау сияқты тұла бойды шымырлататын аса қымбат сөздермен қатар тұрғандықтан, табиғат тұжырымдарын үнемі ұрпаққа үлгі ету арқылы қоршаған ортаны қорғау, аялай білуге үйреткен.

Қазақ халқының этномәдени бір ерекшелігі- өзі мекен еткен даланың, таудың, теңіздің, өзеннің сырын, жер жағдайын, ауа-райын бақылап, табиғат сырын ұғынып қана қоймай, оның тылсым дүлей күшіне қарсы күрескен. Бұл құбылыс халықтың ұлттық психологиялық ерекшелігіндегі мотивациялық компоненті (байқағыштық, байқампаздық қабілетінің айқындығы) ретінде аталады (2).

Зерттеу жұмысында ауа райын болжау жаңа технология заманында халық сұранысын қажет етпесе де, бұрынғы кездерде адамдар табиғат құбылыстарына қатысты ауа-райын өздері болжап отырғандығын және оған тиісті атауларды беріп, сөздік қорымызды молайтқандығына көз жеткізу мақсатын көздеп отырмыз.

Күнделікті өмірдегі ең қажетті ұғымдар мен түрлі құбылыстарды білдіру үшін қолданылатын сан алуан лексикалық элементтердің (ай, жер, су, жел, мал, ақ, қара т.б.) құбылыстардың бәрін де жергілікті қазақтардың сөйлеу тілі көрсете алады. Бұл ұғымдарды қазір толық түсініп білу мүмкін емес, дегенмен адам өміріне енетін жаңа ұғымдардың халық ұғымында толық ізін қалдырып, айқын бейнеленіп, бірден сіңіскені байқалады. Осы жағдайларда ұғымға қойылатын ат кездейсоқ болмайтыны белгілі. Күнделікті өмірде ауа райы болжамы тек ақпараттық тұрғыдан ғана түсіндірілмей, сол елдің дәстүрі мен мәдениеті туралы толыққанды мағлұмат бере алады (3). Тілімізде табиғат құбылыстарына қатысты сөздер түрліше аталады.

Жел – атмосфера қабатында қысымның бірқалыпты тарамуынан пайда болатын, кейде қатты, кейде баяу соғатын ауа ағымы. Желдің таралуы, атмосфера қысымының таралуы мен жер бедеріне байланысты. Желдің климатқа әсері зор. Ол ауа массаларын қозғалысқа келтіреді, сонымен бірге жылу мен суық, ылғал әкеледі.

Ақ боран- алай-түлей соққан боран. **Ала қаншық** - бір бәсеңдеп, бір ұйытқыған боран. Суық жел, Шу сөйленісінде қолданылады, көкшетау ауданының тұрғындары тілінде ақбайтал үскірік боран аталады (3).

Ала құйын – астаң - кестең ұйытқыған боран. **Ақ құйын** - қар, шаң боратып қатты соққан құйын. Азынау жел- гуілдеп соққан аңқыма жел.

Аңызак жел - жазғытұры тым жылы әрі құрғақ жел. Аңызак жел - ауа ылғалының тапшылығынан қалыптасатын ыстық әрі құрғақ жел. Жылдамдығы 5 м-ден 15-20 м-ке дейін өзгеріп отырады. Қазақстан-ның оңтүстік аудандарында, әсіресе Қызылқұм, Мойынқұм, Бетпақдала, Каспий маңы ойпаты, Маңғыс-тау, Үстірт өңірлерінде жиі әрі ұзақ болып тұрады.

Жылына ыстық желдің ұзақтығы - 60-80 күнге жетеді. Аңызак желдің әсерінен өсімдіктердің физиоло-гиялық процестері (фотосинтез, көміртегі, ақуызалмасу) бұзылады.

Арыстанды Қарабас желі - Қаратау жотасының оңтүстік батыс беткейіндегі Арыстанды өзенінің аңғарымен соғады. Жел мойынқұмның үстімен өткенде құм түйіршіктерін суырып, құмды қарабұрқасын тұрады, жолдың көріну қашықтығы азаяды. Сондықтан бұл желді халық «Қарабас желі» деп атаған. Ол солтүстіктен үзбей соғып тұрады. Оның жылдамдығы 35 м сек.

Алтын күрек - оңтүстіктен үзбей соғып, қыстың соңғы қарын күрт еритетін жылы жел.

Баяу жел - лебі бәсең жел. **Боранды жел** - қарды бұрқыратып ұйытқып соғатын ысқырық жел.

Борасын - киыршықтап борайтын сырғыма боран. **Бұрқан** - долданып, аласұрып өршеленген боран, жел. **Бұрқасын, бұрқақ**-жерге түскен қарды суырып соғар бәсең жел. **Дауыл** - шандатқан, борандатқан, алай-дүлей оскырған жел. **Жайдақ жел** - жауынсыз, шаңсыз баяу соғатын жел.

Жатаған жел - төмен, жер бауырлап, ескен жел. **Жаяу боран** - жана түскен үлпек қарды жер бетінен қатқан қар үстінен үрген еспе боран. «Ақбасқын» деп те аталады. **Жаяу борасын** - жаяу бораннан ақыны-рақ соғатын жел. **Жаяу бұрқасын** - бәсең боран. **Желең жел** - сәл-пәл соғатын жел. **Желемік жел** - әлсіз жел. **Желкем** - желтең жел. **Желорай** - ашық есік, терезеден енген ауаның бөлмедегі жылы ауамен тоғысуы. Жеңіл жел - солғын жел. **Жоғары жел** - биіктен үйірілген жел.

Ебі жел - дауылды жел. Ебі желі – Жетісу Алатауының оңтүстік шығысында Қытайда орналасқан Ебінұр көлі Қазаншұңқырында, жоғары қысым пайда болғанда соғады. Мұндай антициклонда шығыс желі тұрады да, Қазақстан аумағындағы Алакөл көліне қарай соғады. Жылдамдығы 60-80 м-ге жетеді. Бұл жел жыл ішінде орта есеппен 70-100 күндей соғады. Ебі желін алғаш рет сипаттап жазған қазақтың ғұлама ғалымы Шоқан Уалиханов. **Ескек жел** - есе соққан жел. **Еспе жел** - желпінді екпек жел. **Заулама жел** - іркілмей соғатын екпінді жел.

Керімсал жел - шілдеде оңтүстіктен соғатын аңызак жел.

1. Күннің біресе ыстық, біресе суық болуы. 2. Ыстық жел, аңызак.

Көкдауыл - аязды қарлы боран. **Көлденең жел** - кесе, көлбеу жел. **Қайтыс жел** - қарқыны басылған жел. **Қара боран** - түтеген қарлы боран. **Қара дауыл** - шаң топырақ көтерген сойқанды жел. **Қара жел** - бұлпты күнгі ызғарлы жел. **Қарыма жел** - бет қаритын өткір жел. **Қара құйын** - топырақ, құм боратқан жел. **Қарсы жел** - жүріс бағытқа қарсы жел. **Қоңыр жел** - майда, самал жел. **Қума жел** - қуалай соғатын жел. **Құйын** - үйіріле, ұйытқи соғатын, кейде шаң тозанды көкке үйіріп соғатын екпінді жел. **Қызыл жел** - аңызак ыстық жел. **Қызыл жел** - жазда соғатын ыстық жел.

Майда жел - жұмсақ самал. **Мырза жел** - жанға жайлы қоңыр жел. **Өкпек жел** - көбіне көктемде соғатын ызғырық жел. **Өксік жел** - ышқынған қатты жел.

Өтпе жел - бір бөлменің қарсы қабырғаларындағы ашық терезелерден ерсілі-қарсылы ескен жел. Өтпе желге әр ел әртүрлі қарайды. Мысалы, Еуропа елдерінің көбі бөлменің есігі мен терезесін бір уақытта ашып қойса, тұмау өзін күттірмей келетіндігін айтса, американдықтар керісінше пәтерде аздап жел болғандығын дұрыс көреді екен.

Сақаусыраған жел - қарқыны бәсеңдеген жел. **Салқын жел** - ызғарлы күзгі жел. **Самал жел** - қоңыр салқын майда жел. **Сары жел** - тынымсыз соққан жел. **Саумал жел** - айналып соққан қайталама жел. **Сырма** - сусымалы бұрқақ. **Тас боран** - тас, топырақ суырып соққан қаһарлы жел.

Тау желі - тау аңғарынан ескен жел. Тауларда желдің негізгі түрі - жазда соғатын және тәулік ішінде бағытын өзгерттір отыратын (танертең жазықтан, кеш бата таудан) жел түрлері басым. Бұларды **тау аңғарлық жел** деп атайды. **Тентек жел** - ала құйын есер жел.

Теңіз желі - теңізден ескен жел. Оңтүстік батыстан соғатын теңіз желін жалауыз деп аталады. Солтүс-тіктен соғатын теңіз желі қышын деп атайды.

Теріскей жел - терістіктен ескен салқын жел. **Толағай** - толассыз соққан жел. **Түтек-алай** - түлей боран. **Ұйытқыма боран** - ұйытқи соққан қарлы боран. **Үрме жел** - екпінді бір басылып, бір көтеріліп соғар жел. **Үскірік жел** - күзгі, қысқы құрғақ суық жел. **Үіл** - желдің, самалдың ақырын дыбыс шығарып соғуы. **Ызғырық жел** - өңменнен өтер ызғарлы жел. **Ықтырма жел** - адамды, малды ықтырып, бет қаратпайтын суық жел. **Ыстық жел** - от лепті аптап жел.

Демек, халықтың тіліндегі жергілікті сөздердің, табиғат құбылыстарына байланысты атаулардың мағыналық жағынан қолдану аясы өзгеше екендігіне көз жеткіздік. «Тілден биік асқар жоқ, тілден асқан байлық жоқ, тілден терең теңіз жоқ» - деген Ғабит Мүсірепов сөзін еске ала отырып, тілдің тек адамға ғана тән аса құдіретті құрал ретінде қызмет атқаратындығын танимыз. Сондықтан тілді қадірлеудің, әрбір сөздің мағынасын, мәнін ұғып, оны орынды пайдалана білудің мәні зор.

Жоғарыда берілген қай сөйленісте қолданылса да сөздік қорымызда айрықша орын тепкен атаулар-дың келешек ұрпақ үшін беретін тағылымы мол. Оның күнделікті өмірімізде қолданылу аясын кеңейту баршамыздың борышымыз.

1. Мұқанова Б., Ильясова Р. *Этнопедогогика: Оқу құралы*. - Астана: Фолиант, 2008. – 298 б.

2. *Этнопедогогика: Оқу құралы. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті*. - Алматы, 2010. – 79 б.

3. Данченко А. *Ауа райы болжамы-телевизия саласының ерекше жанры. Хабаршы. Филология сериясы. Алматы, № 2, 2011 ж.*

4. Тасымов А. *Табиғат құбылысына байланысты сөздер. Хабаршы. Филология сериясы. Алматы., № 2, 2011 ж.*

Резюме

В данной статье рассматриваются семантика слов связанное к природным явлениям.

Summary

This article discusses the semantics of words related to natural phenomena.

АУЫЗША СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

З.А. Абдулжанова – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің
III курс PhD докторанты «Лингвистика» мамандығы

Баршамызға сөйлеудің ауызша және жазбаша түрлері әртүрлі материалдық негізден құралатыны белгілі. Ауызекі сөйлеудің материалдық негізі ауаға таралатын дыбыс толқындары болса, ал жазбаша тілдің әртүрлі сүреттеулермен қағазға түсірілетін әріптер болып есептеледі.

Профессор Р.Сыздық: «ауызша сөздің өзі екі түрлі болады: бірі – адамдардың күнделікті тұрмыста бір-бірімен бетбе-бет («ауызба-ауыз») сөйлесу актісінде жүзеге асатыны, екіншісі – топ алдында сөлейтін-дері» деп екі топқа топтастырады [1.5].

Қазіргі кезде ішкі құрылысы жағынан да, әлеуметтік қызметі жағынан да барынша дамыған, ұлттық сипатқа ие болған әдеби тілдердің қоғамға екі түрде қызмет ететіні белгілі: жазбаша және ауызша. Соңғысы топ алдында сөйлейтін сөздерде жүзеге асады. Ал топ алдындағы сөздерге әр алуан жиналыс, конференция, мәслихат сияқтылардағы жасалатын баяндама, жарыссөз, сұрақ, жауаптар; насихатшылар-дың лекциялары, үгітшілердің әңгімелері; жоғары оқу орындары оқытушыларының оқитын лекциялары, жүргізетін консультациялары; мектеп мұғалімдерінің сабақ түсіндіруі; студенттер мен оқушылардың сабақта, емтиханда жауап беруі; әр түрлі салтанатты немесе қаралы жиындарда айтылатын сөздер және радио мен телевизияда берілетін хабарлар жатады. Бұлардың бәрі – ресми сипаты бар, әрі белгілі бір әлеуметтік мүддені көздейтін сөздер.

Саясат, идеология, шаруашылық, ғылым, өнер, ғылыми прогресс т.б. тақырыптарына арналған лекциялар, көпшілік арасында жүргізілетін үгіт-насихат жұмыстары, мектептер мен жоғары оқу орындарында сабақ беру – осылардың барлығы да қазақтың әдеби тілінің ауызша түрін жандандырды. Радио мен телевизияның қазақ тілінде сөйлеуі және көрермен қауымның талғамының өсуі жазба тіл мен күнделікті ауызекі сөйлеу тілінен өзгеше сөз тәжірибесін дүниеге келтірді.

Демек, әдеби тілдің ауызша түрі – өзің атқаратын қызметі, тілдік-стильдік элементтерді пайдалану прин-циптерді, кімдерге айтылатындағы (адресаттары) т.т. жағынан жазба тілден де, ауызекі сөйлеу тілінен де бөлек танылатын құбылыс.

Ауызша әдеби сөздің сыр-сипатын, белгілерін ажырату үшін ауызекі сөйлеу тілінің табиғатын танып-білу керек, өйткені бұл екеуінің бір-бірінен ерекшеленетін тұстары да, ортақ белгілері де бар.

Қазақ тіл білімінде ауызекі сөйлеу ауызша сөйлеу стилінің бір түрі ретінде қарастырылады.

Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксисін зерттеген Р.Әмір сөйлеу тілін былай бөледі: «Ауызша тілі: 1) ауызекі сөйлеу тілі, 2) лекциялар тілі, 3) шешендік сөз болып бөлінеді... Радиохабарлар, телевизия, білім-ғылымды лекция арқылы насихаттау жұмыстары қалың жұртшылықты түгелдей қамтыды... Бұл процесс ауызша тілдің қолданылу шеңберін кеңейте түседі» [2.9].

Орыс тіл білімінде бір-біріне синоним болып қолданылып келген «устная речь», «разговорная речь» терминдері ХХ ғасырдың ортасынан бастап тілдің жеке-жеке тармақтарының атауы ретінде жұмсала бастады. Оған дейін бірқатар ғалымдар радио мен телевизиядан сөйленген сөздің, лекторлар, үгітшілер, насихатшылар тілінің және күнделікті ауызекі сөйлеу тілінің басты және ортақ белгісі – олардың ауызша айтылуы (устность), сондықтан бұлардың барлығы да ауызекі сөйлеу тіліне жатады деп өз пікірлерін айтады. Мысалы, О.А.Лаптева: «Кодификацияланған тілдің ауызша түрі болмайды» [3. 9].

Көптеген зерттеулердің топтастыруы бойынша дәрігер мен емделушінің, адвокаттар мен судьялардың клиенттерімен сөйлесуі де әдеби тілдің ауызша түріне жатқызады. Ауызекі сөйлеу тілінің экстралингвистикалық басты белгісі – сөйлеу актісінің еркіндікке және бейресми сипатқа құрылуын атайды. Оның үстіне әдеби ауызекі тілді диалект пен қарапайым сөйлеу тілінен бөлек деп таныды [4. 13-14].

Ауызша және жазбаша тілдің түрлері сонымен қатар құрылымы жағынан ерекшеленетін психологиялық механизмдердің жүзеге асырылуы жағынан да ерекшелінеді. Ауызша сөйлеуде айтылатын сөзді құрастырумен ойлау процесі қатар, бірге жүргізіледі. Жазбаша тілде өтіп жатқан құбылыстарды саналы түрде бақылауға алып, тілдік амал-тәсілдерге талдау жасап отырады.

Мысалы, ауызша тілдің интонациялық құралдары беретін мән-мағына, интонациялық бедерді беруде қаламның мүмкіндігі шектеулі. Жазба тілдегідей ойды елеп екшеуде, сол екшеуден өткен ойды

объектив-тендіруде ең керекті-ау деген тілдік құралдарды, бірліктерді талғап, таңдауға микрофон алдындағы сөй-леушінің мүмкіндігі қалам ұстағандағыдай емес. Қалам «иесінің» жазылған сөзге қайта оралып, ойын дәлдеп, сөзін ұштап жатуға мүмкіндігі бар, ал микрофон «иесінің» ондай мүмкіндігі жоқ. Аса күрделі ойды ауызша сөзде күрделенген сөйлемдермен емес, қысқа құрылымды ықшам құрамдармен жеткізу орынды көрінеді. Кейбір стандартты құрылымдар, тұрақты тіркестер, сөздер мен формаларының ауызша сөзде қолданылу мүмкіндігі тым төмен болады.

Сөйлеудің ауызша формасына зерттеушілер «мешешу қызығушылық» танытты, тек XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап нағыз ғылыми зерттеу жүргізіле бастады. Қазіргі кезге дейін сөйлеудің ауызша түрі біртұтас нысан ретінде қолданыла ма? деген сұрақ жан-жақты талқылануда. Е.А. Земскаяның концепция-сы бойынша ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша тіл мен ауызша-әдеби тілдің негізі болып есептелетін коди-фикацияланған әдеби тіл екеуін қарама-қарсы құбылыс ретінде қарастырады [5.28]. Тағы бір теория бой-ынша (О.А. Лаптева) бүкіл ауызша-әдеби тіл ауызекі әдеби тілмен қоса толықтай әдеби тілдің жазбаша түрлеріне қарама-қарсы қойылады [3.51]. Ауызекі сөйлеу тілін ерекше жүйе ретінде қарастыру тіл бірлі-гін толық талқандауға алып келеді, себебі ауызша сөйлеу тілі жазбаша тілмен үздіксіз байланыста бола-ды. Бірақ біздің ойымызша кезкелген жағдайда ауызша сөйлеу тілінің жүйесі өзіндік ерекше өзгешілікке ие.

Ауызша сөйлеу тілі – әдеби тілдің ерекше функционалды бір түрі. Егер көркем әдебиет тілі мен функциональдық стильдердің бірыңғай кодтандырылған негізі болса, онда ауызша сөйлеу тілі қатынастың кодтандырылмаған өрісі ретінде олармен қарама-қарсы салыстырылады. Кодтандыру – бұл кодтандырыл-ған функциональдық түрлердің мәтіндерін құру кезінде сақталуы тиіс нормалар мен ережелерді түрлі сөздіктер мен грамматикада тиянақтау. Сөйлеу қатынасының нормалары мен ережелері кодтандырыл-майды. Бұған мына шағын сөйлесу диалогын келтіру арқылы көз жеткізуге болады: А. «Цумға» (автобус аялдамасы) қалай барсам дұрыс болады? Б. «Цум» – бұл «Аблайхан», «Қонаевта» гой/ бұл бәрі бір гой / Міне мынау автобус «Абылайханмен» төтендейді екен, саған ыңғайлы //

Бұл мәтіннің кодтандырылған тілдегі аудармасы мынадай болады: А. Автобуспен «Цумға» дейін қалай жетуге болады? Б. «Цум» аялдамасы «Аблайхан» мен «Қонаев» көшелерінің қиылысында орналас-қан, сондықтан осы екі көшемен жүретін кез келген автобуспен баруға болады. Саған бәрінен бұрын «Абылайханмен» жүрген ыңғайлы. Грамматикалық кодтандырылған нормалар бойынша бірінші А. («Цум») мен соңғы Б. («Абылайхан») сөйлемдерінде атау септігін қолдануға болмайды. Сонымен бірге Б.-ның бірінші сөйлемінің мықты мағыналық редукциясы (сығымдау) кодтандырылған мәтінде жоқ. Орыстың танымал психологы және тіл маманы Н.И. Жинкин былай деген болатын: «Менің ойымша, әдеттегідей болса да тіл мамандары ұзақ уақыт бойы үнсіз адамды зерттеді». Ол өте дұрыс айтқан. Солай айтады немесе қалай жазса, шамамен солай сөйлейді деп ұзақ уақыт бойы есептеліп келді. Тек, біздің жүзжылдықтың 60-шы жылдары магнитофондар арқылы сөйлеу тілін белгілеу мүмкіндігі болған кезде бұл тіл толық көлемде тілтанушылардың назарына түсті. Сөйлеу тілінің лингвистикалық ұғымы үшін қолданылып жүрген кодтандыру толық жарамайтыны анықталды. Сонда ауызша сөйлеу тілі дегеніміз не? Ауызша тіл әдеби тілдің ерекше функционалды бір түрі ретінде, әрі лингвистикалық зерттеудің ерекше нысаны ретінде тілге деген қатынасы бойынша үш экстралингвистикалық сыртқы белгілермен сипатталады. Ауызша тілдің маңызды белгісі оның **тосын, дайынсыздығы** болып табылады. Мысалға, ғылыми жұмыс түріндегі күрделі мәтіндерді алмай-ақ, достық хат сияқты қарапайым жазбаша мәтіндерді құру кезінде әрбір сөз ойластырылады, көптеген «күрделі» мәтіндер алдымен шамамен жазылса, ал тосын мәтін мұндай түрдегі амалдарды қажет етпейді. Сөйлеу мәтінінің тосын құрылуы нәліктен тіл мамандары да, ал тіл иеленушілері тіптен де, оның үлкен ерекшеліктерін (тілдік сөйлеу ерекшеліктері кодтандырыл-ған тілдік ерекшеліктерге қарағанда санаға қабылданбайды және белгіленбейді) кодтандырылған мәтін-дерден байқамағанын түсіндіреді. Мынадай қызық жағдай бар. Нормативтік бағалау үшін тіл иеленушісі «Фурмоновқа» қалай барады? (кодтандырылған нұсқасы: «Фурмонов» көшесіне қалай баруға болады?) түріндегі өздерінің жеке сөздерін ұсынғанда, көбіне бұл бағалаулар жағымсыз болады: «бұл қате», «бұлай айтпайды». Бірақ, мұндай сөздер сөйлеу диалогтары үшін әдеттегіден де басымырақ. Ауызша тілдің **екінші** бір айырым белгісі – сөйлеу қатынасы сөйлесушілер арасындағы бейресми қатынас кезінде ғана болуы. Соңғы ауызша тілдің **үшінші** белгісі сөйлесушілер тікелей қатысқан кезде ғана жүзеге асуы болып табылады. Сөйлеушілердің қатынасқа осылайша қатысуы диалогтық тілдесу кезінде көрінеді, бірақ тілдесу кезінде көбіне сөйлеушілердің біреуі ғана сөйлеген кезде екінші сөйлеуші селқостық танытпайды. Оның айтылғандарға келісіп, келіспей, **иә, әрине, жақсы, жоқ, бірақ, бұл** сияқты ілікпе сөздер түрінде немесе нақты дыбысталуын жазбаша беру өте қиын **аха, угу, о-ё-ёй, и-и-и-й, ой-бай** сияқты дыбысдық ымдар арқылы қатынасқа өзінің қатысуын көрсете отырып, монологиялық ресми тілді жүзеге асыру шартына қарағанда қатынасқа әрдайым «араласуға» құқығы

бар. Бұл жағдайда мынадай бақылау есте қаларлық: егер сіз ұзақ уақыт бойы телефонмен сөйлесе отырып, сізді тыңдап отырғаны жөнінде тым болмағанда аха түріндегі ешбір растау ала алмағаныңызда, *Сен мені тыңдап отырсың ба? Алло және т.б.* түріндегі ілікпе сөздермен өз сөзін бөліп, жалпы ол сізді тыңдап отыр ма деп мазасыздана бастайсыз.

Сөйлесушілердің тікелей қатысуымен сөйлесетін бейресми тілдесу әдетте, нақты жағдайда бір-бірін жақсы танитын адамдар арасында жүзеге асады. Сондықтан, сөйлесушілерде білімнің белгілі бір жалпы қоры болады. Бұл білімді фондық фондық деп атайды. Осы фондық білім сөйлеу қатынасында мұндай фондық білімсіз мүлдем түсініксіз болатын редукцияланған сөйлемдер құруға мүмкіндік береді. Қарапайым мысал: сіздің отбасыңыз сіздің емтихан тапсыруға кеткеніңізді біледі және сіз үшін уайымдайды. Сіз емтихан тапсырып, үйге келген соң *«Әте жақсы»* деген бір сөз айта аласыз және бәріне бұл сөз түсінікті болады. Сондай-ақ, жағдай сөйлеу пікірінің тілдік рәсімделуіне терең әсер ете алады. Ескі жекежайдың қасынан өтіп бара жатып, жаныңыздағы жолсерігіңізге былайша айта аласыз: *«Он сегізінші ғасыр»* - бұл сөз бәріне XVIII ғасырдағы сәулет ескерткіші туралы айтылғаны түсінікті болады. Жоғарыда айтылып өткендей, ауызша тілдің тосындығы, оның кодтандырылған тілге қарағанда үлкен ерекшелігі тіл иелену-шісінің жазбаша түсірілген сөйлеу мәтіндері туралы қалай болғанда да біршама реттелмеген деген ой туғызып, бұл мәтіндердегі көп нәрсе тілдік ұқыпсыздық немесе кәдімгі қателік болып қабылданады. Мұндай жағдай ауызша тілдің кодтандырылған ұйғарым тұрғысынан бағалануына байланысты. Негізі, оның нормативті емес болып бағалана алмайтын және олай етуге болмайтын өз нормалары болады. Сөйлеу ерекшеліктері тұрақты, бірізді түрде әдеби тілдің барлық кодтандырылған функционалдық түрлері мен кодтандырылған нормаларын мінсіз білетін тіл иеленушісінің сөзінен көрініс табады. Сондықтан ауызша тіл – кейбір тіл иеленушілері ойлайтындай әдеби тілдің айналасында немесе одан тысқары тұратын қандай да бір тілдік түзілім емес, бұл тілдің тең дәрежелі әдеби түрлерінің бірі. Сөйлеу нормасы дегеніміз не? Сөйлеу тілінің нормасы әдеби тілді иеленуші адам тілінде тұрақты қолданылатындар болып табылады және тілді тосын қабылдау кезінде «құлаққа түрпідей тиетін» қателік болып танылмайды. Ауызша тілде көбінесе *«қайерге»* (кодтандырылған *«қай жерге»* дегеннің орнына), *анекараға* (кодтандырылған *«анау екі араға»* дегеннің орнына) сияқты сөздер жиі кездеседі.

Сонымен сөйлеу тілі – бұл тілдесудің прагматикалық жағдайындағы сөйлеушілердің демеуімен тікелей қатысуы кезінде бейресми жағдайда жүзеге асатын тосын әдеби тіл. Ауызша сөйлеу тілінің тілдік ерекшеліктері сөйлеу тілінің негізінде кодтандырылған тіл жүйесіне түсірілмейтін және одан шығарылмайтын ерекше жүйе жатқан деген болжам тапқандай маңызды болып есептеледі. Барлық жағдайда ауызша тілдің кодтандырылған тілмен салыстырғанда өз ерекшеліктері бар деген дұрыс пікір болып қалады.

1. *Қазақ әдеби тілінің ауызша формасы.* – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1987. – 198 б.
2. *Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи.* – Алма-Ата: Мектеп, 1972. – 110 с.
3. *Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис.* – М.: Наука, 1976. – 299 с.
4. *Земская Е., Китайгородская М., Ширяев Е. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.* – М., 1981. – 201 с.
5. *Земская Е.А. Русская разговорная речь.* – М., 1968. – 180 с.

Резюме

В статье рассматриваются особенности устной речи.

Resume

The Main and Auxiliary Units of Oral Communication.

ЗАИМСТВОВАНИЕ ТЕРМИНОСИСТЕМ НЕФТИ И ГАЗА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

А.С. Смагулова – к.ф.н., доцент

При постоянном развитии определенных отраслей науки и техники, на основе накопленного опыта, разработанных принципов и методик, практически неизбежно периодическое упорядочение терминологии. Социальные причины процесса отмирания и появления новых терминов не связаны с законами языка, это зависит от научно-технического развития общества. Как известно, Республика Казахстан является одной из крупных нефтедобывающих стран мира, входит в первую десятку государств по запасам нефти, естественно, что это нашло отражение в казахской терминологии, а нефтегазодобывающее производство является одним из наиболее индустриализованных отраслей отечественной промышленности.

Большой вклад в совершенствование казахского языка внес А.Байтурсынов. Неоценимы его научные труды в области фонетики, лексикографии, терминологии [1, с. 25-37]. В изучение терминологии английской и казахской лингвистики большой вклад внесли известные ученые-лингвисты: А.Байтурсынов, К.Жубанов, Х.Досмухамедов, А.Т. Кайдаров, У.А. Айтбаев, Ш.Сарыбаев, Р.Урекенова, С.Исаев, Б.Ка-лиев, Ш.Курманбайулы, О.Вьюстер, У.Фалда, Й.Трир, М.Блэк, К.Брокельман.

В казахском языкознании научное определение термина было предложено К.Жубановым: «Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, причем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни» [2, с.524]. Развитие в сфере терминологии в современном казахском языке характеризуется следующими состояниями:

а) часть заимствованных терминов сменилась на термины родного языка: *азотсыздандыру* — *деазоти-рование* — *denitrogenation*, *айданды* — *дистиллят* — *distillate*, *айырғыш* — *сепаратор* — *separator*, *ауытқы* — *аномалия* — *anomaly*, *эрекеттер* — *реагент* — *reagen*;

б) термины родного языка остались без изменений: *саз* — *глина* — *clay*, *күкірт* — *сера* — *sulfur*, *тіреуіш* — *якорь* — *anchor*, *ұңғыма* — *скважина* — *well, hole*, *сүзгі* — *фильтр* — *filter*;

в) заимствованные слова остались без изменений: *битум* — *битум* — *bitumen*, *датчик* — *датчик* — *probe, transmitter*, *грейфер* — *грейфер* — *grab bucket*, *забой* — *забой* — *bottomhole*, *кадастр* — *кадастр* — *inventory*, *капотаж* — *капотаж* — *logging, log*, *карьер* — *карьер* — *quarry, borrow pit, pit, каскад* — *каскад* — *isometric spool*.

Приведенные характеристики терминов находятся в тесной связи со следующими особенностями развития нефтегазовой терминологии:

1) в начале развития терминологической системы из русского языка заимствовались термины наряду с необходимыми и такие, эквиваленты которых существовали в языке: *глубина скважины, закрепление керна, инструмент буровой*;

2) чрезмерное увлечение заимствованиями, с одной стороны, и пуристические тенденции — с другой, порождали излишнюю синонимичность, вариативность, избыточность терминов: *головка буровая* — *бур-ғының басы, головка забивная* — *қағылмының қалмақшасы*.

Говоря о заимствованиях в терминологии, следует различать заимствования не только из одного в другой язык, но и из системы в систему. Под последними подразумеваются заимствованные термины и их семантическое преобразование, семантическая терминологическая уточненность, диктуемая вторым языком, как необходимость в процессе создания специальных наименований. В качестве стандартных терминов-ноэлементов выступают чаще всего греко-латинские морфемы по происхождению, ставшие международным терминологическим фондом и освоенные всеми европейскими языками.

Рассматривая терминологию как подсистему лексической системы литературного языка, необходимо учитывать взаимоотношения терминологии с такими функциональными подсистемами, как фонетика, морфология, синтаксис. Отметим, что словообразование терминов, терминов-словосочетаний подчинено общезыковым законам: *геозерттеу, газжұтқышы, деңгей көрсеткіші, техникалық күту*; функционирование морфолого-синтаксических моделей терминов в специальных текстах статистически отлично от функционирования аналогичных моделей общеупотребительных слов и словосочетаний в художественных текстах: *ұңғылар өнімінің сулану мәлішері (обводненность скважин), мұнай кең орындарын игеруді жобалау (проектирование разработки нефтяных месторождений)*; в специальных текстах, наряду с терминами, функционируют и общеупотребительные слова: *тіімділік шамаcы (оценка применения), технологиялық режимін тағайындау (выбор технологического режима), мұнай шығарымын талдау (анализ выработки нефти)*.

Характер работы различных участков «языкового механизма», обслуживающих различные «фрагменты» социальной деятельности человека, объясняется терминами «стиль языка» и «стиль речи». Стиль языка – структурно-функциональные варианты языка, обслуживающие разные виды общественной деятельности и отличающиеся друг от друга совокупностями устойчивых особенностей функционирования его единиц и категорий. Функциональные стили языка соотносятся с типами социальной деятельности и отличаются друг от друга системами вероятности языковых единиц и категорий. Известно, что одним из главных источников формирования языковых стилей являются нейтральные средства языка, используемые во всех стилях, но различающиеся частотностью употребления. Понятие «стилевой пласт лексики» объединяет языковые средства, функционирующие в рамках одного стиля. Такими стилиевыми пластами являются научная, техническая, социальная терминология, объединяющая языковые средства, в рамках технического, научного, делового и публицистического стилей. Стиль и терминологию нельзя назвать явлениями однопорядковыми, так как стиль – это тип функционирования языка, реализующий как терминологию, так и нейтральные единицы языка, характеризующийся устойчивыми особенностями своего потребления.

При образовании и функционировании терминов участвуют такие нейтральные средства языка, как общезыковые словообразовательные и синтаксические модели. Из вышеизложенного следует, что терминология – это подсистема лексики литературного языка, соотнесенная со специальной профессиональной деятельностью, определяющая номинацию профессиональных предметов, признаков, действий, явлений, определяющая формирование и функционирование производственно-технического, научного и социально-управленческих стилей.

Как в различных отраслях науки и техники, термины нефтяной отрасли по своей семантической природе подразделяются на устарелые и заимствованные. Но так как устарелые обозначают предметы в определенной области, можно утверждать, что и они произошли от заимствованных терминов. Например, *желі* – (*жила*); *сұйық отын* – (*жидкое топливо*); *қақпақ* – (*клапан*). Устарелые термины делятся на одно-составные *anhydrous* – *сулы* – (*водный*) и сложные *anhydrous ammonia* – *сусыз аммиак* – (*безводный аммиак*).

Специальная, собственно терминологическая лексика современного языка, как общая совокупность терминов разных научных циклов и отраслей практической деятельности, представляет собой пестрое и разнообразное сочетание слов. Например, терминологическая лексика науки о нефти состоит из исконно русских (*скорость, тело, тепло*), казахских (*бағыттауыш, жьылжымайтын, құбыр*), заимствованных (*баррель, дроссель, дюйм, проекция*), старых русских (*качалка, катушка*) и новых (*зонд, инструмент, блок*), обычных обиходных (*головка, башмак, юбка, барабан*) и узкоспециальных (*забой, скважина, бурение*) слов, образованных по моделям общелитературного словообразования (*бурение, буримость, бұзу, бұзылу, діріл, дірілдеткіш, load, loading, coke, coking*). Анализ определенной отраслевой системы способствует выявлению как универсальных терминов, так и терминов-слов из просторечной (разговорной) лексики: *баба ударная, башмак фрезерный, дробь буровая, клин отклоняющийся; дірілдек елеуіш (вибрационное сито), қайыстық беріліс (ременная передача), тісті рейка (рейка зубчатая), газдық тақия — gas cap — шапка газовая, бас — head — головка, жел — strand — жила, қақпақ — hat — колпак*. Такого рода «пестрота» состава терминологической лексики английского, казахского языков свидетельствует о способности терминов нефтегазовой отрасли пополняться из разных источников и с помощью различных языковых средств. Формирование каждой терминосистемы имеет, как правило, длительную историю, в которой отражаются особенности формирования определенного языка под влиянием внутренних и внешних факторов по отношению к языку.

В развитии нефтегазовой терминологии в казахском языке исключительную роль сыграл русский язык, который, в свою очередь, «впитал» множество терминов в рассматриваемой сфере из английского языка. По мнению профессора В.А. Исенгалиевой: «благодаря русскому языку тюркские языки в лексическом отношении... сближаются в какой-то мере с наиболее развитыми языками современности» [3, с. 194]. В казахском языке выявляются интернационализмы, и исконно русские, и исконно казахские по происхождению слова – термины.

С приобретением независимости республики, восстановлением статуса государственного языка в современном языкознании происходит развитие терминологии казахского языка и в нефтегазовой отрасли.

Действие и функционирование источников формирования терминологической лексики в разные периоды развития языка в целом и развитие языка науки в частности изменялись в зависимости от многих причин, среди которых немаловажная роль принадлежит внеязыковым факторам. Так, общезыковая политика, общественное развитие страны и исторические факты, так или иначе, связаны с образованием терминов в определенной отрасли. В современном казахском языке при образовании терминов используются внутренние ресурсы самого языка, когда наряду со словами

общелитературного характера используются просторечия, диалектизмы. Следует отметить, что интернациональные термины и их адекватный перевод употребляются в современном казахском языке параллельно: *жіктеу — классификация, сарқылу — дренаж, кернжарғыш — керновзрыватель, әрекеттер — реагент, көрсеткіш — индикатор.*

В распространении и создании новых терминов нефтегазовой отрасли особую роль играют внешне-экономические связи, возникающие в сфере международного общения. Данному процессу способствует становление новых форм экономической деятельности в Казахстане, появление которых было предопределено переходом нашей страны к рыночной экономике. Многие терминологические проблемы, связанные с изменениями форм собственности и появлением, освоением новых сфер в нефтегазовой промышленности, приходится решать впервые, поэтому целесообразно обращение за терминологическим материалом к другим языкам. Нефтегазовая терминологическая лексика казахского языка тесно связана с историей становления и развития казахского литературного языка.

Определенный пласт в составе рассматриваемых терминов составляют иноязычные заимствования, перешедшие из следующих шести источников: иранского, арабского, монгольского, китайского, английского и русского языков. Отметим, что «наибольшее число лексических элементов иноязычного происхождения в казахском языке составляют иранизмы и арабизмы: *айна — (зеркало, металлическая, пика, штык) найзалы бұрғылау-, шарайна — (броня), шөміш — (ковш-пластинка с гладкой полированной поверхностью), астар- (подкладочный материал), болат — (сталь), кілт — (ключ), найза — (копье), черпак, тоға — (пряжка), тор — (сеть, сетка), аспап — (прибор, инструмент), алқа — (замкнутый круг), қынап — (чехол, сандал — опора наковальни), шынжыр — (цепь), табақ — (большая чаша).*

По терминосистеме «нефть и газ» выявлено большое количество терминов англоязычного происхождения: *абсорбент — absorbent, абсорбция — absorption, агломерат — agglomerate, баррель — barrel, берма — berm, вакуум — vacuum, ингибитор — inhibitor, индикатор — indicator, инфильтрация — infiltration, кокс — coke, конденсат — condensate, коррозия — corrosion.*

Известно, что заимствования лексических элементов из других языков, так или иначе, отражают определенные культурно-экономические связи, взаимовлияние контактирующих языков и их носителей. Изучение иноязычных элементов в составе терминологической лексики казахского языка представляет интерес не столько для определения процесса контактирования казахского языка с упомянутыми выше языками, сколько для выяснения материальной основы заимствованных слов.

Хотя в развитии нефтегазовой терминологии прослеживается тесная связь с национальным литературным языком, с его лексико-семантическими и номинативными возможностями, в то же время подтверждается зависимость формирования терминосистемы нефтегазовой отрасли от характера развития современной экономики. Следовательно, при рассмотрении нефтегазовой терминологии необходимо затронуть вопросы терминообразования и терминопотребления, в число которых входит современное состояние терминологии по следующим параметрам: источники формирования, способы номинации, особенности употребления терминов.

Термин связан с конкретными языками и историческими условиями возникновения той или иной терминологии, в связи с чем при становлении и унификации научных терминологий следует обратить внимание на источники их формирования. Основными источниками формирования каждой национальной терминологии является конкретный национальный литературный язык, поэтому при создании терминов предпочтение во всех случаях должно отдаваться ресурсам родного языка. Однако этот вариант образования терминов не всегда является приемлемым. Здесь часто имеет место переосмысление, метонимический перенос. Тем не менее, когда сведения о новой области знания еще недостаточны, а понятия еще четко не определены, активность в терминообразовании проявляет естественный язык. Таким образом, на разных стадиях формирования терминологии и становлении новых терминосистем этот источник является приоритетным.

На этимологический состав новых терминосистем влияет не только происхождение словарного состава национального языка, но и развитие нефтегазовой отрасли. Для развития науки, техники в настоящее время характерны процессы межнационального и международного сотрудничества, что с неизбежностью отражается в тенденциях терминологических наименований. Все это ведет к использованию интернациональных (греко-латинских) средств образования терминов, а также к непосредственному заимствованию англоязычных терминологических наименований, особенно в новые терминосистемы нефтегазовой терминологии казахского языка, а поэтому в качестве второго источника могут выступать заимствования и интернационализмы.

Язык постоянно развивается и совершенствуется, отражая меняющийся мир, при этом он оказывает заметное влияние на терминологию и на один из главных ее компонентов — термин. Основное назначение терминов состоит в номинативной функции научных, научно-технических, экономических и других социальных понятий. С помощью терминов выражаются открытия и достижения в различных

сферах знания, но происходит это обычно сначала в одной стране, а со временем эти достижения становятся достоянием других стран.

Язык страны, в котором произошло какое-либо открытие, опережает другие языки в научно-техническом или экономическом прогрессе, поэтому можно предположить, что на определенном этапе своего развития он занимает лидирующее положение в разных науках, таким образом, являясь основой для формирования новых терминов. Так, греческий язык был одним из стимулов научного мышления у древних греков. Позже он послужил базой для создания терминов в разных науках. И, несмотря на то, что в течение многих веков языком ученых был латинский язык, он был, прежде всего, проводником греческих элементов и моделей.

При заимствовании большую роль играет общая ориентация на язык-источник терминологии. Большинство лингвистов, таких как: Э.М. Медникова, А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева, языком – источником в последнее время называют английский язык. Половина терминов новых терминосистем образована на базе известных слов с помощью синтаксического способа. По мнению американского лингвиста У.Фалда, этот способ считается самым эффективным [4, с. 220]. Из этого следует, что формирование терминосистемы нефтегазовой отрасли казахского языка происходит, в основном, на базе соответствующей терминосферы английского языка, чаще посредством русского языка путем синтаксического калькирования многокомпонентных терминов в соответствующих языках, освоения интернационального лексического фонда (через английский язык как язык – посредник), а также путем лексического заимствования, семантического калькирования.

Сам факт, что подавляющее большинство терминов в настоящее время русский язык заимствует из английского, дает основание предположить, что есть языки, лексика которых легко заимствуется другими языками, и есть языки легче других, заимствующие слова из различных языков в определенный период своего развития того или иного языка. Проверка, доказательство этого предложения и выявление причин закономерностей данного явления послужили предметом настоящего исследования, результаты которого дают право говорить, что одним из способов образования терминов нефтегазовой отрасли в современных терминосистемах выступает заимствование готовых номинаций из одного и того же языка – «лидера».

Английский язык в настоящее время является основным «терминологическим донором» для большинства языков, другие же языки выступают, как правило, в роли заимствующих языков. За последние десятилетия английский язык стал международным средством общения, приобрел статус глобального языка, а в науке он стал выступать языком-посредником в силу большей распространенности среди других языков мира. Особенно заметно влияние английского языка на процессы в других языках и культурах стало проявляться к концу XX века. Такая лингвистическая ситуация обусловлена тем, что важнейшим фактором в распространении английского языка стало завоевание США статуса экономической сверхдержавы XX века, что способствовало укреплению положения английского языка и дало США еще большую возможность влияния на экономические процессы, происходящие в мире [5, с.31-32].

Доминирующее положение Соединенных Штатов над другими англоязычными странами нашло отражение в усиленном проникновении американизмов в лексико – семантические системы других вариантов английского языка. Это привело к тому, что в настоящее время англицизмы стали уступать место американизмам при заимствовании англоязычных терминов, поскольку новая терминология возникает преимущественно в США в связи с развитием передовых технологий, так как экономический потенциал этой страны гораздо выше потенциала многих других стран. Приоритетное развитие экономики США и лингвистические факторы способствуют тому, что те страны, чья экономика отстает в развитии вследствие неравномерности научного прогресса, по мнению Т.М. Белоконь, «создают основы терминологии той или иной науки на определенном языке — языке страны, создающей основы самой науки».

Для подтверждения выдвинутого положения необходим достаточный объем достоверных данных. В этом смысле английский язык может являться богатейшим источником такой информации, так как социально-экономические условия способствуют терминообразованию на основе английского языка.

Таким образом, формирование нефтегазовой терминосистемы в казахском языке отражает процесс развития рыночной экономики, который базируется не только на опыте развитых государств в сфере нефтегазовой отрасли, но и на уже имеющемся словесном выражении фундаментальных достижений человеческой мысли в социальной и хозяйственной деятельности.

1 Байтурсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы, 1992. - 304 с.

2 Жубанов К. Исследования по казахскому языку. - Алматы: Фильм, 1999. - 560 с.

3 Исенгалиева В.А. Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка. - Алматы: Наука Каз ССР, 1966. - 236 с.

4 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. - М.,

1989. - 287 с.

5 Savory Th. *The Language of science.* - London, 1953. - 69 с.

Түйін

Осы мақалада мұназ газ терминдердің қазақ тілінде кірме сөздердің қалыптасуы бейнеленеді. Қазіргі уақытта мемлекет арасындағы экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени қарым-қатынастардың арқасында тіл білімінде терминдерді терең зерттеу қолға алынды. Әсіресе, мұнай мен газға байланысты терминдерді зерттеуге ерекше қызығушылық туып отыр.

Summary

The terminological borrowing of oil and gas in the Kazakh language is describes in this article. Currently growing scientific interest helps to identify the different types of neologisms in the formation of new oil and gas terminology. In the classification of the main ways of oil and gas terms is borrowing from English, Russian, Arabic and other languages. The study of foreign language elements in the Kazakh language terminology interest to define the process of contacting the Kazakh language the above languages and clarify the material basis of loanwords.

ПОЭТИКА ТІЛІНДЕГІ ПАРАЛЛЕЛИЗМ: АВТОРЛЫҚ ҚОЛДАНЫС ҚЫРЛАРЫ

С.А. Асқарова –

Абай атындағы ҚазҰПУ, кәсіби шетел тілі коммуникациясы кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Ең алғаш қайталама туралы ғылыми тұжырымдама жасаған М.В.Ломоносов болатын. Ол қайталама туралы “Повторение есть многократное положение речей в предложениях” деген еді. М.В.Ломоносов қайталаудың классификациясын жете зерттеу мәселесіне тоқталады [1, 258].

XIX ғасырдың екінші жартысында XX ғасырдың басында қайталама құбылысына лингвистер ерекше көңіл бөле бастады. Американдық лингвист Э.Сэпир барлық тілдегі қайталамалардың кең ауқымды дамуын көрсетіп, олардың сан алуан семантикалық-грамматикалық қызметтерінің маңызын ашып берген [2,59]. Орыс ғалымдары В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, В.Жирмунский, Е.А.Киселев және т.б. ғалымдар қайталаманың грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктеріне де көңіл бөлді [3, 54; 4, 355; 5,16; 6,274].

Қайталама – жаңа грамматикалық форманың және мағынасының жасалуының негізі үшін қызмет етеді де, коммуникативті процестің құрылымдық және мазмұндық бүтіндігін жүзеге асырады. Сондай-ақ, қайталама кей жағдайда қаламгердің салғырттығынан да орын алатын жағдай.

Ауыз әдебиеті үлгісі де белгілі ақындардың шығармалары да ұйқас, ырғақ қайталама негізінде жаса-лады. Өз шығармасында қайталаманы қолданбаған қаламгер жоққа тән. Зерттеушілер қайталаманы қос сөз түрінде, енді бір тобы сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің қайталануы түрінде қарастырған.

Тіліміздегі қайталама көне жазба ескерткіштерінен бастап қазіргі күнге дейін өзінің жалғастығын тауып келеді, әлі күнге дейін құндылығын жоя қойған жоқ. Керісінше, ғасырлар бойғы дәстүр жалғасты-ғы жетіліп, дамып, көркемдеу құралдарының бірі ретінде қызмет атқарып келеді. Қайталама ел аузында сақталған бай ауыз әдебиетінен бастау алатын құбылыс. Дәстүрлі дидактикалық сарындағы шешендік толғау өлеңдерге тән бірден-бір ерекшелікте қайталама болатын.

Ауыз әдебиетіндегі шешендік өнердің толғау, терме, жыр, дастандарда анафоралық және эпифоралық дыбыстық қайталаудан бастап, жеке сөз, сөз тіркестерінің қайталауына дейін қолданылып отырған. Халықтық мақал-мәтелдер, жұмбақ, жаңылтпаштар да, сыртқы, ішкі ырғағы, ұйқасы жағынан біртұтас келіп, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін ұқсас дыбыстар немесе бір дыбыс шеңберінде жеткізіп тұрған.

Қазақ тілі ғылымында Қ.Өмірәлиев, З.Ахметов, З.Керімбаева ғалымдардың еңбектерінде халық ауыз әдебиетінен бастау алатын, сан ғасырлық әдебиетіміздегі қайталамаға тоқталып, олардың сан салалы тілдік ерекшеліктері арқылы ұлттық табиғаты ашылған. [7,7; 8,48; 9].

Қ.Жұмалиев қайталаманы белгілі стилистикалық тәсіл ретінде қарастырады, яғни, қайталауды әр өлең шумақ жолынан емес, бүкіл өлеңнің өн бойынан іздеп, ішкі ырғақ қызметін қамтамасыз етуші құрал ретінде сөз етеді [10].

“Күн еді – өмір бойы күлді!” – дер ме?

“Күн еді – сүймеуші еді түнді!” – дер ме?

“Күн еді күндей айқын күле білді,

Сол күлумен ақыры өлді” – дер ме?

/Күн еді – өмір бойы күлді – дер ме?../

Мұндағы сөз басымдық қайталаулар сөз тіркесінің қайталануы арқылы жасалған. **Күн еді** тіркесін қайталау арқылы ақын өлең кейіпкеріне ерекше екпін түсіріп, сөзді бейне жасауға жұмсап тұр. немесе

Бүгін менің құшағымда кім болды?

Бүгін менің құшағымда Гүл болды!

Бүгін тұл маған алтын Күн еді,

Бүгін менің құшағымда Күн болды.

/Күн еді – өмір бойы күлді – дер ме?../

Ал, бұл шумақ бірнеше тіркестің қайталануы арқылы өрілген: **бүгін менің, құшағымда кім болды.** Осы тіркестерді қайталау тәсілімен аз сөзге көп мағына жүктей алған. З.Қабдолов сөз өнерін зерделеген еңбегінде қайталамаға мынадай анықтама береді: “Фигураның (айшықтаудың) бір түрі – қайталама– сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәртебе қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу”. Ол қайталаманы 4 түрге бөледі: жай қайталама, еспе қайталама, әдепкі қайталама, кезекті қайталама. [9, 229].

Зерттеушілердің қайталамаға берген сипаттамаларына сәйкес Тұманбай шығармаларындағы қайтала-маны бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Алдымен дыбыстық қайталауға тоқтала кетейік:

Сен түсіме кіресің күнде менің

Саған деген махаббат, бұл дегенің.

Сен ән шырқа деген соң ән шырқадым,

Сен үндеме деген соң үндемедім.

/Неаполь халқының әуендері/.

Көркем шығармада дыбыс ырғағы арқылы жасалатын дыбыстық қайталау 2 түрлі тәсіл арқылы беріледі:

Аллитерация – өлеңде бірыңғай дауыссыз дыбыстарды қайталай отырып, сол дыбыстардың акустика-артикуляциялық белгілері арқылы өзгеше түр мен соны мазмұн жасау тәсілі.

Жоғарғы шумақта өлеңнің өзгеше интонациямен айтылуы аллитерация арқылы әсерлі, әрі бейнелі. Дыбыстардың біркелкі дыбыстардан басталуы өлеңнің пішін, әрі мазмұн жағынан сомдауға қызмет етіп тұр.

Ал, ассонанс – бірыңғай дауысты дыбысты қайталау жолымен ерекше дыбыс ырғағы мен мәнерлілікті жасау тәсілі.

Алдамайтын арманым

Айтқаныңа сенемін.

немесе

Алданба, жүрегім, енді қайтып,

Арманға кезінде есік ашқан.

/Куә бол/.

Буындық қайталама.

Қайталаманың бұл түрі поэзия тілінде сирек кездеседі. Сөйлемнің басындағы бірінші буын қайталанатын да, қосымшалар өзгеріске ұшырап отырады.

...Жолда келе жатамын мен әйтеуір

Жолым тосқан сол сәулеме жете алмай.

/Қол ұстасып/

Бұнда алғашқы буынды құраушы түбір сөз қайталанып келіп, айтылатын ойға әуендік, әуездік екпін қосып тұр.

Профессор А.Ысқақов “Қазақ тілінде сөзді қайталау және қосарлау тәсілі – өзінше ерекшелігі мол құнарлы жүйе. Бұл жүйе бойынша сөзді қайталаудан яғни қосарлаудан белгілі мағыналар туады, сөздің неше алуан жаңа формалары жасалады, олардың мағыналары түрленеді, бірақ түсінігі өзгермейді, яғни, жаңа сөз тумайды, сөз тек қана грамматикаланады” – деп көрсетеді. Тұманбай ақын жырлары жеке сөз-дердің қайталауына да бай.

Жеке сөздердің қайталануы

...Саған көзі түспесе екен ажалдың,

Саған көзі түспесе екен жауымның.

/К.....ға/

немесе

...Ерлерге мына әншілер әнін арнасын,

Ерлерге мына ақындар жырын арнасын.

/Комбайнер досқа/.

“Жазушылар кейде типтік бейне жасау үшін кейіпкердің бір сөзін, не сөйлемдерін бірнеше рет қайта-лау арқылы оқушының көңілін аударды” – деп ғалым М.С.Серғалиев айтқандай [10,32]. Тұманбай жыр-ларының мазмұнын аша түсетін оқушының көңіліне тез қонатын қайталама түрлері көп, соның бірі – сөз тіркестерінің қайталануы. Біз оны есімді сөз тіркесі, етістікті сөз тіркесі деп қарастырамыз.

а) Есімді сөз тіркесі.

*Миллион жанның арманын,
Миллион жанның ақылын,
Миллион жанның талғамын,
Өзіне жиган батырым.*

/Алатау қызы/.

ә) Етістікті сөз тіркесі, басыңқы сыңар модаль сөз арқылы беріліп тұр.

*Арманыңды сағынғанда гүл керек.
Құдіретіңе табынғанда гүл керек.
Жарың келіп қол алғанда гүл керек.
Туған жерге оралғанда гүл керек.*

/Гүл керек/.

Тармақтық қайталама

“Қара теңіз дәптеріне” атты бөлімде ақынның “күндер мұнда жылдай боп өтер емес” деген өлеңі үш шумақтан тұрады. Әр шумақтың басындағы бірінші және соңғы өлең тармақтары қайталанып келіп отырады.

*...Күндер мұнда жылдай боп өтер емес,
Қиял қайда ақынды жетелемес.
Өзім туған ауылдың ауасына,
Менің ғашық екенім бекер емес.
Күндер мұнда жылдай боп өтер емес,
Даусым елге алыстан жетер емес.
Өзім туған тауыма, кең далама
Менің ғашық екенім бекер емес.*

/Күндер мұнда жылдай боп өтер емес/.

Шумақ басындағы және соңындағы тармақтардың қайталануы да ақын тапқан көркемдік әдіс: туған жерге деген сағыныш сазын жеткізу үшін “күндер мұнда жылдай боп өтер емес” тармағымен «менің ғашық екенім бекер емес» тармағы өзара шендестіріліп, қарама-қарсы қойылған. Сол арқылы туған жерге, өскен өлкеге деген перзенттік іңкәр көңілі қалтқысыз жеткізілген.

З.Қабдолов “Сөз өнері” деген кітабында қайталаманы төрт түрге бөледі: жай қайталама, еспе қайталама, әдепкі қайталама, кезекті қайталама [9, 230-231].

*Жиырма жаста көрмеген қызығымды,
Жиырма жаста үзбеген жүзімімді,
Жиырма жаста жұлмаған гүлдерімді
Бүгін көре алам ба, үзе алам ба,
Бақыттың дариясында жүзе алам ба?*

/Жиырма жаста жетпеген арманым.../

Мұнда ақын ерекше мән беріп, оқырманның назарын аударғысы келген сөз - “жиырма жас”. Ақын жастық шақтың ең бір думанды кезі – жиырма жастың кикулы базарына, арманды аусарына оқырман көңілін аудару үшін осы тіркесті әдейі қайталап қолданады. Тіркес орны да ақын қолымен мақсатты таңдалынған.

Жай қайталама

*Жан Әлия, ән – Әлия
Әлия!
Арамызда біздің күндер бар, я.
Он жетіде отқа өртенген махаббат,
Бүгін халық құрметтейтін қария.
Тым ертерек өшкенімен арманы
Бұл Әлия елді жсаудан қорғады.*

*Кеше ғана Әлімнің Әлиясы
Дәрігерлік дипломын қорғады.*

/Әлия әпке/.

Шумақтағы екі сөз – Әлиямен қорғады– қайталанып келіп, өзара салыстырылады. Бір Әлия кешегі қан майданда қанын төгіп, ел қорғаған ер Әлия. Екінші Әлия аса жауапты мамандық саналатын дәрігерлік дипломын қорғаған бейбіт күннің жауынгері, адам арашашысы Әлия. Өлең мәтінінде Әлия – қорғаушы символы ретінде бейнеленген.

*Боз киіктер өрген кезде,
Боз жусанды емген кезде.
Боз үйден сал аттандырып,
Боз ала таң келген кезде.*

/Арман көріп Ақтоғайдан.../

Шумақ бірыңғай символикалық **боз** сөзінен басталады, мұндағы боз – ақ сағымға айналған көңіл түпкіріндегі бала кездің символы ретінде алынған сөз. Боз ала таңнан боз үйден сал аттанған шақ, боз киіктер боз жусанға бас қойған кез... Қара өлең ұйқасымен өрілген шумақ тармақтарын аяқтап тұрған кезде сөзі жоғарыда сөз еткен балдәурен шаққа оқырман назарын аудару үшін таңдалынған тілдік тұлға.

Бұл тілдік құралдар өлеңге әуезділік пен үйлесімді ырғақ беріп тұр.

Кезекті қайталама

*Көктемді сағындым ғой,
Өткенді сағындым ғой
Өзімен бірге жүрген
Көк белді сағындым ғой.*

/Сағындым ғой/.

Тұманбай поэзиясындағы қайталамалар өзіндік ерекшелігімен дараланады. Ақын не айтқысы келсе де, сол ой-ниетін қарапайым сөзбен, сөз тіркестерімен әдемі өрнек құра отырып, жеңіл жеткізеді. Бұл оқыр-манның санасына салмақ салмай, өлеңді жеңіл қабылдауға, әдемі эсерге бөленуге мүмкіндік жасайды. Ақын өзінің өлең жолдарында қайталаманың қай түрін қолданбасын оны өзінің тілдік қолдану жүйесіне қарай түрлендіріп отырады. Бұл түрлендіру қайталаманың тілдік қолданыстағы көркемдік-эстетикалық деңгейін көтеріп, тіл айшықтылығын күшейте түседі.

1. Ломоносов М.В. Краткое руководство к риторике// ПСС т.7. - М.-Л., 1952
2. Рубайло А.П. Художественное средство языка. - М., 1961
3. Виноградов В.В. Язык Гоголя и его значения в истории русского языка// т.3. Известия АН СССР. - М., 1953
4. Винокур Г.О. О некоторых синтаксических особенностях диалектической речи. Исследование по грамматике русского языка. - М., 1955
5. Киселев Е.И. Лексическое повторение как грамматические средства русского языка. - М., 1954
6. Ахметов З. Өлең – сөздің патшасы. - А., 1970
7. XV-XIV ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. - А., 1976
8. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. - А., 1966
9. Қабдолов З. Сөз өнері. - А., 1992
10. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. - А., 1995

Резюме

В статье рассматриваются особенности использования явления параллелизма и повторения в стихотворениях поэта-лирика Т.Молдагалиева. Автор статьи сделал лингвистические и когнитивные анализы образцов повторения свойственные для поэта.

Resume

The using peculiarities of parallelism phenomenon and repetition in lyric poet T.Moldagaliyev's poems are considered in this article. The author made the linguistic and cognitive analysis of the repetition samples intrinsic for the poet.

ВСЕСТОРОННЕЕ РАЗВИТИЕ ПОЛИЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

А.С. Мукашева – профессор, к.ф.н.,

Б.Н. Ашегова – ст. преподаватель КазНПУ имени Абая, г. Алматы

Общезвестный тезис о том, что генеральной целью в педагогике является всестороннее развитие личности. С опорой на это классическое положение В.С. Леднев, разрабатывая теорию содержания образования, полагает, что его основные контуры определяются именно структурой личности и структурой деятельности [1], ученый выделяет три основные стороны личности:

1. функциональные механизмы психики;
2. опыт личности;
3. обобщенные типологические свойства личности.

Однако, ученый предупреждает, что такое вычленение структурных компонентов условно, так как личность целостна и неделима. Лишь в зависимости от конкретного контекста актуализируются те или иные подструктуры. Так, в теории языкового образования актуализируется концепт языковой личности, в теории иноязычного образования – вторичной языковой личности, а в теории полиязычного образования – полиязыковой личности. Это означает, что данным разновидностям личности присущи другие, отличные от инварианта, подструктуры.

Отправной позицией для понимания сущности языковой, вторичной языковой и полиязыковой личности является рассмотрение данных терминов как результатов образования: языкового образования в первом случае, иноязычного образования – во втором, полиязычного образования – в третьем.

Языковая личность в своей структуре содержит следующие компоненты:

- *ценностный*, содержащий языковой образ мира и иерархию духовных представлений, реализуемых в процессе языкового общения;
- *культурологический*, включающий правила вербального и невербального поведения, детерминированных фактами культуры изучаемого языка;
- *личностный*, отражающий индивидуально психологические свойства и социально типизированные качества личности, в комплексе представляющие способность человека к речевой и языковой деятельности.

В педагогическом контексте эту, по сути лингвистическую, структуру языковой личности можно применить для моделирования как результата, так и самого процесса языкового образования.

В зависимости от этого конструируется содержание языкового образования.

Совокупность способностей человека к иноязычному общению на межкультурном уровне, под которым понимается адекватное взаимодействие с представителями других культур, определяется современной лингводидактикой как концепт «вторичной языковой личности» [2, 4].

Относительно структуры вторичной языковой личности отметим, что она идентична структуре языковой личности, с той разницей, что все компоненты имеют несколько иную содержательную характеристику, особенности которой связаны с изучением не родного, а иностранного языка. То есть структура языковой личности представляет собой в определенном смысле базовую структуру, которая ложится в основу при выделении структурных компонентов не только вторичной языковой личности, но и потенциально возможных вариантов языковой личности. Одним из таких вариантов в полной мере может выступить полиязыковая личность.

В самом деле, допуская принципиальное отличие языкового, иноязычного и полиязычного образования, нельзя подвергать элиминации различия и их целевых аспектов. Поэтому на элементарном уровне аналогии можно предположить, что целью и результатом полиязычного образования является полиязыковая личность. В содержательном плане основное отличие этих направлений образования заключается в количестве изучаемых языков. Тогда, полиязыковая личность, имеющая базовую структуру языковой личности, в характеристике каждого компонента – ценностного, культурологического и личностного – предполагает осмысление картины мира иной социокультуры, познание смысловых ориентиров другого лингвоэтносоциума, умение видеть сходства и различия между общающимися культурами и применять их в контексте межкультурного общения. С полным основанием это относится и ко вторичной языковой личности. Однако, для вторичной языковой личности эти характеристики присущи относительно только родного и одного иностранного языка, в то время как для полиязыковой личности эти параллели обусловлены несколькими (более, чем два) языками.

Итак, согласно теории целеполагания в педагогике к определению целей образования следует подходить с позиций современной концепции человека. На этом основании можно утверждать, что целью и результатом полиязычного образования является полиязыковая личность, в структуре которой помимо инвариантных компонентов личности (функциональные механизмы психики, опыт личности,

обобщенные типологические свойства личности) присутствуют базовые компоненты языковой личности (ценностный, культурологический и личностный).

Относительно непрерывного полиязычного образования эта ситуация требует пояснения. Дело в том, что его целью и результатом так же, как и в полиязычном образовании, является полиязыковая личность. Размежевание этих понятий кроется в понимании непрерывности образования, которая обеспечивает возможность многомерного движения личности в образовательном пространстве и создает для нее оптимальные условия для такого движения, то есть осуществляется переход от конструкции «образование на всю жизнь» к конструкции «образование через всю жизнь». С этой позиции личность в контексте непрерывного полиязычного образования выступает не только в качестве его цели и результата, но и потребителя образовательных услуг.

Тогда полиязычное образование в полной мере может предстать в качестве процесса формирования полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам. То есть, являясь частью образования как метасистемы и разновидностью языкового образования как базовой системы, полиязычное образование сохраняет их структурные компоненты и представляет собой также триединый процесс, охватывающий обучение, воспитание, развитие. Помимо структурной композиции ему присущи и общие свойства этих систем: целенаправленность, организуемость, нормированность.

Эту трактовку полиязычного образования мы в свое время [5; 6] основывали на его соотношении с языковым образованием как части целого. Но в ситуации с непрерывностью это соотношение проецируется под другим углом. Непрерывность в этом случае является не составной частью языкового (или иного) образования, она предстает как качественная характеристика образовательного процесса или образовательной системы, так как непрерывное образование представляет собой сложный конгломерат идей, целей, принципов, условий, направлений, а главное субъектов: личность, общество, государство, производство.

В этом плане педагогическая наука располагает солидной базой теоретических разработок, среди которых наиболее значимой для нашей проблемы являются положения теории непрерывного профессионального образования. Ведь система «школа – вуз» неизменно предполагает выход на профессиональное образование.

В качестве теоретических предпосылок разработки педагогической модели непрерывного полиязычного образования может выступить структура системной теории профессионального образования академика А.М. Новикова. В этой теории непрерывное образование предстает как одно из четырех направлений развития профессионального образования:

- гуманизация профессионального образования (направленность на личность);
- демократизация профессионального образования (направленность на общество, государство);
- опережающее профессиональное образование (направленность на производство);
- непрерывное профессиональное образование (направленность на систему ПО).

Основными принципами интересующего нас четвертого направления являются:

– принцип непрерывности содержания образования – обеспечение содержательной непрерывности образовательных программ;

– принцип непрерывности образовательного процесса – обеспечение непрерывности и преемственности форм, методов и средств образовательного процесса, она выступает как характеристика включенности личности в образовательный процесс на всех стадиях ее развития и характеризует преемственность образовательной деятельности при переходе от одного ее вида к другому, от одного жизненного этапа человека к другому;

– принцип организационного обеспечения непрерывности образования.

К условиям реализации первого принципа относятся:

– базовое образование как основа для дальнейшего обучения;

– маневренность образовательных программ, что предполагает их модульное построение, параллельное обучение в разных образовательных учреждениях, по разным профессиям, специальностям разного уровня, переподготовка высвобождающихся кадров и развитие дополнительных квалификаций выпускников;

– многоуровневость, преемственность образовательных программ, для чего «выход» из одной образовательной программы должен «стыковаться» со «входом» в последующую, поэтому нужна сквозная стандартизация образовательных программ;

– дополнительность (взаимодополнительность) базового и последипломного образования, это предполагает: создание института стажерства для молодых специалистов, развитие систем обучения на рабочем месте, развитие учреждений дополнительного профессионального образования, развитие

неформального профессионального образования и самообразования взрослых.

К условиям реализации принципа непрерывности образовательного процесса относятся:

- непрерывность и преемственность форм организации образовательного процесса;
- непрерывность и преемственность методов организации образовательного процесса;
- непрерывность и преемственность средств организации образовательного процесса.

К условиям реализации принципа организационного обеспечения непрерывности образования относятся:

- интеграция образовательных систем;
- гибкость организации форм профессионального образования (обучения) и его информационно-технологического обеспечения и др.[7].

Интеграция вышеуказанных принципов в контексте непрерывного полиязычного образования проявляется в совокупности принципов структурирования его содержания. Речь идет о принципах, описанных в теории содержания образования В.С.Леднева. Это:

- принцип двойного вхождения базисных компонентов в систему;
- функциональная полнота, минимизация и оптимизация компонентов образования;
- принцип преемственности ступеней образования;
- дифференциация и интеграция компонентов образования.

В силу своей общности данные принципы в структурировании содержания полиязычного образования представляют собой нормативный инвариант. Отметим особо принцип двойного вхождения знаний, так как процесс овладения несколькими языками будет эффективным, если эти же языки выступят не просто объектом познания, но и его средством, т.е. обучение языку осуществляется через язык обучения.

В целом, принципы структурирования содержания образования, обоснованные в концепции В.С.Леднева, в своей совокупности применительно к полиязычному образованию представляют собой методологически значимый инвариант инструментария отбора его содержания, который в дополнении с базовым комплексом принципов отбора содержания языкового образования постепенно должен «обрас-ти» периферийной оболочкой специфических приемов и способов построения содержания полиязычного образования. В полной мере это относится и к непрерывному полиязычному образованию.

Не меньший интерес в качестве теоретических предпосылок рассматриваемого явления представляют научные разработки Ханбабаева К.М., которые связаны с определением принципов и задач непрерывного образования.

Так, по мнению ученого, в основе функционирования непрерывного образования лежат такие принци-пы, как принцип гуманизма, принцип демократизма, принцип мобильности, принцип опережения, прин-цип открытости, принцип непрерывности и др. **Принцип гуманизма** свидетельствует об обращенности образования к человеку, о свободе выбора личностью форм, сроков, видов обучения, самообразования; **принцип демократизма** предполагает доступность образования в любом возрасте в соответствии с интересами, возможностями и потребностями; **принцип мобильности** выражается в многообразии сред-ств, способов, организационных форм системы непрерывного образования, их гибкости и готовности к быстрой перестройке в соответствии с изменяющимися потребностями производства, общества, челове-ка; **принцип опережения** требует более быстрого и гибкого развития, перестройки учебных заведений и учреждений системы непрерывного образования по отношению к нуждам общественной практики, мобильного обновления их деятельности [8].

Благодаря этим принципам все звенья системы непрерывного образования находятся во взаимосвязи и взаимодействии друг с другом, и это объективно способствует целостности системы, ее единству. Целост-ность образовательной системы означает, что в ее структуре нет более или менее важных звеньев. Все они вносят свой вклад в решение общих задач обучения и образования. Предложенная система принци-пов непрерывного образования не является исчерпывающей.

Итак, понимание сути вышеприведенных принципов, их сложной взаимосвязи позволяет трактовать непрерывное образование как целостный процесс роста образовательного, профессионального и общего потенциала личности в течение всей жизни, система непрерывного образования – совокупность образова-тельных программ, обеспечивающих единство, преемственность и взаимосвязь всех элементов образова-тельной системы.

К теоретическим предпосылкам моделирования непрерывного полиязычного образования, безусловно, и этнолингводидактический подход, в предыдущих исследованиях обоснованный нами как методологи-ческое обеспечение полиязычного образования. Непрерывное полиязычное образование в этом плане не составляет исключения. Поэтому вся совокупность основополагающих принципов (принцип «двойного вхождения знаний»; принцип функциональной активности языков в

этнокультурном образовательном пространстве; принцип сбалансированности государственного и официального языков в содержании образования), специализированных методов и специфических средств данного подхода неизменно находится в основе и непрерывного полиязычного образования.

Итак, факторами и теоретическими предпосылками моделирования непрерывного полиязычного образования являются:

– концепты языковой, вторичной языковой и полиязыковой личности, последний из которых, интегрируя в себе два предыдущих, выполняет двойную функцию – выступает как цель и результат непрерывного полиязычного образования и как основной потребитель образовательных услуг в этой области;

– принципы структурирования содержания полиязычного образования.

В целом, выявление факторов полиязычного образования в Казахстане было проведено нами с учетом:

– принципа историзма, объясняющего необходимость использования генетического и диахроматического методов при установлении историко-педагогических предпосылок зарождения искомого нами явления;

– принципа системности, обусловившего опору на системный и структурно-функциональный анализ в построении теоретической базы концептуализации полиязычного образования;

– комплексного подхода, репрезентировавшего актуальность применения совокупности функционального и факторного анализа социолингвокультурологических концепций для определения социально-педагогических условий становления полиязычного образования.

1 Леднев В.С. *Содержание образования: сущность, структура, перспективы.* – М.: Высш. шк., 1991. – 224 с.

2 Халева И.И. *Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика).* – М.: Высш. шк., 1989. – 238 с.

3 Трубайчук Л.В. *Реализация принципа преемственности в Образовательной системе «Школа 2100»* / Л.В. Трубайчук // *Начальная школа плюс До и После.* – 2007. – № 5. – С. 11–15.

4 Бунеева Е.В., Комиссарова Л.Ю., Курцева З.И. *Реализация принципа непрерывности и преемственности образования (на примере курсов русского языка и риторики)*

5 Жетписбаева Б.А. *Полиязычное образования: теория и методология.* - Алматы: Білім, 2008. – 343 с.

6 Жетписбаева Б.А. *Казахстан: образование в условиях полиязычия // Педагогика.* - М., 2008. - №6. - С.124-125

7 Новиков А.М., Новиков Д.А. *Методология.* – М.: Синтез, 2007.

8 Ханбабаев К.М. *Основные принципы и задачи непрерывного образования.*

Түйін

Бұл мақалада көп тілді меңгерген тұлғаны жан-жақты дамыту мен оларға үздіксіз білім берудің қағидаттары, сонымен қатар үздіксіз көптілділік білім беруді модельдеудің факторлары мен теориялық алғышарттары жайлы айтылады.

Resume

The article reviews the prerequisites of a comprehensive development of polylingual personality, principles of lifelong education also the factors and theoretical preconditions of continuous modeling of polylingual education.

МҰҚАҒАЛИДЫҢ ОТАН, ТУҒАН ЖЕР, ХАЛЫҚ ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ БАҚЫТ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Ә.Бияздықова –

Абай атындағы ҚазҰПУ магистратура және PhD докторантура институтының докторанты

«Ғасыр ақыны» атанған Мұқағали өлеңдері – өзінің мазмұны, тақырыбы, көтерген мәселелері жағынан өміршең туындылар. Оның өлеңдерін оқи отырып, көкейінде жүрген түрлі ойлар мен адам бойындағы әрқилы сезімдердің өлең боп өрілгеніне қайран қаласың. «Күпі киген қазақтың қара өлеңін шапан жауып өзіне қайтарған» киелі ақынның кез келген өлеңін алып қарасаңыз да өзінің қарапайымдылығымен, әр жолының көңілге қонымдылығымен, сыр-мұңынды дөп басып айта білуінің кереметтігімен ерекшеленеді. Шынымен де ақын өлеңдерін бала да, жас та, қарт та қиналмай оқып, өзіне керегін алып отырады. Өлең-нің құдіреттілігі өзінің тыңдаушысын, оқырманын таба білуінде, оның қай заман, қай ұрпақ болсын таңырқамай қабылдай алуында жатыр. Сол себепті ақын туындылары оқуға жеңіл, көңілге түюге тұшым-ды. Жаттап алып, бойтұмарындай жадында сақтаудағы кереметтілігін қазақтың тоғыз буынды қара өлеңінің құдіреттілігі деп түсіну қажет. Қара өлеңді халқына табиғатын сақтай отырып ұсыну – кез келген ақынның шеберлігімен берілетіні ақиқат. Сол сияқты Мұқағали да өз өлеңдерінде халқының дүниетаны-мын, оның ұлттық ерекшелігін, қайғысы мен мұңын, қуанышы мен арман-тілегін жырлай отырып, осы мәселелерді халықтық деңгейге көтереді. Отан, туған жер, атамекен, достық, махаббат, сүйіспеншілік, қайғы-мұң, қуаныш, арман, бақыт, сезім, сенім секілді ұғымдар ақын шығармаларында басты тақырыптар болып өрілген. Ақынның Отанға, туған жері-алтын бесігіне деген кіршіксіз сүйіспеншілігі, достыққа, махаббатқа адалдығы, көтерген қайғысы мен мұңы, шаттанғандағы бақыты мен арманы, қуанышы кез келген көңілі ояу жан үшін халықтың атынан айтылған болары хақ. Сондай үлкен ауқымды тақырып-тардың бірі – Мұқағали өлеңдеріндегі бақыт ұғымы.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «**Бақыт** – адамның тілегінің орындалып, қуанышқа кенелуі» /1.103/ деп берілсе, қазақ әдеби тілінің сөздігінде «**Бақыт**. зат. 1. *Бақ, зор қуаныш, шаттық. Бақыт іздеп несіне шаршағамын!?* Қасымда жүр екен ғой аңсағаным. О, менің ән-самалым, жан-сонарым! Тамсана-мын, Тіліңнен бал сорамын (М.М.). 2. Адамның өмір қызығы мен қуанышына, рақатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым. Бақыт – көп мағыналы ұғым. 1) бақ-дәулет, «қолға қонған күс», ырыздық; 2) қуаныш, ләззат, рақат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу» /2.646/ делінген.

Ал Мұқағали өлеңдеріндегі бақыт ұғымы қалай өрілгендігіне тоқталайық.

*Ең бірінші бақытым — Халқым менің,
Созан берем ойымның алтын кенін.
Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын,
Қымбатырақ алтыннан нарқым менің.*

*Ал, екінші бақытым —Тілім менің,
Тас жүректі тіліммен тілімдедім.
Кей-кейде дүниеден түңілсем де,
Қасиетті тілімнен түңілмедім.*

*Бақытым бар үшінші — Отан деген,
Құдай деген кім десе, Отан дер ем!
...Оты сөнген жалғанда жан барсың ба?
Ойланбай-ақ кел дағы от ал менен...*

*Үш бірдей бақытым бар алақанда,
(Мені мұндай бақытты жаратар ма!)
Үш күн нұрын төгеді аспанымнан,
Атырау, Алтай, Арқа, Алатауға!!! /645-646 б/.*

Бұл – ақынның «Үш бақытым» өлеңі. Өлеңнің өзінде айтқандай ақынның үш бақыты да – киелі, құдіретті. Алақандағы үш бірдей бақытын күннің нұрына теңейді. Оны ешнәрсемен айырбастау мүмкін емес. Ақын үшін бақыт – ең алдымен оның халқы – қазағы. «Ең бірінші бақытым – Халқым менің» деп өзі де халқын алғашқы бақыты деп санайды. Ақынға халқынан артық алтынның керегі жоқ. Мұқағали Мақа-таевтың осы өлеңін көп жандар жатқа біледі. Неге? Кеудесінде жүрегі бар адам үшін

Халықтан асқан байлықтың, бақыттың керегі жоғын біледі. «Әліпті таяқ деп білмейтін наданға» да халық керек. Қашан да Халық – ұлы, Халық – дана. Сол сияқты «Елім» деген өлеңінде:

Елім!

Саған ғашықтың.

Ғашықтың саған:

Құмарымды қандырмап едім.

Батыр болып, бақ қонып, асып тұрса адам,

Қаруы жоқ құлтың ғой алдыңда сенің./46/

- дейді. Халқымыздың даналығында айтылып жүрген «Бақ қайда барасың? – Ынтымағы жарасқан елге барамын», «Көптен бақыт құтылмас», «Құт қонған елде Қызыр қыдырып жүреді», «Өзін өзі билеген ел бақытты, Өзін өзі білген ер бақытты» деген мақал-мәтелдер – ақын өлеңдерінің дәлелі. Ақын халқы барда өзіне де бақ қонып, құт дарып, бақытты ғұмыр кешетіндігін айтады. Жоғарыда айтқандай, ақын Халқы-ның айтқанын өзіне жауһар етіп қайтарып беріп отыр. Сол секілді «Елім барда» деген өлеңінде:

Не сыйлайды, не береді келер күн?!

Неде болса тірі тұрсам, көрермін.

Желідегі құлынымын мен елдің,

Көгендегі қозысымын мен елдің.

Не сыйласын, несін берсін ел маған?!

Тұрсақ екен елім де аман, мен де аман.

Таулар – менің таусылмайтын бақытым,

Ал ырысым – ұлан-ғайыр кең далам.

Не істемекпін алтын, гауһар, жақұтты,

Оларды іздеп өткізбеспін уақытты.

Мен бақытсыз бола қойман сірә да,

Туған елім болса екен бақытты./485-486/

- деп «тауды таусылмайтын бақытқа», «ырысты – ұлан-ғайыр далаға» теңеп, өзінің бақытынан елінің бақытын жоғары қояды.

Мұқағали ақынның келесі бақыты – қазіргі кезде күнде айтып, жазып жауыр болған қасиетті Тіл. Қылышынан қан сорғалаған кеңестік кезеңнің өзінде «Ал, екінші бақытым – Тілім менің, Тас жүректі тіліммен тілімдедім» - деп шартарапқа жар салған. «Тіл – халық жанының кілті». Қазақ тілі – ата-бабамыздың, анамыздың, әкеміздің, балаларымыздың, «қазақ» деген халықтың Ұлы тілі. Ақын Тіл жоғалмасын, өшпесін деп жаны қиналады. «Дүниенің бәрінен түңілсе де, қасиетті тілден» бас тартқан емес. Қасиетті тілмен халқына өлмес жыр – бай мұра қалдырды. Қазіргі таңдағы тілдің қолданысы мен болашақта дамуына алаңдап отырған біз үшін бұл біздің де басты бақытымыз болу керек.

Отан-ана, туған жер, кең дала, асқар тау, атамекен, құтты қоныс – ақын өлеңдерінің тең жартысына жуығында толғанатын тақырып. Мұқағали үшін Отан – киелі, қасиетті, қастерлі. Сол Отанның баурайын-да «түтін түтет, өс, өрбі, көгер». Ал егер оқ сұрап қарсы шықсаң, Отаныңды сатқаның. Бақ та, бақыт та, құт та осы Отаннан тарайды. Отан – Мұқағалидың үшінші бақыты емес, ең алғашқы бақыты. Оның себебін төмендегі жыр жолдары дәлелдейді. Мысалы, «Отан» деген өлеңін алып талдасақ:

Отан!

Отан!

Сен болмасаң, не етер ем?

Мәңгілікке бақытсыз боп өтер ем,

Өмірден құр өксімен кетер ем /348/

- дей келіп, құс екеш «құс ұясыз, жыртқыш інсіз болмайды», «әкесіз, баласыз, әйелсіз өмір сүруге болады», Отансыз өмір сүрген адам «нағыз сорлы». «Отанның не екенін білесің бе?» деп сұрақ қоя отырып, өзі жауап береді. Ешқашан екі Отанның болуы мүмкін емес екендігін айтады. Қасиетті Отан деген ұғымды «Құт мекен», «Бақ мекен» деп жырлайды.

Құтты мекенге қанатын көктен жайған күн,

Осынау жерге кіндігімменен байландым.

Байырғы қазақ бастарыңа кеп бақ қонған,

Мерекелеріңнен, берекелеріңнен айналдым

- дейді ақын өзінің «Құт мекен» деген өлеңінде /466/. Аты айтып тұрғандай Отан құтты, ырысты, берекелі, киелі, қасиетті мекен екендігін басты ұғым деп таниды. Сол сияқты «Бақ мекен» (Тың көтерген ерлерге) деген жыр жолдарында да:

Құт мекен,
Ырыс мекен,
Асыл мекен,
Ақ бидай ақтарылған шашу ма екен?!
Бабаларым аңсаған бақыт деген
Байқасам бүгін менің қасымда екен.

Ырыс ағып жатыр зой,
Ырыс ағып,
Бақ мекеннен барша жұрт тыныс алып.
Бақ мекенде қанша жұрт туысады,
Достасады алдында ұлы іс алып.

Сен – ерліктің мекені шынықтырған,
Еркіндікпен, еңбекпен тынықтырған.
Маңдай терім – далаңда шығып тұрған,
Шайқалмаған бақытым тұнып тұрған.../497-498/

- деп, бабаларымыз өзгенің құрсауында қалмаса екен деп соншама ғасыр қорғаған осынау кең байтақ жердің, не ексең, сол шығатын, сары алтыны-астығы мен ақ алтыны-күріш, мақтасы жайқалған құтты мекеннің осыншама кеңдігіне, мамыражай, бақытты екеніне тамсанады. «Бақыр қазан қайнаса – бәріміз-дің бағымыз, Туған жердің әр тасы – біздің алтын тағымыз» деген екен дана халық. Осындай жерде бақыр қазанның қайнауы да біз үшін құт.

Жақсыаттанды демессің, сүйем десем,
Табынатын тәңірім, ием де – сен.
Адам болып күн кешу қиын маған,
Арқа тұтып өзіңе сүйенбесем.

Сен менің сүйегім мен қанымдасың,
Жанымдасың, ұятым, арымдасың.
Саған деген махаббат дамылдасын,
Тек сенің топырағыңды жамылдасын.

Өзіңше түсің де ерек, ісің де ерек,
(Сырым бар саған айтар ішімде көп).
Қомағай көзімді бір тойдыра алмай,
Қорқамын бәрі осының түсім бе деп.

Қазақстан!
Пай, пай, пай!
Ардағым-ай!
Сен менің Шолпанымсың жанған ұдай.
Өзіңде өмір сүрген қандай бақыт,
Өлмейтін махаббатым, арманым-ай!.../498-499/

- деп жырлайтын «Қазақстан» өлеңінде өзінің Отанына деген бар махаббат, сүйіспеншілігін осы жол-дарға сыйғызып, көктегі ең жарық жұлдыз – шолпанға теңеп тұр. Отан – ақын түсінігінде Құдай, Тәңірі, Ие. Бұдан артық теңеудің қажеті де жоқ.

Отанды сүю деген қасиетті ұғымның не екенін ақын «Отан» деген жырында былай дәріптейді:

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем.
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті түнін сүйем.

Бар жәндігін сүйемін қыбырлаған,
Бәрі маған: «Отан!» деп сыбырлаған.
Жаным менің,
Кеудемді жарып шық та,
Бозторғайы бол оның шырылдаған!.../64/.

Ал, «Рахмет, Дала!» өлеңінде:

*О, менің Жерұйығым,
Асан атам іздеген!
Қатыгез кездерінде
Қасиетті халқым сенен күдер үзбеген,
Сенен бақыт іздеген.../45/ дей келіп,
Ұлы Далам, не деген керім едің,
Жаратқан зой бағым сені менің*

– деген жолдармен аяқтайды. Асан қайғы «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заман» мен Жер-ұйықты іздеген, бала кезінде туған жерінде жусан иісін иіскеп, кейін құл ретінде сатылып, түрлі қанды жорықтарда өзінің батырлығын, мықтылығын көрсетіп, құлдықтан босанып, барша елді аузына қаратқан патша, шау тартқан шағында далада серуендеп жүріп мұрнына келген жусан иісінен бар дәулетін, патша-лығын тастап, туған жеріне ат басын тіреген Бейбарыстың қасиетті Отанынан бақыт тапқанын тарихтан білеміз. Сондықтан ақын не көрсек те халқымызбен, Отанымызбен бірге болуымызды дәріптейді.

Ақын «Ерлікті аңсаймын» деген өлеңінде Ұлы Отан соғысы басталғанда он жаста болғанын, Отанын қорғауда талай жас қыршыннан қиылып мерт болғанын, сол боздақтардың ішінде «мен үшін жанын жауға берген» әкесінің де «өзі өліп», баласын «артына қалдырғаны» туралы жырлайды. Отан үшін ерлік көрсеткен ерлерге табына отырып, Отанына:

*Саялы Отан!
Сайратып тіл бергенің,
Салауатты, салмақты үн бергенің –
Бақ бергенің, басыма күн бергенің!
Бұл бағымды бұзбақшы кімдер менің /148/*

- деп, Отанның құдіреттілігінің арқасында бақ бергенің, сол бақты фашист сияқты жаулардың бұзбақ-шы болғанын тілге тиек етеді. Мұндағы ақынның бағы – сайраған тіл, салауатты, салмақты үн. Осы бақтар арқылы Отанына алғыс айтады.

Ақын барлық арман-тілегін Отанынан сұрайды, Отанына келіп мұңын шағады. «Отаным, саған айтам» деген өлеңінде:

*...Сүріну бар да, самғау бар,
Тірлікте кейде арбау бар.
Отаным, саған айтамын:
Менде бір аппақ арман бар.
Ақтығы алғаш жауған қар.
Өмір бер маған аздаған,
Бақыт бер маған аздаған! /318/*

- дей келіп, Отан үшін ешнәрседен тайынбайтынын айтып ағынан жарылады. «Ошағы сөнбей қоздаған, аз ғана жалын», кей-кейде тасынып кетсе кешірім сұрайды. Ары қарай:

*...Қуанышыңда туылдым,
Ақ сүтіменен жуындым.
Шаршысын байлап ер жеттім,
Алқызыл Арда туыңның!
Отаным, сенің саяңда,
Құрық көрмеген құлынмын!*

*Жалғыз-ақ... Жалғыз арманым –
Сенесің бе, Отан?
Ақ жаным!...
Арқаңда сенің ардағым,
Ақ нұрға толы жан-жағым.
Аппақ нұр атқан таңдарым
Ақ жаным – жалғыз арманым!...
Тусам да сендей асылдан,
Мұңаям кейде, жасырман.
О, менің жалғыз бақытым,
Табылсаң болды қасымнан /322/*

- деп Отанды өзінің жалғыз бақытына санайды.

Ақынның кіндік қаны тамған, ақындықтың құдіретін дарытқан туған мекені – Қарасаз. Туған жеріне, оның көрсе көз тоймайтын көрікті сұлулығына, суының қасиетіне деген риясыз көңілін

«Қарасаз» өлеңінде былай деп жырлайды:

*Мен бақыттымын,
Бақытты жерде туылдым.
Айналайын Қарасаз,
Қасиетінен суыңның!*

*Сенің әрбір бұлағың
Менің әрбір қан тамырым емес пе?
Қасиетті тұғырым,
Қасиетінен суыңның!*

*Көктемде үйрек ұшып, қаз қонып,
Қараушы едім тырналарға мәз болып.
Жыр қыстап туылмас ем, сірә, мен,
Жаралмасаң өзің Қарасаз болып.*

*Сонау жатқан жасыл тауды көлденең
Алғаш рет ес білгенде көрген ем.
– Асқар таудың ар жағында ел бар, - деп
Әжем айтса, әй, сәбилік, сенбегем.*

*Қарасазым!
Айтылмаған сөзім ең,
Мен іздеген бақыттың сен өзі ме ең?
Сенің гажжап табиғатыңды кімге айтам,
Кім құмартса, өзі көрсін көзімен.../100-101/.*

Қарасаздай әдемі, сұлу жерде дүниеге келген ақын өзін бақытты сезінеді. Бармақтай ғана бақ іздеген ақын үшін туған жер – оның бақыты. Сол себепті ол «мен іздеген бақыттың сен өзі ме ең?» деп толғанады.

Ақынның Отан, туған жер, халық, ел туралы жазған өлеңдері өте мол десек, басқа өлеңдеріне қараған-да дәл осы тақырыпта жазған жырларында бақыт сөзімен қатар, бақ, құт, тәлей сөздері өте көп кездеседі. Атап айтар болсақ: «Қайғылар, Мұндар, Бақыттар» (Менің Отаным), «Бір Отанда бірге Бақыт тауыппыз» (Сен Батыста, мен Шығыста), «Сенен бақыт іздеген»; «Жаратқан ғой бағыма сені менің» (Рахмет, Дала), «Батыр болып, бақ қонып, асып тұрса адам» (Елім), «Мен бақыттымын, Бақытты жерде туылдым», «Мен іздеген бақыттың сен өзі ме ең» (Қарасаз), «Бақыты ғой мына құмның, мына елдің, Тәлейіне табиғаты сыйлаған» (Жойқын дейді), «Бақ бергенің, басыма күн бергенің! Бұл бағымды бұзбақшы кімдер менің» (Ерлікті аңсаймын), «Жадыға кеп жалпақ жаз, бақ-мекенің» (Тауға келсең), «Бақыт бер маған аздаған»; «О, менің жалғыз бақытым» (Отаным, саған айтам), «Мәңгілікке бақытсыз боп өтер ем» (Отан), «Басына бақ дарыған» (Жездіде), «Байырғы қазақ, бастарыңа кеп бақ қонған» (Құт мекен), «Таулар – менің таусылмайтын бақытым»; «Мен бақытты бола қойман сірә, Туған елім болса екен бақытты» (Елім барда), «Құт мекен»; «Бабаларым аңсаған бақыт деген»; «Бақ мекеннен барша жұрт тыныс алып, Бақ мекенде қанша жұрт туысады»; «Шайқалмаған бақытым тұнып тұрған» (Бақ мекен), «Өзінде өмір сүрген қандай бақыт» (Қазақстан), «Өмірдің елім, бағысың» (Өрге тарт, өр елім!), «Бақытым бар үшінші – Отан деген»; «Үш бірдей бақытым бар алақанда, Мені мұндай бақытты жаратар ма?!» (Үш бақытым). Ақын бақыт, бақ, құт сөздерін құбылтып, әр өлең жолында өзінің мағынасын жоғалтпай, Отан, халық, ел деген қасиетті ұғымдардың аясында бейнелі қолдана білген. Аталған сөздер тұрақты тіркес құрамында (бақ қонып, бақ дарыған, бақ мекен, құт мекен т.б.), туынды мағынаға ие болып (бақытты, бақытсыз т.б.), грамматикалық мағыналарға (бақыттар, бағымды, бағысың, бақытым т.б.) ұласып, сәтті қолданыс табады. Бұдан біз ақынның бақыт деген ұғымды жоғары бағалай отырып, оны осындай қасиетті ұғымдарда (Отан, туған жер, халық, ел, ұлт, туған тіл) қолданғанын, ол үшін бақыт деген осы киелі ұғымдар екенін білеміз. Осы талдаулардан біз Мұқағали ақынның Отанын беріле сүйетіндігіне, мұңайса, Отанына келіп мұңын шағатынына, қуанса, Отанымен қуанатынына, бақытын тек Отанынан табатынына көз жеткіземіз.

Мұқағали Мақатаев өз жырларында көтерген ұлт, Отан, тіл тақырыптары – қай заманда болмасын өлмес киелі ұғымдар. Қазақ деген ұлт болып қалыптасып, жері, тілі жаралғаннан бастап бұл ұғымдар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, олардың мәні мен маңызы заман өткен сайын артып отырған. Болашақта да бұл ұғымдар әр ұлтжанды азаматтың жүрегінде «ұлттым», «Отаным», «тілім» деп соғып тұруы хақ. Ақын өлеңдері келер ұрпақты осы бағытта тәрбиелеуде үлкен орын алады. Ұлтын, тілін, Отанын сүйген ұлтжанды азаматтың жүрегінде осындай киелі ұғымдар оттай лаулап тұрса, қазақ деген Ұлы

халықтың жоғалмасы анық.

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. II том А-Б. – А.: Арыс. 2006. - 617-649 б.б.
3. Мұқағали. Жыр кітабы. Құрастырғандар: Б.Айдарова, Қ.Ботбай. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2012. – 1032 б.

Резюме

В статье рассматриваются понятие счастья в произведениях М.Макаатаева

Summary

The article discusses the concept of happiness in the works M.Makataeva

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОПОЛЯ «ЭНЕРГЕТИКА» В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

А.Ш. Дюшенбаев –

преподаватель Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова

В данной статье рассматриваются специфические особенности терминополья «энергетика» в английском и кыргызском языках, которые составляют один сегмент, включающий терминологические единицы с одинаковыми или сходными структурно-семантическими характеристиками. По внутренней структуре термины делятся на однокомпонентные и многокомпонентные. В терминосистемах энергетической отрасли сопоставляемых языков наблюдается тенденция к преобладанию многокомпонентных терминов над однокомпонентными.

Многокомпонентные, в свою очередь, подразделяются на двухкомпонентные, трёхкомпонентные, четырёхкомпонентные, где наиболее распространёнными являются двухкомпонентные сочетания, образованные по модели «имя существительное + имя существительное»: англ. – *kilowatt hour “kWh”* (киловатт в час), *aluminum conductor* (алюминиевый провод); кырг. *илиштиргич арматура* – арматура сцепная, *ампер-секунд* (ампер-секунда), *ампер-саат* (ампер-час), *аккумулятор батареялары* (батареи аккумуляторные), *блок тиймектери* (блок контакты). К данной модели в английской терминологии относится 52,6% (“N+N” – 252 единицы из всех найденных терминов количеством 480 единиц в терминологическом глоссарии по электроэнергетике), в кыргызской – 37,54% («имя суц. + имя суц.» - 110 единиц из всех найденных терминов в кыргызском словаре по энергетике) от общего числа двухкомпонентных сочетаний.

В ходе анализа структурного типа «имя прил. + имя суц.» была выявлена определенная разница в количественном отношении по данной модели, английская терминология дает нам 27,9%, кыргызская энергетическая терминология составляет 51,19% от числа двухкомпонентных сочетаний соответствующего языка: англ. – *aerial cable* (воздушный кабель), *amorphous semiconductor* (аморфный полупроводник), *automatic recloser* (автоматический повторный включатель), *auxiliary power* (вспомогательная мощность; кырг. – *асинхрондуу режим* – асинхронный режим, *нарктык баланс* – баланс стоимостной, *гидравликалык турбина* – гидравлическая турбина, *чакан гидроэлектрстанция* – гидроэлектрстанция малая, *акыркы таяныч* – опора концевая, *кайчылаш каражаттоо* – перекрестное субсидирование.

В терминологических словарях кыргызского языка не были обнаружены структурные типы двухкомпонентных сочетаний, содержащие послелогии или союзы. А в терминологии английского языка были изучены и исследованы, что союзы не участвуют в терминообразовании по энергетике, как и в словосочетаниях кыргызского языка, но определены структуры “Prep. + N”, “N. + Prep.”, “V. + Prep.” содержащие предлоги, что представило 0, 62% от общего числа двухкомпонентных терминологических единиц: англ. – *working on* (работа над живыми частями тела, идущие в контакт (руки, ноги или другие

части тела, касающиеся с экспериментальными, исследовательскими инструментами или тестируемыми оборудованиями независимо от личных защитных обмундирований используемых человеком)), *over range* (над одним максимальным уровнем (где применяется правильно установленное условие)), *drop out* (отключать действие реле).

Трехкомпонентные и четырехкомпонентные терминологические единицы в исследуемых языках составляют небольшое количество полилексемных сочетаний. В проведенном анализе были найдены 38 конструкций трехкомпонентных терминологических сочетаний в кыргызском языке где из 226 единиц трехкомпонентных терминологических сочетаний преобладают конструкции по типам «имя сущ. + имя сущ. + имя сущ.» (N+N+N) – 34 единиц, «имя прил. + имя сущ. + имя сущ.» (A+N+N) – 48 единиц, «имя сущ. + имя прил. + имя сущ.» (N+A+N) – 27 единиц, «имя прил. + имя прил. + имя сущ.» (A+A+N) – 23 единиц и 34 конструкций трехкомпонентных терминологических сочетаний в английском языке, где из найденных 241 трехкомпонентных терминологических сочетаний преобладают конструкции по типам A+N+N (имя прил. + имя сущ. + имя сущ.) – 80 единиц, N+N+N (имя сущ. + имя сущ. + имя сущ.) – 60 единиц, A+A+N (имя прил. + имя прил. + имя сущ.) – 39 единиц, N+A+N (имя сущ. + имя прил. + имя сущ.) – 15 единиц. В остальных конструкциях трехкомпонентных сочетаний рассматриваемых языков были обнаружены следующие типы терминологических единиц в незначительных количествах: кырг. – «имя сущ. + имя прил. + гл.» (N+A+V) – 12 единиц, «имя сущ. + имя прил. + имя сущ.» (N+Adv.+N) – 9 единиц, «имя сущ. + имя сущ. + гл.» (N+N+V) – 9 единиц, «имя сущ. + гл. + имя сущ.» (N+V+N) – 7 единиц, «имя прил. + гл. + имя сущ.» (A+V+N) – 8 единиц, «имя прил. + имя сущ. + гл.» (A+N+V) – 5 единиц, «имя сущ. + нареч. + гл.» (N+Adv.+V) – 4 единицы, «имя сущ. + пред. + гл.» (N+Prep.+V) – 4 единицы, «имя прил. + имя прил. + гл.» (A+A+V) – 3 единицы, «нареч. + имя сущ. + имя сущ.» (Adv.+N+N) – 3 единицы, «имя сущ. + гл. + имя сущ.» (N+V+N) – 3 единицы, «нареч. + имя прил. + имя сущ.» (Adv.+A+N) – 2 единицы, «мест. + имя прил. + гл.» (Pron.+A+V) – 2 единицы, «имя сущ. + имя прил. + имя прил.» (N+A+A) – 2 единицы, «имя прил. + гл. + гл.» (A+V+V) – 3 единицы, «имя сущ. + пред. + имя сущ.» (N+Prep.+N) – 2 единицы, «мест. + имя сущ. + имя сущ.» (Pron.+N+N) – 1 единица, «имя прил. + имя сущ. + нареч.» (A+N+Adv.) – 1 единица, «гл. + гл. + имя сущ.» (V+V+N) – 1 единица, «имя чис. + имя сущ. + имя сущ.» (Num.+N+N) – 1 единица, «имя чис. + имя прил. + имя сущ.» (Num.+A+N) – 1 единица, «имя чис. + имя сущ. + имя сущ.» (V+N+N) 2 единицы, «имя сущ. + гл. + гл.» (N+V+V) – 1 единица, «нареч. + имя сущ. + гл.» (Adv.+N+V) – 1 единица, «гл. + имя прил. + гл.» (V+A+V) – 1 единица, «пред. + имя сущ. + имя сущ.» (Prep.+N+N) – 1 единица; англ. – N+V+N (имя сущ. + гл. + имя сущ.) 7 единиц, V+N+N (гл. + имя сущ. + имя сущ.) – 6 единиц, N+Prep.+N (имя сущ. + пред. + имя сущ.) – 4 единицы, A+N+Num (имя прил. + имя сущ. + имя чис.) – 3 единицы, Num.+A+N (имя чис. + имя прил. + имя сущ.) – 2 единицы, Adv.+N+N (нареч. + имя сущ. + имя сущ.) – 2 единицы, A+N+V (имя прил. + имя сущ. + гл.) – 3 единицы, A+Num.+Num. (имя прил. + имя чис. + имя чис.) – 2 единицы, A+V+N (имя прил. + гл. + имя сущ.) – 3 единицы, N+Prep.+N (имя сущ. + пред. + имя сущ.) – 3 единицы, N+N+Adv. (имя сущ. + имя сущ. + имя нареч.) – 1 единица, V+Prep.+N (гл. + пред. + имя сущ.) – 1 единица, N+Adv.+N (имя сущ. + нареч. + имя сущ.) – 1 единица, A+Prep.+N (имя прил. + пред. + имя сущ.) – 1 единица, N+V+Prep. (имя сущ. + гл. + пред.) – 1 единица, A+N+A (имя прил. + имя сущ. + имя прил.) – 1 единица, Num.+N+N (имя чис. + имя сущ. + имя сущ.) – 1 единица, V+Adv.+N (гл. + нареч. + имя сущ.) – 1 единица, N+Prep.+V (имя сущ. + пред. + гл.) – 1 единица, N+Num.+N (имя сущ. + имя чис. + имя сущ.) – 1 единица, Prep.+N+N (пред. + имя сущ. + имя сущ.) – 1 единица, N+N+A (имя сущ. + имя сущ. + имя прил.) – 1 единица.

Данное исследование, основанное на изучении энциклопедических и толковых словарей английского и кыргызского языков, определяет корпус терминов связанных с энергетикой. Отношение к терминологическим сочетаниям объясняется формированием терминов в настоящей энергетической области, где основную работу в обозначении понятий выполняет синтаксический метод, что становится существенной характеристикой английского и кыргызского языков как в целях контекстности, так и в целях экспрессивности.

В ходе исследования было также проанализировано, что в словарях по электроэнергии кыргызского и английского языков каждая одна сочетаемая терминологическая единица

состоит из главного и подчиненного компонентов. Терминологические сочетания подразделяются на номинативные (именные, где главным компонентом является существительное); адъективные (главный элемент, терминологическое слово – имя прилагательное, причастие, числительное); наречные и глагольные.

Терминологические единицы, содержащие один элемент – слово в изучаемых языках, являются достаточно разными по генетике и классифицируются на три основных групп по структуре: простые, аффиксальные и сложные термины, среди которых отличаются по большей численности аффиксальные термины:

– простые : англ. – *bundle* (связка), *cold* (бесточный (провод, аппарат)), *burden* (нагрузка), *client* (клиент), *cell* (элемент), *charge* (заряд), *bus* (провод от основного трансформатора), *ground* (земля), *reel* (шатание), *wire* (проволка, провод), *wye* (соединение звездой), *lead* (свинцовый), *light* (свет), *load* (количество электрической нагрузки необходимое оборудованию), *lube* (машинное масло); кырг. – *кул* (зола), *таажы* (корона), *жез* (медь), *босого* (порог), *меш* (топка), *отун* (топливо), *сезгичтик* (чувствительность);

– аффиксальные: – *electricity* (электричество), *capacitance* (электрическая емкость), *calibration* (калибровка, градуирование, проверка), *concentrator* (концентратор), *bushing* (густо разрастаясь), *conductor* (проводник), *conductivity* (проводимость), *derating* (коэффициент снижения мощности), *dielectric* (диэлектрик), *efficiency* (энергосберегаемость), *feeder* (фидер (распределительная линия электропередачи)), *cover* (покрытие), *frequency* (частота), *fixture* (крепление), *gassing* (отравление газами), *energy* (энергия), *entrainment* (захват), *eutectic* (эвтектика), *extrusion* (вытеснение), *drawing* (тауца), *electrolyte* (электролит), *elongation* (удлинение), *discrimination* (дискриминация), *dolly* (куклом), *luminaire* (светильник), *luminescence* (светимость), *jacket* (жакет), *jamming* (набиваясь битком), *liner* (лайнер), *intermediate* (промежуточное звено), *interruption* (прерывание), *interstices* (промежутки), *intranet* (интранет), *reflector* (отражатель), *refractor* (линзовый телескоп), *regulation* (регулирование), *regulator* (регулятор), *relay* (реле), *array* (множество), *residential* (жилой), *resistance* (сопротивление), *circuit* (цепь), *climbers* (лазы), *hooks* (когти), *connector* (соединитель), *conduit* (трубопровод), *coordination* (координация), *compressed* (сжатый), *armor* (броня), *arrester* (разрядник), *ballast* (цебен), *blowing* (вентиляция), *bonding* (жесткое (проводное неподвижное металлическое) крепление), *booster* (электромонтер), *breaker* (прерыватель); кырг. – *кубаттуулук* (мощность), *ишенимдүүлүк* (надежность), *мамылар* (надолбы), *соргуч* (насос), *тундургучтар* (отстойники), *жылытуу* (отопление), *тосмо* (паранет, плотина), *жабдыгыч* (поставщик), *сыноо* (испытания), *автоматташтыруу* (автоматизация), *коопсуздук* (безопасность), *ажыраткыч* (выключатель), *жердешитиргичтер* (заземлители), *муктажкер* (заказчик), *бекиткич* (затвор), *бууланткыч* (испаритель), *тиймектер* (контакты), *опурталдык* (риск), *аралык* (пролет), *ажыраткыч* (разъединитель), *чыгым* (расход), *жылууландыруу* (теплофикация);

– сложные: – *elbow* (колени, изгиб (буква англ. L, где видима форма изгиба и англ. гл. *bow* – сгибать)), *switchgear* (распределительное устройство), *overcharge* (перезарядка), *horsepower* (лошадиная сила), *hydrometer* (ареометр), *overload* (перегрузка), *polyethylene* (полиэтилен), *polyphase* (многофаза), *raceway* (канал), *gateway* (доступ), *decibel* (децибел), *cutoff* (сокращение), *cutout* (очертание), *flashover* (flashover), *ampacity* (ток амперный), *autotransformer* (автотрансформатор), *bandwidth* (полоса пропускаемых частот), *bikeway* (велосипедная дорожка), *blackout* (выключать свет), *bluetooth* (блютуз (- беспроводное вычисление и телекоммуникационная спецификация, которая определяет, как мобильные устройства вычислений на ПК работают друг с другом и с регулярными компьютерами и телефонными системами в пределах близкого расстояния)), *brownout* (уменьшение освещения (городских улиц с целью экономии электроэнергии)); кырг. – *телеөлчөө* (телеизмерение), *телеберүү* (телепередача), *тележөндөө* (телерегулирование), *түзөткүчтөр* (выпрямители).

Таким образом, анализ структурных особенностей терминополья “энергетика” в английском и кыргызском языках позволяет нам сделать вывод о том, что по внутренней структуре термины делятся на одно-компонентные и многокомпонентные. В терминосистемах энергетической отрасли сопоставляемых языков наблюдается тенденция к

преобладанию многокомпонентных терминов над однокомпонентными. В ходе исследования было также проанализировано, что в словарях по электроэнергетики кыргызского и английского языков каждая одна сочетаемая терминологическая единица состоит из главного и подчиненного компонентов. В соответствии с этим, терминологические сочетания подразделяются на номинативные (именные, где главным компонентом является существительное); адъективные (главный элемент, терминологическое слово – имя прилагательное, причастие, числительное); наречные и глагольные.

1. Алымкулов К. *Энергетика боюнча орусча-кыргызча сөздүк*. – Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2011. – 152 б.

2. *Glossary of Electrical Terms*. <http://www.youngco.com/young>. (2011)

3. Смагулова А. С. *Специфика терминологического поля в области нефти и газа (на материале английского и казахского языков): 10.02.20 – сравнительно-историческое и сопоставительное языкознание. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Республика Казахстан*. – Алматы, 2010. – С. 13-14.

4. Какаева М.Т. *Англис, кыргыз тилдериндеги философиялык жана психологиялык терминдердин салыштырма типологиясы: филол. илим. канд. дис. 10.02.20 / Кыргыз. Респ. Илимдер улуттук акад. Тил илими ин-ту; илим. конс. Б.Ш. Усубалиев*. – Б. 2002. – 203 б.

5. Абыласынова Г. И. *Лингвистические основы деривации математических терминов в русском и кыргызском языках: дис. канд. филол. наук. 10.02.20. / М-во обр. Кыргыз. Респ., И-Кул. Гос. Ун-т им. К. Тыныстанова; науч. Рук. Ж. К. Сыдыков*. – Каракол: Б.ч., 2005. – 168 с.

6. Токтоналиев Ж. *Электротехнический терминологический словарь. (Проект). На кыргызском и русском языках*. – Фрунзе, 1962. – 133 с.

7. Мюллер В.К. *Большой англо-русский, русско-английский словарь. Новая редакция: около 450 000 слов, слово-сочетаний и идиоматических выражений*. – М.: Цитадель-трейд: РИПОЛ классик: Дом. XXI век, 2009. – 1056 с.

8. Алымкулов К., Алымкулов М., Өрдөков И., Токтоналиев Ж. *Русско-киргизский терминологический словарь по электротехнике*. – Ф., 1981. – 330 с.

9. Лейчик В.М. *Особенности функционирования терминов в тексте // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки*. – 1990. - №3. – С. 80 -87.

10. Тургунбаев К. *Физикада колдонулуучу эл аралык сөздөрдүн жана психологиялык терминдердин кыскача этимологиялык сөздүгү*. – Б.: «Техник», 1999. – 37 б.

11. Канделаки Т.Л. *Семантика и мотивированность терминов / Т.Л. Канделаки; А.Н.СССР, Ком. Науч. – техн. Терминологии*. – М.: «Наука», 1977. – 167 с.

12. *Физикалык терминдердин түшүндүрмө сөздүгү / М.М. Кидибаев, К. Шаршеев; - КР Улуттук илимдер академиясынын Физика институту*. – Бишкек – 2007. – 442 б.

Түйүн

Берілген мақалада “энергетика” термин өрісінің арнайы ерекшеліктері ағылшын және кыргыз тілінде қарастырылады. Ішкі құрылым бойынша терминдер біркомпонентті және көпкомпонентті болып бөлінеді. Терминологиялық үлесімдер номинативті, адъективті, істеулікті, етістікті болып ажыратылады.

Summary

The paper deals with specific peculiarities of terminological field “energy” in the English and Kyrgyz languages. According to internal structure terms are divided into one-component and multi-component terms. Terminological combinations are subdivided into nominative, adjectival, adverbial, and verbal combinations.

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТОҒЫСТЫРУШЫ ҮРДІСТЕР

Қ.Ө. Есенова – Абай атындағы ҚазҰПУ, магистратура және PhD докторантура институты, ф.ғ.д.

Қазіргі ғылымда адам өмірі жөніндегі ақпарат 1-ші орынға қойылып отыр. Онда көрініс табатын адамның психикалық, әлеуметтік, этномәдени ерекшеліктер мен сипаттамалар көптеген пәндердің қарқынды түрде араласуына түрткі болды. Тіпті, қазіргі ғылымда бұрынғы қатаң шектеу жойылып, гумани-тарлық және жаратылыстанымдық білімдер араласып кетті. Түрлі зерттеу бағыттарының ықпалы мен ғылымдар тоғысында шектес пәндер пайда болды. Соның нәтижесінде бұрынғы **біртұтас тіл білімі** сан-салаға тармақталып; социолінгвистика, психолінгвистика, когнитивті лингвистика,

этнолингвистика, паралингвистика, нейролингвистика, лингвомәдениеттану сияқты қызықты да күрделі салалар пайда болып қалыптасты.

Осылардың ішінде ертерек қалыптасқаны **этнолингвистика** болатын. Бұл аса қызықты салада тілдің мәдениетке қатынасы халықтық психологиямен және мифологиямен тығыз байланыста қарастырылады. Сондай-ақ тілдік **этномәдени** және **этнопсихологиялық факторлардың** тіл дамуы мен қолданысы барысындағы өзара әрекеттестігі басты назарда болады. Бұл саланың мамандары әсіресе халықтардың генетикалық туыстығы, тілдік байланыстар, қостілділік, көптілділік, әлеуметтік мәдени факторлардың тіл дамуына әсері рухани этникалық мәдениетті тілдік деректер арқылы қалпына келтіру мәселелеріне ерекше мән беріледі.

Этнолингвистиканың зерттеу нысанын тайпалардың тілдері, атагіл, бабатіл және көне мәдениет нұсқа-лары құрайды. Яғни тілдің лексикалық жүйесінің белгілі бір материалдық мәдени және тарихи кешенде-рімен байланысты элементтері басты назарда болады.

Әсіресе салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарға байланысты тіл материалдары мұндай зерттеулерде үлкен маңызға ие. Сондай-ақ этнолингвистиканың басты мақсаты – тарихи **ретроспектива**, яғни халықтық стереотиптерді әлемнің фольклорлық тілдік бейнесін ашу болып табылады. *Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді* деген мақалдың бірінші компонентінің мағынасы түсінікті, яғни ер азамат намысы үшін жанын қиюға даяр болады. Ал қоянды қалайша қамыс өлтіреді? Ертеде қазақ халқы аңшылық кәсіпті біршама меңгергені мәлім. Аңды құс салу, тазы жүгірту, мылтық, садақ қаруларын атып алу т.б. тәсілдері кеңінен қолданған. Осы аталғандармен қатар қоян аулаудың мынадай тәсілі болған екен: аңшылар қалың өскен қамысты алдын ала қиғаштап кеседі екен. Осылай алдын ала дайындалған қамысты жерге қояндар-ды қамалап қуып әкеп түсіреді. Табиғатынан үркек жануар соңына түскен адамдар мен тазылардан қаш-қанда осындай кесілген қамыстың үстінен секіруге мәжбүр болады: Алайда қатты екпінмен келген қоян істік қамысқа шаншылып қалатын көрінеді.

Халық тұрмысындағы осы бір көрініс тілімізде мақал-мәтелдер түрінде таңбаланған.

Осылайша халық өмірінің қазіргі кезде ұмыт болған тұстары мен көріністерін тілдік деректер арқылы қалпына келтіру этнолингвистиканың негізгі міндеті болып табылады.

Лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың тоғысында қалыптасқан сала. Онда негізінен халық мәдениетінің тіліміздегі көріністері айшықталады. Аталмыш бағыт тілді мәдениет феномені ретінде қарастырады. Мұнда әлем ұлттық тіл арқылы айшықталатындықтан басты назар ұлттық ментал-дылыққа немесе ойлау жүйесіне аударылады. Зерттеу пәнін мәдениеттегі символдық, эталондық, бейнелі метафоралық мән алған тілдік бірліктер құрайды. Яғни адам санасы әрекетінің мифтердегі, аңыздардағы, салт-дәстүрдегі, фольклорлық және діни дискурстардағы түрлі көркем мәтіндерде, түрлі фразеологизм-дерде, метафоралар мен символдарда және мақал-мәтелдерде қатталған нәтижелері зерделенеді. Демек, лингвомәдениеттануда мәдениет контексіндегі адам мен оның тілі орталық ұғымдар болып табылады.

Аталмыш бағыт соңғы он жылдықта қазақ тіл білімінде ерекше қарқынмен дамып келеді.

Социоллингвистика – тіл білімі, әлеуметтану, әлеуметтік психология және этнография салаларының тоғысында пайда болған ғылыми пән. Онда тілдің әлеуметтік табиғаты, қоғамда атқарған қызметтері, әлеуметтік факторлардың тілге тигізетін ықпалы, тілдің қоғам өміріндегі рөлімен байланысты проблема-лар кешені қарастырылады. Социоллингвистика пәні мынадай 3 түрлі мәнде түсіндіріледі: 1) тіл мен қоғам арасындағы өзара қатынастардың барлық түрлері (тіл мен мәдениет, тіл мен тарих, тіл мен этнос, тіл мен дін, тіл мен саясат, тіл мен бұқаралық коммуникация т.б.); 2) сөйлеушілердің тілдің немесе тіл бірліктерінің қандай да бір нұсқасын таңдауға еріктілігі. Мәселен, қостілділік жағдайы, әдеби тіл және диалект, кітаби немесе ауызекі сөйлеу тілі т.б.; 3) әлеуметтік және жас ерекшеліктеріне байланысты түрлі топтар-дың тілдеріне қатысты ерекшеліктер.

Психоллингвистика – сөз жасалым, сөз қабылдау процестерін тіл жүйесімен байланыста қарастыра-тын ғылым. Онда адамның сөйлеу әрекеті мен психофизиологиялық әрекеті қатар қарастырылып, түрлі психологиялық эксперименттер арқылы тексеріледі. Психоллингвистика зерттеу пәні бойынша лингвисти-қаға жақын болса, зерттеу әдістері бойынша психологияға жақын. Бұл ғылым саласының мақсаты – тілдің психикалық феномен ретіндегі қолданыстық ерекшеліктерін сипаттау және түсіндіру. Мұнда 1-ші тілмен қатар 2-ші тілді де меңгеру және қолдану мәселелері қамтылады.

Когнитивті лингвистикада тіл ақпаратты кодтаушы және тасымалдаушы таңбалар жүйесі ретінде қарастырады. Мұндағы негізгі категория – білімдер қоры, оның түрлері және оларды тілдік құралдар арқылы жеткізу тәсілдері болып табылады. Яғни тіл білімді қаттаушы, сақтаушы, өңдеуші және жеткізуші негізгі құрал ретінде зерделенеді. Когнитивті лингвистиканың басты мақсаты – адамның өзін қорша-ған әлемді қабылдау, категориялау және классификациялау процестерінің, білімдерді жинақтау және ақпаратты пайдаланудың қалайша жүзеге асырылатындығын анықтау және түсіну дегенге салады.

Паралингвистика – сөйлеу әрекеті барысында вербалды құралдарын қатар қолданатын

бейвербалды, яғни бейтілдік құралдарды зерттейтін сала. Шындығында, паралингвистикалық құралдар тіл жүйесіне енгенімен тілдік қарым-қатынасты оларсыз елестету мүмкін емес. Сондықтан да әрбір сөзжұмсамдық бірлікке белгілі бір дәрежеде кіріктірілетін паралингвистикалық құралдарды арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастыратын паралингвистика саласының қалыптасуын тіл білімі дамуының қазіргі таңдағы жетістігі деп айтуға негіз бар.

Нейролингвистика неврология мен лингвистиканың тоғысында қалыптасқан, тіл жүйесін адам миы-ның қызметімен байланыста қарастыратын пән. Ол диагностикалық міндеттерге байланысты клиникалық қажеттіліктерден туындаған. Оның негізгі әдісі – науқастың түрлі жағдайлардағы сөйлеу (сұхбат, сурет, әңгімелеу, оқу, жазу т.б.) манерін, тіл қолданысын бақылау болып табылады. Әсіресе қостілді және көп-тілді меңгерген адамдардың миы зақымданғандағы сөйлеу манері немесе тілдік мінез-құлқы нейролинг-вистика үшін маңызды мәселе болып табылады.

Лингвосомиотиканы әрі көне, әрі жаңа бағыт деуге болады. Таңбалар теориясына негізделген ілім қағидаларын тіл біліміне қатысты пайдалану тілдік бірліктердің таңбалық мазмұнын айқындау қажеттілігінен туындады. Мұнда қазіргі тіл ұстанушының ойлау жүйесі мен тілдік бірліктерде қатталған семиоти-калық ақпарат өзара тығыз байланыста қарастырылады. Әсіресе қазіргі тілдік социум үшін түсінілуі күрделі болатын көне жазба нұсқалардағы тілдік бірліктерде айшықталған білімдер қорын ашу, оны туынды авторының түпкі ниетіне орай түсіндіру мәселелеріне қатысты алғанда лингвосомиотиканы **интерпретациялаушы** әдісті қолдану мүмкіндігі орасан.

Қазіргі тіл білімінде ерекше орын алатын қалыптасу үстіндегі салалардың бірі – прагмалингвистика болып табылады.

Медиалингвистиканың қосалқы міндеттерінің бірі бұқаралық коммуникация тілінің стилін анықтау-ға қатысты және оны функционалды-стильдік ерекшеліктер тұрғысынан сипаттау болып табылады.

Бұқаралық ақпарат тілінің күрделілігі, 1-ден, оны мәтін ретінде ұжым жасайтындығымен, 2-ден, бұқа-ралық ақпарат мазмұны бойынша ауызша және жазбаша сөздің бүкіл түрлерін қамтитындығымен түсіндіріледі. Сондықтан ауызша сөзжұмсамның, әдебиеттің және жазба тілінің барлық ерекшеліктері бұқаралық ақпаратқа қатысты болады. Сөйтіп бұқаралық ақпарат жасалу тәсілі бойынша кешенді және ауызша-жаз-баша дереккөздері бойынша өте ауқымды мәтін болып табылады.

БАҚ тіліне бірлік, тұтастық тән десек, бұл бұқаралық қатысым саласындағы сөзжұмсам ерекшеліктеріне, формаларының қалыптатылуына, тақырыптық құрылымының тұрақтылығына байланысты. Ал БАҚ тілінің функционалды-стильдік әртектілігі ондағы тақырыптың әмбебаптылығына, бұқаралық ақпарат мәтіндерінің ашықтығы мен өзгермелілігіне, яғни оның сөзжұмсам қолданысының барлық өзге салалары-мен өзара әрекеттестікте бола алатындығына байланысты болады.

Бұқаралық қатысым тілінің стильдік мәртебесін анықтау мәселесінің екі жағы бар:

1) Бұқаралық қатысым тілі қалыптасқан функционалды стильдер жүйесіндегі дербес, стильдік жаса-лым ретінде:

2) Массмедиа тілінің ішкі функционалды-стильдік дифференциация межелеуіштері [1,39].

Газет тіліне деген қызығушылықтың болуы заңды, себебі, 1-ден, газет БАҚ ішіндегі ең байырғысы, онда жалпы бұқаралық қатысым тіліне тән негізгі стилистикалық тәсілдер мен құралдар қалыптасқан; 2-ден, газет мәтіндері материалды лингвистикалық сипаттау жағынан анағұрлым ыңғайлы және қол жетімдісі болып табылады. Оны радио немесе бейне материал сияқты алдын ала жауап алу, кейін қайта қарау қажет емес. Бұлардан бөлек газет мәтіндерінің корпусын БАҚ-тың барлық қалған түрлерімен салыстырғанда, газет өзгелерден едәуір ортақ болып шығады. Сөйтіп, БАҚ-тың жалпы кешенінде (оған газеттен бөлек журнал, радио, теледидар, кино және бұқаралық аудиториямен қарым-қатынас жасаудың басқа да жаңа формалары жатады) газеттің рөлі айрықша маңызды болып табылады. Бұл газеттің күнделікті қолжетімділігімен, ақпаратты көппрофильді таңдау диапазонының ауқымдылығымен, әрбір санының синхронды көп қырлылығымен, материалының қолданушы үшін ыңғайлы формада берілуімен байланысты [2].

Газетте бұрын тар шеңберде қолданылатын терминологиялық лексиканың едәуір бөлігі жалпы тілдік бейімделу процесінен өтеді, түрлі стильдердің белгілі бір сөзжұмсамдық элементтерінің қолданылу жиілігі артып, жалпы стильдік ағынға қосылып кетеді, онда ішінара бейтараптанып, жаңа стилистикалық тұтастықты құрайды. Оның басты конструктивті принципі түрлі стильдер элементтерінің тіркесімі болып табылады.

Сөйтіп, газети-публицистикалық стильді жүйелі түрде сипаттаудағы негізгі қиындық оның нысан мен проблемалар шеңберінің алуан түрлілігін бейнелейтін жинақтаушы табиғатымен байланысты болып шығады. Ол көпжанрлық пен көпстильділіктен көрініс табады. Мысалы, А.Н.Васильева «Газетно-публицистический стиль речи» деген еңбегінде 11 подстиль көрсетіледі: ресми-ақпараттық және ақпараттық-іскерліктен бастап репортаждық пен экспрессивті публицистикалыққа дейінгі стильдер түрлерінің әрбірін автор тұтас әрі іштей тұйықталмаған жүйе ретінде қарастырады. Мұнда

подстильдердің саны қанша екені маңызды емес, ол мәтіндік кеңістіктің қай бөлігін өлшеуге қатысты қандай параметрлер жүйесінің қолданылуына байланысты өзгеріп отырады [3].

XX ғ. 70 жылдарынан бастап тілдің бұқаралық қатысым саласындағы қолданысына арналған зерттеулер көптеп жарық көре бастады. Оларда бұқаралық ақпарат мәтіндері әртүрлі мектептер мен бағыттар шеңберінде қарастырған: социоллингвистика, функционалды стилистика, дискурс теориясы, контент-талдау, когнитивтік лингвистика, риторикалық сын т.б.

Ғалымдар сан алуан проблемаларға назар аударған: БАҚ тілінің функционалды-стиль мәртебесін анықтау, әртүрлі медиа-мәтін типтерін сипаттау тәсілдері; социомәдени факторлардың медиасөзжұмсам-ға тигізетін ықпалы, әсер етудің лингвомедиялық технологиялары.

Медиалингвистиканың іргетасын қалаған ресей ғалымдары қатарына С.И.Бернштейн, Д.Н.Шмелев, В.Г.Костомаров, Т.Я.Солганик, А.Н.Васильевалар жатқызылса, шетел ғалымдарынан Т.ван Дейк, Мартин Монтгомери, Алан Белл, Норман Фейерклаф т.б. есімдерін арнайы атаған жөн.

Ал қазақстандық ғалымдардан Б.Әбілқасымов, О.Бүркіт, Ш.Мәжітаева, Б.Момыновалардың еңбектері БАҚ тіліне арналғаны белгілі. Медисөзжұмсамға арналған зерттеулер саны көбейген соң бұл саланы зерделеу ісі жаңа сатыға көтерілді. Сөйтіп БАҚ тілін зерттеуде жүйелі кешенді тәсілді қолданатын **медиалингвистика** қалыптасты.

«Медиалингвистика» атауы түрлі ғылымдардың тоғысында пайда болып, қалыптасатын көптеген жаңа академиялық пәндердің атауының үлгісі бойынша жасалған: социоллингвистика, этнолингвистика, медиа-психология т.б. Бұлардың барлығы пәнаралық сипаттағы білім салалары. Олар екі түрлі ғылыми бағыт-тардың теориялық негіздері мен әдіснамасын біріктіреді. Социология мен лингвистика, этнография мен лингвистика, БАҚ пен психология.

Медиалингвистиканың терминологиялық аппараты лингвистика, социология, психология, журналистика, мәдениеттану т.б. сияқты негізгі гуманитарлық пәндердің терминдерімен қатар пайдаланады. Медиалингвистиканың терминологиялық аппараты әлі қалыптасу сатысында екендігіне қарамастан, БАҚ тілінің қолданысын сипаттауда кеңінен жұмсалып жүрген бірқатар терминдерді бөліп көрсетуге болады. Бұлар, негізінен, «медиа» лексикалық негізі арқылы жасалған сөздер мен сөз тіркестері болып келеді: *медиа-мәтін, медиасөзжұмсам, медиаландшафт, лингвомедиялық белгілер мен сипаттамалар, әсер етудің лингвомедиялық технологиялары, медиакеңістік, медиатүсінік, галамның медиа бейнесі медиалық белгілер, медиа ағын, т.б.* Сонымен медиалингвистикаға қатысты негізгі пән құраушы компоненттердің қазіргі ахуалына талдау жасау арқылы бұл гуманитарлық бағытты дербес ғылыми пән ретінде қарастыру-ға толық негіз бар деген тұжырым жасауға болады. Ғылымдар шегінде пайда болып қалыптасатын өзге де пәндер сияқты, медиалингвистика да екі ғылыми бағыттың белгілерін қамтиды: 1-ден, ол нақ лингвистикалық зерттеулердің жиынтық базасына сүйенеді, 2-ден, БАҚ-ы кешенді түрде зерттеумен айналысатын жаңа ғылыми бағыт – медиалогияның жалпы жүйесіне табан тірейді.

1. *Рогозина И.В. Медиа-текст как средство социальной регуляции // Концептуальная картина мира и интерпретативное поле текста с позиции лингвистики, журналистики и коммуникативистики: сб. докл. Всесоюз. науч.-практ. конф. (25-26 июня, 2001). – Барнаул, 2001. - С. 171-182.*

2. *Верацагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М., 1976.*

3. *Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль речи. - М., 1994.*

Резюме

Бұл мақалада қазақ тіл біліміндегі антропоэекті бағыттар (этнолингвистика, лингвомәдениеттану, психоллингвистика, паралингвистика, медиалингвистика т.б.) ықпалындағы тоғыстырушы үрдістер қарастырылады.

Summary

In this section are shown the aspects of anthropological knowledge of Kazakh language (ethnolinguistics, linguistics, psycholinguistics, paralinguistics, media linguistics, etc.).

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ СИПАТТАЛУЫ ТУРАЛЫ

Ж.Т. Беласарова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің PhD докторанты

Қазіргі тілдегі тілдік ерекшеліктер мол болғанымен, тарихтың терең қойнауына сүңгіген сайын, ондай өзгешеліктер азая бастайтынын айтуға болар еді. Мұның өзіндік ішкі заңдылығы да бар. Тегі мен

шығар тамыры бір болғандықтан да, түркі тілдерінің жалпы сипаты, негізгі қалыптасу жолы ортақ екенінде дау жоқ. Тілдер дамуының көне бастауында етістік және есім негізді түбірлер ортақ болады да, олардың тұлғалық және мағыналық дамуы барысында, әрбір тілдің өзіндік бет пердесі анықталып, өзіндік түр-сипатқа ие бола бастады.

Тарихи қалыптасқан жағдайға сәйкес, әр халықтың өзіндік менталитеті мен таным-түсінігі, өмір сүр-ген ортасы мен әдет-дәстүрі, салты т.б. қалыптасты. Соған сәйкес олардың тілдерінде де өзіндік ерекше-ліктер анықтала бастады. Мұндай өзіндік ерекшеліктер түркологиялық зерттеулерге сүйенсек бірнеше бағытта болуы мүмкін:

1. Фонетикалық жүйе бойынша;
2. Морфологиялық жүйе бойынша;
3. Лексикалық қор бойынша;

(М.Томанов. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы, 1992, 7-9 бет).

М.Томановтың пікірі бойынша, фонетикалық жүйе бойынша жеке түркі тілдерінде мынадай жағдай-ларда дыбыстық өзгерістер болады. а) сөздің бірінші буынында кездесетін дауыстылар мен сөздің келесі буындарында ұшырай тындауыстылар екі түрлі жүйе құрайды. Бірінші буында ашық-қысаң, жуан-жіңішке, еріндік-езулік болып жұптасатын 8 дауысты дыбыс жұмсалады. (1992,7-бет).

Осы тұрғыдан салыстыра қарастырар болсақ, қазақ тілінің дауысты дыбыстарының құрамы мен сипатының дамуы жағынан аса мол айырмашылық байқала қоймайды екен. Олардың жақындық немесе қашықтық дәрежесін анықтауда, тілдегі фонетикалық құбылыстар, тілдегі грамматикалық және лексика-лық құбылыстардағы тіл дыбыстарымен әрдайым байланысты болады.

Қазіргі қазақ тіл білімінің ғылыми әдебиеттерінде дауыссыздардың саны әр түрлі болып белгіленіп жүргенімен, қазақ тілінің тарихи грамматикасында 8 (сегіз) дауысты дыбыс бар деп берілгені белгілі жайт.

Қазақ тіл білімінің алғашқы білімпазы, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің зерттелуінің ғылыми негізін қалаған Ахмет Байтұрсынов 1912 жылғы жариялаған “Жазу тәртібі” атты мақаласында бес дауысты дыбыс, екі жартылай дауысты дыбыс бар деп жазған (А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. 146, 179-бет). Дауысты дыбыстарға автор а, о, ұ, ы, е дыбыстарын жатқызады.

С.Аманжолов 1941 жылғы жазған “Жаңа алфавиттің принциптері” атты мақаласында қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың санын 14 деп көрсетеді. Олар: а, ә, е, о, ұ, ү, ы, і, и, у, э, я, ю.

Проф. К.Аханов қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың санын 11 деп көрсеткен. Олар: а, е, ы, і, ә, о, ө, ұ, ү, и, у. (Тіл біліміне кіріспе, 1973).

Проф. А.Нұрмаханова "Қазақ тілінде он бір дауысты дыбыс (ә, а, е, ы, і, й, о, ө, ұ, ү, у) бар" болғанын дәлелдеген.

Дауысты дыбыстардың саны туралы ғылыми зерттеу жүргізе келіп, С.Мырзабеков көптеген пікірлерді қорыта келе былай деп жазады: “Қазақ тілінің байырғы құрамында тоғыз (а, е, о, ө, е, ұ, ү, ы, і) дауысты дыбыс бар. Мұны ешкімде жоққа шығара алмайды” (Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы, 1997, 33-бет). Осы пікірге біз де тоқтаймыз.

Қазақ тілдеріндегі дауысты және дауыссыз дыбыстарды салыстыру үшін, ана тілден тыс, шет тілін оқып үйрену керек. Бұл сол тілдің дыбыстық жүйесін, ондағы жеке дыбыстардың ерекшеліктерін танып білуден басталады.

Қазақ тілінде: ә, а, е, ы, і, о, ө, ұ, ү

Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың классификациясының екі түрі бар: оның бірі физиологиялық классификация, екіншісі – акустикалық классификация.

Дауысты дыбыстар сөйлеу мүшелерінің негізгі үш түрінің қатысы мен қалпына қарай, атап айтқанда:

1. тілдің қалпына (қызметіне)
2. еріннің қатысына (қызметіне) және
3. жақтың ашылу қалпына қарай топтастырылады.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың топтастырылуы:

- ә - жіңішке, ашық, езулік
- а – жуан, ашық, езулік
- е - жіңішке, ашық, езулік
- ы - жуан, қысаң, езулік
- і - жіңішке, қысаң, езулік
- о - жуан, ашық, еріндік
- ө - жіңішке, ашық, еріндік
- ұ - жуан, қысаң, еріндік
- ү - жіңішке, қысаң, еріндік

Қазақ тіліндегі бір буынды сөздердің құрамындағы дауысты дыбыстар мен көп буынды сөздердің бірінші және келесі буындарындағы дауыстыларды бір-бірінен ажыратып қарау керек болады. Зерттеуші-лердің көрсетуінше, бір буынды түбір құрамындағы дауысты әрі тұрақты әрі сапалық жағынан басқа сөз құрамындағы дыбыстарға ешқандай бағынышты емес. Ал көп буынды лексемалар құрамындағы дауысты дыбыстарда мұндай қасиет жоқ. Олар көбінесе айнымалы, өзгермелі болып келеді екен. Әсіресе мұндай буындағы дауысты дыбыстар сингармонизм заңы бойынша өзге дыбыстардың ықпалына түсіп кетіп отырады.

М.Томановтың пікірі бойынша “фонемалар жүйесін анықтау үшін, комбинаторлық, позициялық өзге-рістер әсер етпейтін жағдайдағы дауыстылар қарастырылуы тиіс.

Ал комбинаторлық, позициялық өзгерістер әсер етпейтін жағдай тек бір буынды түбір құрамында ғана болады“. (1992, 15-бет). Демек, бір буынды түбірлердің құрамындағы дауысты дыбыстардың сапалық сипатын тұрақты деп бағалай отырып, олардың қазақ тіліндегі сапалық өзгерістері мен қалыптасу заңды-лықтарын зерделеуге болар еді. Бұл арада оғыз тобына жататын түрік тілі мен қыпшақ тобына жататын қазақ тілінің негізгі өзіндік даму заңдылықтарын анықтап алу орынды болмақ. Әрбір түркі тілдері тобын-да дауысты дыбыстардың айтылуының өзіндік ерекшелігі болатыны туралы “Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков“ атты монографияда оғыз тобындағы тілдерді “алғашқы“ бірінші ұзақ дауыстылар (дифтогтар мен полидифтонгтар) мен қысқа дауыстылардың бір-бірінің қарама-қарсылығына негізделген жүйе деп жазады. Ал қыпшақ тобындағы тілдерді шартты түрдегі ұзақ мен ең қысқа дауысты-лардың қарама-қарсылығына негізделген жүйе деп бағалайды.(1984, 16-бет).

Түркологиялық әдебиеттерде “алғашқы” (первичные) дауыстылар деген термин бар. Мұндай терминді түрік тілдерінің белгілі мамандары Дени, Хазай, кейін Э.В.Севортян (1955,24), Ф.Абдуллаев (1961,42), Амансарыев (1970,131-132) т.б. ғалымдар қолданған. Дегенмен бұл терминнің тым шартты екені өзінен-өзі түсінікті. Бұл терминнің шартты болуының мәнісі алғашқы дауысты дыбыстардың қандай сипатта болғанын ешкім де айтып бере алмасы түсінікті.

Екіншіден түрколог ғалымдардың арасында түркі тілдерінің даму кезеңін әр түрлі түсіндіру де бар. Айталық, Н.А.Баскаков “Историко-типологическая фонология тюркских языков“ атты монографиялық еңбегінде вокализмнің дамуына байланысты фонематикалық құрылымның дамуын кезеңге бөлу жөнін-дегі пікірін былай білдіреді:

1) Алтай кезеңіне дейінгі кезең. Автордың пайымдауынша, бұл кезеңде өзге алтай тілдері сияқты бұл кезеңдегі түркі тілдері де өзіндік ерекше грамматикалық құрылымы бар, бөлінбеген моновокальдық жүйеден дамыған тіл болған.

2) Алтай кезеңі. Мұнда түркі тілдері өзінің жалғамалылық қасиетін иеленген, ал сөздер морфофонеме-лардың тіркесінен құрала бастаған кезең. Бұл кезеңде вокализмнің негізі екі фонема болған, олар тек қана тембр арқылы жіктелген.

3) Хун кезеңі. Бұл кезеңде түркі тілдері жалғамалылық сипатта толық жетіліп, дауыстылардың саны сегізге жеткен. Ашықдауыстылар мен қысаң дауыстылар толық жіктелген кезең деп бағалайды.

4) Көне түркілік кезең. Бұл кезеңде түркі тілдері өзіндік ерекшеліктерін иеленіп, жеке топтарға бөліне бастайды.

5) Қазіргі түркі тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес өзгере бастауы. (1988, 72-73 бет)

Бұл жүйелеуден өзгеше ерекшелігі бар классификация Б.Сағындықұлының кезеңге бөлуі болып сана-лады. Ғалым өзінің “Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері“ атты зерттеуінде тілдік фактілердің табиғатына қарай отырып, есте жоқ ескі кезеңдерден бастап, қазіргі уақытқа дейінгі аффри-кат дыбыстардың даму кезеңін былайша жүйелейді:

1-кезең. Тұңғыс, маньчжур, корей, жапон, түркі, монғол тілдері бір-бірінен ажырамаған.

2-кезеңде гипотезалық аффрикаттар мүлде жойылып, жаңадан қалыптасқан африкаттар одан әрі дами бастайды.

3-кезеңде солтүстік-шығыс алтай тілдері мен оңтүстік-батыс алтай тілдері одан әрі жіктеле түседі.

4-кезең автордың көрсетуінше түркологияда қалыптасқан алтай дәуіріне сәйкес келеді.

Авторлардың пікірлері бірін-бірі толықтырып отырады. Яғни, тереңірек үңілер болсақ, Б.Сағындық-ұлының зерттеуі тілдің ең көне кезеңдерін бағамдайды да, Н.А. Баскаков жазған жүйенің ар жағындағы тілдің сипатынан хабар береді.

Бұдан байқайтын нәрсе дауысты дыбыстың қайсысы алғашқы деген терминнің тым шарттылығы.

“Первичными“ долгими гласными принято называть такие, которые до сих пор не могли быть объяснены как результат трансформации какого-нибудь сочетания звуков” делінеді. (СИГТЯ. 1984,23). Осы тұрғыдан салыстырар болсақ түрік тіліндегі дауыстылар мен қазақ тіліндегі дауыстылардың даму желісі өзгеше. Түрік тіліндегі ұзақ дауыстылар мен қысқа дауыстылар бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Ал қыпшақ тілдерінде ұзақ дауыстылар мен қысқа дауыстылардың бір-біріне қарсы қойылуы сақталмаған немесе мүлде мұндай құбылыс болмаған.

1. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. - Алматы, 1992.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы, 1994.
3. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. - М. 1986.
4. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. - Алматы, 1994.
5. Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. - Алматы, 1997.
6. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. - Алматы, 1993.
7. Бісқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. - Алматы, Ғылым, 1993.

Резюме

Данная статья посвящена описанию и характеристике гласных звуков в тюркских языках.

Summary

This article is devoted to describe the characteristic vowel sounds in Turkic languages.

«АУДАРМАШЫ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗДЕРІ» ОҚУ ҚҰРАЛЫН ҚҰРАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

А.Қ. Жұмабекова – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Аталмыш оқу құралы [1] (рецензенттер: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профес-соры, филология ғылымдарының докторы А.Ж.Жақсылықов; Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогика-лық университетінің аға оқытушы, филология ғылымдарының кандидаты Н.Р.Шеңгелбаева) алғаш рет елімізде «Аударма ісі» мамандығы бойынша Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты [2] мен Типтік бағдарламасының [3] мазмұнын толық қамти отырып, мемлекеттік тілде жазылып отыр.

Типтік бағдарламаның мазмұнына сәйкес, «Аудармашы кәсіби қызметінің негіздері» курсының мақса-ты – болашақ мамандарды аудармашының кәсіби қызметінің негізін құраушы факторлармен таныстыру.

«Курстың негізгі міндеттері:

- аударманы тұтынушылар/ тапсырыс берушілер мен аудармашылар тұрғысынан «аудармашы» кәсіби туралы негізгі түсініктерді қалыптастыру;
- білім алушыларды аудармашылық қызмет пен болашақ мамандықтың қыр-сырының негізгі ұғымда-рымен таныстыру;
- аталмыш курс шеңберінде студенттердің өз бетінше іздестіру-зерттеу іс-әрекеттері үшін алғышарт-тар тудыру, - болып табылады.

Курстың әдіснамалық негізі - аудармашылық үдерістің негізгі қызметшісі ретінде аудармашының жеке тұлғасын құрастыратын антропоцентрлік бағыты бойынша қарастыру.

«Аудармашы кәсіби қызметінің негіздері» курсы аяқтаған соң студент білуі тиіс:

- өзінің болашақ мамандығының қыр-сырын;
- мамандықтың негізгі ережелері мен аудармашының негізгі қасиеттерін;
- аударма мамандығына қойылатын заманауи талаптарды;
- аударманы техникалық қамтамасыз етудің заманауи құралдарын.

Істей білуі тиіс:

- өзін-өзі талдай білуді пайдалануды;
- түрлі әлеуметтік топ өкілдерімен қарым- қатынас жасауды;
- аударма үдерісінде түрлі компьютерлік жүйелерді пайдалануды;
- аудармашы мамандығы туралы мәліметтерді кеңейту үшін іздеу-зерттеу қызметін жүзеге асыру;
- өзіндік практикалық жұмыста теориялық білімді қолдануды;
- мамандықта өзін-өзі жетілдіруді» [3, 160-161].

Типтік бағдарламада көрсетілгендей, «Аудармашы кәсіби қызметінің негіздері» курсының мақсаты болашақ мамандарды аудармашының кәсіби ісінің негізгі факторларымен таныстыру [3, 160].

Оқу құралы 7 бөлімнен тұрады (жоғарыда аталып өткен типтік бағдарламаның тақырыптарына сәйкес): 1) Аудармашылардың көзқарасы тұрғысынан аудармашы кәсіби жайлы түсінік; 2) Аудармаға тапсырыс берушілердің / тұтынушылардың көзқарасы тұрғысынан аудармашы кәсіби туралы түсінік; 3) Аударма қоғамдық қызмет түрі ретінде; 4) Аударма үдерісінің психологиялық және лингвистикалық ерекшеліктері; 5) Аудармашының қазіргі заманға сай жұмыс орны; 6) Аудармашыларды даярлайтын білім беру мекемелері; 7) Аудармашылардың кәсіби одақтары (ұйымдары).

1-ші бөлімде аудармашының кәсіби сапасына сипаттама беріледі: сөйлеу жылдамдығы, жақсы жад, қосыла алушылық (переключаемость), психикалық тұрақтылық, тіл табыса алушылық (контактность),

зиялылық.

Бұдан әрі қарай аудармашыға қойылатын кәсіби талаптар сипатталып, одан кейін *кәсіби этика* ұғымының белгілері анықталады.

Аудармашы қызметін бағалау қағидаттарына, атап айтқанда, аудармашы жұмысының тиімділігін есептеп шығару формуласына басты назар аударылған (А.Е.Чернухиннің авторлық формуласы бойынша) [дәйексөз келтірілген дереккөз: 4, 28-29].

Тапсырыс берушінің талаптары стандартта бекітілген объективті нормативтік ережелер арқылы шешімін табуға тиіс. Сондықтан оқу құралымызда Италия, Австрия, Германия, Голландия сияқты шет елдерде қалыптасқан аудармашылық қызмет стандарттарының қысқаша мазмұны және аудармашылық қызмет сапасына қойылатын Еуропалық стандарттың талаптары келтірілген.

2-ші бөлімде «Аудармаға тапсырыс берушілер – аудармашылар – аударма тұтынушылар» тізбегінде түйінді көзқарастардың (яғни аудармаға тапсырыс берушілер мен аударма тұтынушылардың) мазмұнда-луы көрініс тапқан.

Мұнда оқу құралы авторлары тарапынан енгізілген «Аудармаға тапсырыс берушілер», «Аударма тұтынушылар» терминдері сипатталады, ол типтік бағдарламада берілген, мағынасы ештеңені түсіндіріп бере алмайтын «аудармашы емес» терминіне сәйкес келмейді.

Аудармаға тапсырыс берушілер үшін бұл ең алдымен, мәтін; аудармашылар үшін ең алдымен – үдеріс болып табылады. Энтони Пимнің айтуы бойынша, «сыртқы» бақылаушы үшін аударма – мәтін, ал «ішкі» бақылаушы үшін – мәтінді құруға бағытталған қызмет [Дәйексөз: 5,12 бойынша беріліп отыр].

Бұл бөлімде *Мәтін сенімділігі. Аудармашының сенімділігі* сияқты ұғымдар сипатталады.

Аудармаға тапсырыс беру – аударма технологиясындағы жауапты операциялардың бірі. Оқу құралында осы үдерістің кезеңдері анықталған.

3-ші бөлімде аудармашы мен жұмыс берушілердің арасындағы өзара қарым-қатынасқа мән берілген, атап айтқанда, аудармашының құқықтары мен міндеттері лауазымдық нұсқаулықтарында нақты қалыптастырылған. Сол сияқты нұсқаулықтың үлгісі келтіріледі.

4-ші бөлімде аударма интеллектуалды қызмет ретінде сипатталады. Осыған байланысты жадтың қасиеттері де талдауға ұшырайды.

Мамандар жадтың *декларативті (декларативная)* және *процедуралық (процедурная)* деп аталатын екі түрін бөліп көрсетеді. Декларативті жады нақты болған жайттарды тіркеп отырса, процедуралық жады санадан тыс әдетке айналған іс-әрекеттерді орындауға бағытталады.

Сондай-ақ, ізденуші Х.Гарднердің [6,] пікірінше, лингвистикалық және логикалық-математикалық интеллектіден басқа IQ-тесті көмегі арқылы өлшенетін интеллектінің тағы да бірнеше түрі бар: *музыка-лық интеллект, кеңістіктік интеллект, дене-қозғалыс тұлғалық интеллект, лингвистикалық интеллект.*

Оқу құралында бұл интеллект түрлерінің белгілері көрініс табады.

5-ші бөлімде аударма үдерісіндегі ақпараттық технологияларды, атап айтқанда, машиналық аударма-ны сипаттауға ерекше көңіл бөлінеді.

Іс жүзінде компьютерлік технологиялардың екі түрі қолданылады:

- 1) аудармашылық бағдарламалар (мыс., *X-Translator, Prompt*);
- 2) электронды сөздіктер (мыс., *Lingvo*).

Типтік бағдарламада 6-шы және 7-ші бөлімдерде тек тақырыптар ғана беріліп, мазмұны мүлде ашылмаған. Біздің оқу құралымыздың 6-ші бөлімінде аудармашылар даярлайтын әлемдік мекемелері (Австрия, Германия, Франция, Швейцария, Бельгия, Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Ресей) туралы мәліметтер берілген.

Оқу құралының 7-ші бөлімінде Дүниежүзілік аудармашылардың кәсіби одақтары, ассоциациялар мен бірлестіктер туралы сөз қозғалады. Олардың мақсаты – аудармашылардың кәсіби құқықтарын қорғау, бет-бейнесін нығайту, ақпараттық және кәсіби тәжірибе алмасу, еңбек нарығын реттеу болып табылады. Бұл қатарға FIT - Аудармашылардың халықаралық федерациясы, АПС - Ауызша конференц- аудармашы-ларының Халықаралық ассоциациясы; CEATL - Әдеби аудармашылардың Еуропалық ассоциациясы, ААТ – Аудармашылардың америкалық ассоциациясы; Германиядағы BDÜ – Ауызша және жазбаша аудармашылардың федералдық одағы; VdÜ - Көркем әдебиет аудармашыларының ұйымы, СПР - Ресей аудармашылар одағы – кіреді.

Әрбір бөлім теориялық материалдан тұрады, содан кейін бақылау сұрақтары беріледі.

Мысалы, «Аудармашылардың көзқарасы тұрғысынан аудармашы кәсібі жайлы түсінік» атты 1-ші бөлімнің материалын зерделеу барысында оқушы өзін-өзі бақылау үшін келесі сұрақтарға жауап іздеп табуы тиіс:

1. Кәсіби мақтан тұту ұғымын қалай түсінесіз?
2. Мәтін сенімділігі неден көрініс табады?

3. Аударманың жылдам орындалуы неге байланысты?
4. Кәсіби қызығушылықтар аясына нелер кіреді?
5. Кәсіби жарамдылықты құрайтын негізгі сапаларды атаңыз?
6. Аудармашыға қойылатын кәсіби талаптар.
7. «Аударматануға кіріспе» курсынан алған білімдеріңізді пайдалана отырып, аудармашы кәсіби этикасының негізгі ережелерін атаңыз.
8. Аудармашы қызметін бағалаудың өлшемдері қандай?
9. Аудармашы мен тапсырыс беруші арасындағы аудармаға тапсырыс беруге келісудің негізгі көрсеткіштерін атаңыз.
10. Әртүрлі елдерде аудармашы мен аудармаға тапсырыс берушінің өзара қарым-қатынасын реттеп отыратын қандай құжаттар бар?
11. Қазіргі уақытта әртүрлі елдерде халықаралық деңгейде аудармашылық қызметті стандарттау мәселесі қалай шешілуде?

Сондай-ақ, оқу құралымызда реферативті және шығармашылық сипаттағы студенттің оқытушымен бірге өздік жұмысы (СОӨЖ) бен студенттің өздік жұмысы (СӨЖ-ге) арналған тапсырмалар орын алады.

Мысалы, «Аударма қоғамдық қызмет түрі ретінде» 3-ші бөлімінде мынадай СОӨЖ берілген:

Төмендегі «Аударма хартиясы» туралы мәліметті оқып, қазақ тіліне аударыңыздар.

The Translator's Charter

(approved by the Congress at Dubrovnik in 1963, and amended in Oslo on July 9, 1994)

Бұл ағылшын тілінде жазылған «The Translator's Charter» ресми құжаттың үзіндісі (1-5 бөлімдері), оның толық мәтіннің интернет-адресі де көрсетілген. Оқытушы жетекшілігімен студенттер осы аса маңызды халықаралық құжаттың түпнұсқасымен танысып, талдағаны дұрыс деп есептейміз. Бұл тапсырма болашақ аудармашының кәсіби құзыреттілігін де арттыратыны сөзсіз: аударма барысында кейбір аударма терминдері мен терминдік сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі баламалар іздестіріледі, олар болмаған жағдайда жаңа терминдер пайда болады, сондай-ақ студенттердің шығармашылығы арттырылады.

Мысалы, «Аудармашының қазіргі заманға сай жұмыс орны» 5-ші бөлімінде СӨЖ-ге арналған мынадай тапсырмалар берілген:

Төмендегі тақырыптардың біріне баяндама жазыңыздар:

- Аудармашыларға арналған Интернет-қорлар;
- Аудармадағы ақпараттық технологиялар;
- Аудармашылық қызметті қамтамасыз ету жүйелері;
- АBBYY Lingvo 9.0 көптілді электронды сөздігі;
- Мәтіндерді даярлау жүйелері.

Оқу құралының қорытынды бөлімінде отандық терминологияға алғаш рет енгізіліп отырған термин-дердің қысқаша сөздігі беріледі.

Кейбір сөз лұғаттарынан мысал келтірейік:

Аудармашы хартиясы – 1963 жылы қыркүйекте Аудармашылардың халықаралық федерациясының конгресінде қабылданған. Төмендегідей негізгі ережелерден тұрады: (1) кез келген аударма түпнұсқаның мазмұны мен формасын дәл беруі тиіс; мұндай шынайылықты сақтау аудармашының заңдық және морал-дық міндеті болып табылады; (2) шынайы аударманы, әріптік аудармамен шатастыруға болмайды; (3) аудармашы аударып отырған тілін және аударатын тілін жақсы білуі керек; (4) сонымен қатар, ол білімді, сөз болып отырған мәселе жайлы барынша жақсы және өзіне таныс емес жұмыстан бас тартуы керек.

Кәсіби талап – ауқымы кең ұғым, қажетті біліктер мен дағдылардың жиынтығын қамтиды.

Материалдарды беруде жаңа әдебиеттер (соның ішінде Интернет қорлары) пайдаланылды, бұлар оқу құралының соңында көрініс тапқан.

Қорыта айтқанда, біз даярлаған еңбек өз орнын табады, сондай-ақ бұдан бұрын жарық көрген еңбек-термен қатар [7-8] «Аударма ісі» мамандығы бойынша оқу әдебиеттерінің тапшылығы мәселесін шешуге көмектеседі деген үміттеміз.

1. Аудармашы кәсіби қызметінің негіздері: Оқу құрал. – Алматы, Абай ат. ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2011. – 60 б.

2. 050207 - «Аударма ісі» бакалавриат мамандығы бойынша Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. - Астана, 2006.

3. Аудармашы кәсіби қызметінің негіздері // 050207 - «Аударма ісі» бакалавриат мамандығы бойынша Типтік оқу бағдарламасы. - Алматы, 2007. – Б.157-164.

4. Семенова М.Ю. Основы перевода текста. - Ростов н/Д: Феникс, 2009.
5. Робинсон Д. Как стать переводчиком: введение в теорию и практику перевода. - СПб.: КУДИЦ-ПРЕСС, 2007.
6. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – СПб.: Академия, 2004.
7. Жұмабекова А.Қ., Жабағиева Г.З. Аударматануға кіріспе. Оқу құралы. - Абай ат. ҚазҰПУ, Алматы, 2008.
8. Жұмабекова А.Қ., Жұмашева Г.А. Аударма терминдерінің қысқаша орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. - А.: Абай ат. ҚазҰПУ, 2005.

Резюме

В статье описывается опыт создания учебного пособия «Основы профессиональной деятельности переводчика», написанного в соответствии с нормативными документами по специальности бакалавриата «Переводческое дело».

Summary

The article considered the compiling experience of the book “The basic activity of professional “interpreters”, that is writer in accordance with the normative documents of bachelor speciality “interpreters”

КАТЕГОРИИ И ПОНЯТИЯ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНОЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Г.К. Исмаилова – к.ф.н., доцент

Банки, финансовые, кредитные, налоговые учреждения в Республике Казахстан – бурно развивающееся явление. Проблема построения современной единой теории терминов и выработки практических выводов является актуальной и решаемой.

На современном этапе развития международных отношений в связи с ориентацией нашего общества на путь социально-экономических преобразований особое значение в языке приобретает финансовая терминология. Процесс международного экономического развития требует от каждого образованного человека понимания и осознания тех понятий, которые выражаются в языке с помощью финансовых терминов.

Термин создается как наименование понятий, связанных с узкопрофессиональной областью. Он пред-назначен служить средством общения определенной группы людей в конкретных производственных условиях.

Финансово-кредитная система оперирует терминологией, построенной на основе общепринятых ассоциаций и отражает определенную понятийную область.

Понятие - единица логики человеческого мышления. Его особенность состоит в результате познавательной деятельности человека, в частности, абстрагирования и обобщения определенных признаков, свойств, предметов, явлений, связей, отношений объективного мира в процессе познания и отражения его человеком. Понятие отражает способность и характер абстрактно-логического познания и отражения мира не конкретного человека, как представителя определенной человеческой общности или определенного этноса, социального класса общества, а человека вообще, то есть общую универсальную способность и тип, отражающий мыслительную деятельность вообще [1].

В классическом смысле этого термина, под понятием понимается образование, в котором обобщаются данные опыта; оно формируется в итоге разнообразных мыслительных операций. Понятие представляет собой результат общения предметов некоторого класса по совокупности общих для предметов этого класса и отличительных для них признаков.

В случае, когда говорят об отраженной в языке информации о мире в более конкретизированном виде, то есть знаниях о мире в языке того или иного конкретного народа, этноса, социальной или другой группы, то предпочитается термин концепт [2].

Концепты - это не просто способ материализации представлений и понятий, а отражение специфических, стандартизированных форм знаний о предметах и явлениях объективного мира, накопленных в результате общественной практики. Это языковое отражение различных типов понятий, которые для логики являются не существенными, но важны для процессов речепроизводства [3].

Термины, содержание терминов, в особенности финансовых, характеризуются тем, что они интернациональны и должны иметь одинаковое содержание и значение во всех языках. Термины обладают в реальности и определенным национально-культурным фоном [4]. Но в идеале они должны

быть универсальными и интернациональными, а, значит, обладать во всех языках одинаковым понятийным содержанием определенных научных областей, науки в целом.

Как любые содержательные категории и величины понятия той или иной научной, общественной, профессиональной области всегда находят свое выражение и закрепление в языке, в тех или иных языковых единицах, языковых формах. Для понятий терминологических систем такими единицами и языковыми формами являются, как правило, слова и устойчивые словосочетания. Понятие о предметах, явлениях, свойствах, признаках, связях, отношениях между явлениями действительности получают в языке соответствующее отражение, но в самом обобщенном виде: в виде понятийных категорий в высокой форме обобщенности их бытия, онтологии, природы. Их обобщенное понятийное и категориальное бытие отражают предметность, признаковость, процессуальность, причинность, аспектуальность. В языке они находят свое выражение через языковые категории и понятия: существительное, глагол, прилагательное, наречие и обобщенное их содержание. В лингвистике они известны, как категориальное содержание языковых знаков. Категории и понятия терминологических систем представлены в двух типах: в субстантивной и глагольной. Сравните: Finanzen, финансы, кдржы; Kredit, кредит, несие; Finanzierung, финанси-рование, қаржыландыру; finanzieren, финансировать, қаржыландыру; kreditieren, кредитовать, несиелеу. Однако категории и понятия терминологических систем, в нашем случае финансово-кредитной системы, имеют не только общую, обобщенную категориальную форму своего существования, но и более конкретную, а именно вещественную. Конкретно-предметная или вещественная сторона содержания языковых единиц, в том числе единиц финансово-кредитной системы, обозначается в лингвистике, как вещественное или лексическое значение, противопоставляется грамматическому и категориальному значению.

Предметно-вещественное значение языковых единиц находит свое раскрытие в дефинициях – соответствующих единицах в словарях. Понятия – как единство категориального и предметно-вещественного значения, имеют свои языковые обозначения, имена, то есть свои языковые выражения. В лингвистике они известны как языковые номинации. Главная особенность любых языковых номинаций состоит в том, что они опосредованы мышлением. Это значит, что номинации создаются человеком с единственной целью материализовано, объективно, в звуковой и графической форме того или иного языка, выразить, представить и закрепить в памяти языка, народа ту или иную информацию о предметах и явлениях мира, о мире в целом в обобщенной форме, то есть в форме понятий. Именно понятия о предметах, явлениях мира, то есть обобщенные знания о них имеют имена, номинации, а не сами предметы. Предметы, явления мира имеют свои имена, номинации, но через свои понятия, через знания о них. В этом главная особенность языковых номинаций [5]. Но знаний о мире, о предметах и явлениях объективного мира очень много, самых разнообразных, в сущности своей бесконечных; к тому же они у всех народов разные, так как у каждого народа во многом разные знания и представления о мире. Для всех понятий каждый народ имеет в своих языках имена, наименования, языковые номинации. Они в каждом языке имеют свою форму, свой вид, свои типы самые разнообразные по форме и содержанию. Это зависит от типа, структуры языка и от уровня познаний народом реальной действительности. В лингвистике различают три типа языковых номинаций: лексическую, синтаксическую, фразеологическую, а внутри каждой из них, в свою очередь, разграничиваются свои виды и подвиды. Например, первичная и вторичная, прямая и переносная, необразная и образная, синтетическая и аналитическая, различные способы номинации [6], [7].

Понятия – обобщенные в содержательном и семантическом плане единицы мышления человека. Ими являются, как правило, имена, наименования, языковые номинации в форме слова или в форме слово-сочетаний. Первые называются лексическими номинациями, вторые – либо лексико-синтаксические, либо – фразеологические. Словосочетания в отличие от слов, которые целно оформлены, являются целостными, слитными в одной языковой структуре наименованиями. Раздельнооформленные словосочетания делятся на две категории: на свободные или переменные словосочетания и на устойчивые словосочетания. Первые расцениваются как единицы речи, то есть как творения говорящего человека, поскольку он их создает хоть и по правилам сочетаемости слов, но все-таки в зависимости от того, что он хочет сказать, какие у него коммуникативные и референциальные намерения. Они создаются из единиц лексики, лексической системы, выбираются оттуда и соединяются между собой по правилам лексической или понятийно-семантической солидарности, то есть сочетаемости и несочетаемости, а также по правилам синтаксисо-грамматически и нормативно правильной, корректной сочетаемости слов в том или ином языке. Все это делает сам говорящий в своей речи, когда он говорит или общается с кем-то. Поэтому такие словосочетания называются свободными или переменными, а сама номинация называется лексико-синтаксическая речевая номинация.

Второй тип словосочетаний – устойчивые словосочетания, расцениваются как образование не речи, а языка, языковой системы. Иначе говоря, они не создаются в речи говорящим, а уже готовы, имеются

в языке, в словарях и говорящий их просто выбирает и правильно употребляет в речи, в коммуникации - в нужной ситуации, в нужном контексте. Такие словосочетания принадлежат языку, языковой системе. Они называются устойчивыми словосочетаниями или фразеосочетаниями, фразеологическими единицами (ФЕ) и относятся к фразеологической системе. Их можно найти во фразеологических словарях, их изучает особая наука, особая область лингвистики, а именно фразеология. Наименование явлений мира, понятий о мире, то есть единица мышления с обобщенным содержанием и смыслом, известно в лингвистике как фразеологическая номинация, фразеологические наименования.

Понятия, явления, категории терминологических систем, в том числе и финансово-кредитной, обозначаются двумя типами языковых номинаций: лексической и фразеологической, потому что все словосочетания этой системы устойчивы, готовы, их надо только правильно использовать в речи. Тем самым мы употребляем в отношении этой системы два типа языковой номинации - лексическую и фразеологическую. Они, в свою очередь, самые разнообразные, то есть могут быть в форме разных в словообразовательном отношении слов и фразеологическом отношении устойчивых словосочетаний. Поэтому лексические и фразеологические номинации, наименования в финансово-кредитной системе немецкого, русского и казахского языков необходимо изучать не только с точки зрения того, как, где, каким образом они участвуют в обозначении, названии категорий, понятий, явлений финансово-кредитной системы исследуемых языков, но и в каких деривационно-семантических типах слов и фразеосочетаний они называются:

Номинация - одно из явлений языка, которое всегда стояло в центре внимания лингвистики и интенсивно изучается в настоящее время. Интерес обусловлен тем, что номинация связана с существенной стороной языка, следовательно, онтологический аспект номинации лежит в сфере отражения, познания, оценки реальной действительности.

Номинация связана не со всеми типами и формами отражения мира, а только с некоторыми из них, причем в отношении к одним она возможна, но не обязательна, а в отношении к другим объективно необходима. Номинация связана с одной лишь формой отражения мира, а именно абстрактно-логической.

Под категорию номинации традиционно подпадало лишь слово, а о номинации, номинативной функции говорилось применительно к слову с конкретной семантикой, в частности существительных. По отношению к другим категориям слов, и, прежде всего, абстрактной и оценочной семантики, предпочитался не термин называть явления действительности, а выражать понятие, значение, отношение. Под номинативной единицей мы понимаем такое языковое образование, которое имеет языковое значение, воспроизводится в речи и образовано по правилам и моделям слово- и фразеобразования. Под эту категорию подпадают тем самым только полнзначные слова и непредикативные единицы фразеологической системы языка. В своей совокупности они образуют номинативную систему языка. Номинативная система языка - самостоятельная подсистема в пределах номинативных средств языка и речи. Создание номинативной единицы происходит только тогда, когда речевая номинация подвергается понятийному обобщению и номинативной деривации. Сам же акт и процесс формирования номинаций на уровне когнитивных и коммуникативных потребностей и в рамках определенных высказываний производится благодаря наличию механизмов, средств, закономерностей, правил номинативной деривации [8].

1. Карлинский А.Е. *Принципы, методы и приемы лингвистических исследований*. - А., 2003. - 184 с.

2. Бабушкин А.П. *Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка*. - Воронеж, 1996. - 104 с.

3. Карлинский А.Е. *Языковая категория времени: опыт когнитивного анализа // Вестник КазГУМО и МЯ, №3. - А., 2001. - с. 52-57.*

4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*. - М., 1983. - 348 с.

5. Кубрякова Е.С. *Теория номинации и словообразование. В кн: Языковая номинация. Виды наименований*. - М., 1977. - с. 222-304.

6. Исабеков С.Е. *Механизмы фразеологической номинации. Филологические науки, № 4*. - М., 1988. - с. 67-74.

7. Гак В.Г. *Сопоставительная лексикология*. - М., 1977. - 262 с.

8. Исабеков С.Е. *Принцип дополнительности в номинативной системе языка*. - Алма-Ата, 1992. - 206 с.

Түйін

Қазақстан Республикасындағы банк, қаржы, несие, салық жүйелері - жаңа, қарқынды дамып келе жатқан құбылыс. Термин теориясының жаңа біртұтас құрылымын жасау, практикалық қорытындылар алу өзекті және шешімді мәселе болып табылады.

Summary

The article deals with the role of financial and credit terminology in recent time. The problem of founding the unique modern system of terms is a topical and solvable one.

ВСЕСТОРОННЕЕ РАЗВИТИЕ ПОЛИЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

А.С. Мукашева – профессор, к.ф.н. КазНПУ имени Абая, г. Алматы

Общеизвестный тезис о том, что генеральной целью в педагогике является всестороннее развитие личности. С опорой на это классическое положение В.С. Леднев, разрабатывая теорию содержания образования, полагает, что его основные контуры определяются именно структурой личности и структурой деятельности [1], ученый выделяет три основные стороны личности:

1. *функциональные механизмы психики;*
2. *опыт личности;*
3. *обобщенные типологические свойства личности.*

Однако, ученый предупреждает, что такое вычленение структурных компонентов условно, так как личность целостна и неделима. Лишь в зависимости от конкретного контекста актуализируются те или иные подструктуры. Так, в теории языкового образования актуализируется концепт языковой личности, в теории иноязычного образования – вторичной языковой личности, а в теории полиязычного образования – полиязыковой личности. Это означает, что данным разновидностям личности присущи другие, отличные от инварианта, подструктуры.

Отправной позицией для понимания сущности языковой, вторичной языковой и полиязыковой личности является рассмотрение данных терминов как результатов образования: языкового образования в первом случае, иноязычного образования – во втором, полиязычного образования – в третьем.

Языковая личность в своей структуре содержит следующие компоненты:

- *ценностный*, содержащий языковой образ мира и иерархию духовных представлений, реализуемых в процессе языкового общения;
- *культурологический*, включающий правила вербального и невербального поведения, детерминированных фактами культуры изучаемого языка;
- *личностный*, отражающий индивидуально психологические свойства и социально типизированные качества личности, в комплексе представляющие способность человека к речевой и языковой деятельности.

В педагогическом контексте эту, по сути лингвистическую, структуру языковой личности можно применить для моделирования как результата, так и самого процесса языкового образования.

В зависимости от этого конструируется содержание языкового образования.

Совокупность способностей человека к иноязычному общению на межкультурном уровне, под которым понимается адекватное взаимодействие с представителями других культур, определяется современной лингводидактикой как концепт «вторичной языковой личности» [2, - 4].

Относительно структуры вторичной языковой личности отметим, что она идентична структуре языковой личности, с той разницей, что все компоненты имеют несколько иную содержательную характеристику, особенности которой связаны с изучением не родного, а иностранного языка. То есть структура языковой личности представляет собой в определенном смысле базовую структуру, которая ложится в основу при выделении структурных компонентов не только вторичной языковой личности, но и потенциально возможных вариантов языковой личности. Одним из таких вариантов в полной мере может выступить полиязыковая личность.

В самом деле, допуская принципиальное отличие языкового, иноязычного и полиязычного образования, нельзя подвергать элиминации различия и их целевых аспектов. Поэтому на элементарном уровне аналогии можно предположить, что целью и результатом полиязычного образования является полиязыковая личность. В содержательном плане основное отличие этих направлений образования заключается в количестве изучаемых языков. Тогда, полиязыковая личность, имеющая базовую структуру языковой личности, в характеристике каждого компонента – ценностного, культурологического и личностного – предполагает осмысление картины мира иной социокультуры, познание смысловых ориентиров другого лингвоэтносоциума, умение видеть сходства и различия между общающимися культурами и применять их в контексте межкультурного общения. С полным основанием это относится и ко вторичной языковой личности. Однако, для вторичной языковой личности эти характеристики присущи относительно только родного и одного иностранного языка, в то время как для полиязыковой личности эти параллели обусловлены несколькими (более, чем два) языками.

Итак, согласно теории целеполагания в педагогике к определению целей образования следует подходить с позиций современной концепции человека. На этом основании можно утверждать, что целью и результатом полиязычного образования является полиязыковая личность, в структуре которой помимо инвариантных компонентов личности (функциональные механизмы психики, опыт личности, обобщенные типологические свойства личности) присутствуют базовые компоненты языковой

личности (ценностный, культурологический и личностный).

Относительно непрерывного полиязычного образования эта ситуация требует пояснения. Дело в том, что его целью и результатом так же, как и в полиязычном образовании, является полиязыковая личность. Размежевание этих понятий кроется в понимании непрерывности образования, которая обеспечивает возможность многомерного движения личности в образовательном пространстве и создает для нее оптимальные условия для такого движения, то есть осуществляется переход от конструкции «образование на всю жизнь» к конструкции «образование через всю жизнь». С этой позиции личность в контексте непрерывного полиязычного образования выступает не только в качестве его цели и результата, но и потребителя образовательных услуг.

Тогда полиязычное образование в полной мере может предстать в качестве процесса формирования полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам. То есть, являясь частью образования как метасистемы и разновидностью языкового образования как базовой системы, полиязычное образование сохраняет их структурные компоненты и представляет собой также триединый процесс, охватывающий обучение, воспитание, развитие. Помимо структурной композиции ему присущи и общие свойства этих систем: целенаправленность, организуемость, нормированность.

Эту трактовку полиязычного образования мы в свое время [5; 6] основывали на его соотношении с языковым образованием как части целого. Но в ситуации с непрерывностью это соотношение проецируется под другим углом. Непрерывность в этом случае является не составной частью языкового (или иного) образования, она предстает как качественная характеристика образовательного процесса или образовательной системы, так как непрерывное образование представляет собой сложный конгломерат идей, целей, принципов, условий, направлений, а главное субъектов: личность, общество, государство, производство.

В этом плане педагогическая наука располагает солидной базой теоретических разработок, среди которых наиболее значимой для нашей проблемы являются положения теории непрерывного профессионального образования. Ведь система «школа – вуз» неизменно предполагает выход на профессиональное образование.

В качестве теоретических предпосылок разработки педагогической модели непрерывного полиязычного образования может выступить структура системной теории профессионального образования академика А.М.Новикова. В этой теории непрерывное образование предстает как одно из четырех направлений развития профессионального образования:

- гуманизация профессионального образования (направленность на личность);
- демократизация профессионального образования (направленность на общество, государство);
- опережающее профессиональное образование (направленность на производство);
- непрерывное профессиональное образование (направленность на систему ПО).

Основными принципами интересующего нас четвертого направления являются:

- принцип непрерывности содержания образования – обеспечение содержательной непрерывности образовательных программ;
- принцип непрерывности образовательного процесса – обеспечение непрерывности и преемственности форм, методов и средств образовательного процесса, она выступает как характеристика включенности личности в образовательный процесс на всех стадиях ее развития и характеризует преемственность образовательной деятельности при переходе от одного ее вида к другому, от одного жизненного этапа человека к другому;
- принцип организационного обеспечения непрерывности образования.

К условиям реализации первого принципа относятся:

- базовое образование как основа для дальнейшего обучения;
- маневренность образовательных программ, что предполагает их модульное построение, параллельное обучение в разных образовательных учреждениях, по разным профессиям, специальностям разного уровня, переподготовка высвобождающихся кадров и развитие дополнительных квалификаций выпускников;
- многоуровневость, преемственность образовательных программ, для чего «выход» из одной образовательной программы должен «стыковаться» со «входом» в последующую, поэтому нужна сквозная стандартизация образовательных программ;
- дополнительность (взаимодополнительность) базового и последипломного образования, это предполагает: создание института стажерства для молодых специалистов, развитие систем обучения на рабочем месте, развитие учреждений дополнительного профессионального образования, развитие

неформального профессионального образования и самообразования взрослых.

К условиям реализации принципа непрерывности образовательного процесса относятся:

- непрерывность и преемственность форм организации образовательного процесса;
- непрерывность и преемственность методов организации образовательного процесса;
- непрерывность и преемственность средств организации образовательного процесса.

К условиям реализации принципа организационного обеспечения непрерывности образования относятся:

- интеграция образовательных систем;
- гибкость организации форм профессионального образования (обучения) и его информационно-технологического обеспечения и др.[7].

Интеграция вышеуказанных принципов в контексте непрерывного полиязычного образования проявляется в совокупности принципов структурирования его содержания. Речь идет о принципах, описанных в теории содержания образования В.С.Леднева. Это:

- принцип двойного вхождения базисных компонентов в систему;
- функциональная полнота, минимизация и оптимизация компонентов образования;
- принцип преемственности ступеней образования;
- дифференциация и интеграция компонентов образования [1].

В силу своей общности данные принципы в структурировании содержания полиязычного образования представляют собой нормативный инвариант. Отметим особо принцип двойного вхождения знаний, так как процесс овладения несколькими языками будет эффективным, если эти же языки выступают не просто объектом познания, но и его средством, т.е. обучение языку осуществляется через язык обучения.

В целом, принципы структурирования содержания образования, обоснованные в концепции В.С.Леднева, в своей совокупности применительно к полиязычному образованию представляют собой методологически значимый инвариант инструментария отбора его содержания, который в дополнении с базовым комплексом принципов отбора содержания языкового образования постепенно должен «обрас-ти» периферийной оболочкой специфических приемов и способов построения содержания полиязычного образования. В полной мере это относится и к непрерывному полиязычному образованию.

Не меньший интерес в качестве теоретических предпосылок рассматриваемого явления представляют научные разработки Ханбабаева К.М., которые связаны с определением принципов и задач непрерывного образования.

Так, по мнению ученого, в основе функционирования непрерывного образования лежат такие принци-пы, как принцип гуманизма, принцип демократизма, принцип мобильности, принцип опережения, прин-цип открытости, принцип непрерывности и др. **Принцип гуманизма** свидетельствует об обращенности образования к человеку, о свободе выбора личностью форм, сроков, видов обучения, самообразования; **принцип демократизма** предполагает доступность образования в любом возрасте в соответствии с интересами, возможностями и потребностями; **принцип мобильности** выражается в многообразии сред-ств, способов, организационных форм системы непрерывного образования, их гибкости и готовности к быстрой перестройке в соответствии с изменяющимися потребностями производства, общества, челове-ка; **принцип опережения** требует более быстрого и гибкого развития, перестройки учебных заведений и учреждений системы непрерывного образования по отношению к нуждам общественной практики, мобильного обновления их деятельности [8].

Благодаря этим принципам все звенья системы непрерывного образования находятся во взаимосвязи и взаимодействии друг с другом, и это объективно способствует целостности системы, ее единству. Целостность образовательной системы означает, что в ее структуре нет более или менее важных звеньев. Все они вносят свой вклад в решение общих задач обучения и образования. Предложенная система принципов непрерывного образования не является исчерпывающей.

Итак, понимание сути вышеприведенных принципов, их сложной взаимосвязи позволяет трактовать **непрерывное образование** как целостный процесс роста образовательного, профессионального и общего потенциала личности в течение всей жизни, **система непрерывного образования** – совокупность образовательных программ, обеспечивающих единство, преемственность и взаимосвязь всех элементов образовательной системы.

К теоретическим предпосылкам моделирования непрерывного полиязычного образования, безусловно, и этнолингводидактический подход, в предыдущих исследованиях обоснованный нами как методологи-ческое обеспечение полиязычного образования. Непрерывное полиязычное образование в этом плане не составляет исключения. Поэтому вся совокупность основополагающих

принципов (принцип «двойного вхождения знаний»; принцип функциональной активности языков в этнокультурном образовательном пространстве; принцип сбалансированности государственного и официального языков в содержании образования), специализированных методов и специфических средств данного подхода неизменно находится в основе и непрерывного полиязычного образования.

Итак, факторами и теоретическими предпосылками моделирования непрерывного полиязычного образования являются:

– концепты языковой, вторичной языковой и полиязыковой личности, последний из которых, интегрируя в себе два предыдущих, выполняет двойную функцию – выступает как цель и результат непрерывного полиязычного образования и как основной потребитель образовательных услуг в этой области;

– принципы структурирования содержания полиязычного образования.

В целом, выявление факторов полиязычного образования в Казахстане было проведено нами с учетом:

○ принципа историзма, объясняющего необходимость использования генетического и диахроматического методов при установлении историко-педагогических предпосылок зарождения искомого нами явления;

○ принципа системности, обусловившего опору на системный и структурно-функциональный анализ в построении теоретической базы концептуализации полиязычного образования;

○ комплексного подхода, репрезентировавшего актуальность применения совокупности функционального и факторного анализа социолингвокультурологических концепций для определения социально-педагогических условий становления полиязычного образования.

1. Леднев В.С. *Содержание образования: сущность, структура, перспективы.* – М.: Высш. шк., 1991. – 224 с.

2. Халева И.И. *Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика).* – М.: Высш. шк., 1989. – 238 с.

3. Трубайчук Л.В. *Реализация принципа преемственности в Образовательной системе «Школа 2100»* / Л.В. Трубайчук // *Начальная школа плюс До и После.* – 2007. – № 5. – С. 11–15.

4. Бунеева Е.В., Комиссарова Л.Ю., Курцева З.И. *Реализация принципа непрерывности и преемственности образования (на примере курсов русского языка и риторики)* <http://www.school2100.ru/upload/iblock/d2f/d2f3247d21afa6ea0c48b0e79ba85d2e.pdf>

5. Жетписбаева Б.А. *Полиязычное образования: теория и методология.* – Алматы: Білім, 2008. – 343с

6. Жетписбаева Б.А. *Казахстан: образование в условиях полиязычия // Педагогика.* – М., 2008. – №6. – С.124-125

7. Новиков А.М., Новиков. Д.А. *Методология.* – М.: Синтег, 2007.

8. Ханбабаев К.М. *Основные принципы и задачи непрерывного образования.* <http://www.ekstremizm.ru/metodika/item/159-osnovnye-principy-i-zadachi>

Түйін

Бұл мақалада жеке тұлғаны қалыптастыруда тілдің маңызы қарастырылған.

Summary

This article describes the role of language recovery personality.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫ ӘНГІМЕЛЕСУДІҢ ТЕТІКТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.О. Өтеген – ҚазҰПУ PhD докторанты

Әңгімелесу машығының негізгі құралы - сөз. Сөз дегеніміз – тұлға санасының, ойлау жүйесінің лингвистикалық темірқазығы іспетті. Сөз бен әңгімелесу бір-біріне мәнзелдес, қатарлас жүретін және бір-біріне тығыз байланысты факторлар. Қазақы әңгімелесу мәселесін ғылыми тілде сараптау тіл білімі сала-сындағы маңызды жәйттің бірі десек, осы тақырыпша барысында қазақы әңгімелесу жүйесі, ол қандай заңдылықтар негізінде жасалады, әңгімелесудің түрлері мен қалыптасу тұрғысы деген түсініктерге тоқталдық.

Қазақы әңгімелесу түрінің бірнеше нышаны бар. Әр тұлғаның, әр кейіпкердің сөйлеу сипаты бір-біріне ұқсамайтынымен айқындалады. Өйткені, әркімнің өз сөйлеу дағдысы бар.

Әңгімелесу - тілдің белгілі бір қызметтер атқаруы арқылы пайда болатын құбылыс. Тіл

қызметтерінің түрленуінен әңгімелесу үлгілері қалыптасады. Көпшілік ғалымдарымыз әңгімелесуді формалық жағынан екі түрлі күрделі арнаға бөледі. Бұл формалар әлеуметтік және рухани жағынан бірдей тұрғыда қызмет атқарады. Әңгімелесу сыртқы сипаты жағынан ерекшеленбегенмен, түрлі тілдік қарым-қатынастар барысында өздерінің жеке-жеке актуалды құбылыстарымен ерекшеленеді.

Әңгімелесудің жазбаша формасы жеке материалға айналуымен айқындалса, ауызша түрі көбіне тұрмыстық қолданыстағы тәсілдерімен бедерленеді. Ауызша әңгімелесуде белгілі бір материал жоқ, ол көбіне дыбыстық толқын түрінде іске асса, жазбаша әңгімелесуде белгілі бір реттілік бар, яғни, мұнда қалыпты жазбалық әрекеттер іске қосылады. Бұл қағаз, бояу немесе электронды құралдар фондында сақта-лады. Сондай-ақ, әңгімелесудің бұл түрі белгілі бір тілдің нормасын сақтаушы ретінде де қарастырылады.

Қазақ тіліндегі жазба әңгімелесу өнеріне көптеген тілдерде орын алған өзгешелік - интернеттік комму-никациялық құралдар алып келген үрдіс жаңалық болып енді. Жазба тіл бұған дейін көркем әдебиеттің, ресми бағыттағы шаралардың, ғылыми ортаның сөз таратуда сүйенер дәнекері болып келсе, ендігі кезекте әлемдік коммуникацияның орыны айрықша бағаланды.

Интернеттік коммуникация арқылы байланысуда халық жазба әңгімелесу дәстүріне жүгінді. Өйткені, мұндағы мәтіндердің жазбаша әңгімелесу мәнеріне жақын орналасуы өз алдына, коммуниканттардың пікірлері жазбаша әңгімелесу формасында жүзеге асады.

Тұлғааралық коммуникацияның негізгі құралы – тіл. Тұлға өзін қоршаған ортаның ықпалына қарай ойын өзгертеді, таным-пікірін орайластырады. Бұл дамулардың басты әрекеті әңгімелесу. «Адам үшін ең басты қарым-қатынас әңгімелесу. Егер әңгімелесу қарым-қатынасы болмаса әлеуметтік қозғалыс микро-орта мен қоғамдық өлшемдер арқылы қарастырылатын ғылыми-мәдени шектердің нәтижесі макроорта пайда болмас еді».[1.38]

Ақпараттық - коммуникациялы кеңістік ерекшеліктері мен механизмдері туралы ізденістер осы жаңа ақпараттық қоғам субъектісі болмысын айқындайды.

Тұлға электронды құралдар арқылы достарының санын көбейте алады. Досының қатары қалыңдағаны оның әлеуметтік ортадағы тұрмыстық мақсаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Өзгелермен чат-әңгімелесу, форум-пікірлесу арқылы әңгімелесудің қалыптастырушы функциясы тұлға ретінде дамуға жетеледі. Американдық психолог Ульям Джеймс белгілі бір тұлға үшін өзіне ешкім назар аудармай, өзімен өзі қалғаннан қиын да, қорқынышты түсінік жоқ десе, тұлғалар вертуалды әңгімелесулер арқылы өзін қоғамнан алшақ сезінбейді.

Вертуалды қатынастағы әңгімелесу адамды өзін өзгелермен салыстыру арқылы бойында психологиялық үдерістер жүріп, өзін-өзі жетілдіру мен алға жылжуға жетелейтінін көрсетті. Вертуалды достардың кейбір жетістіктері, яғни, қызметтік жоғарылауы, қымбат көлік сатып алуы, шет елге саяхат жасауы туралы жазбалары мен суреттері тұлғаға әсер етіп, парасатпен алға қадам басуға ынталы болады. Соны-мен қатар, вертуалды әңгімелесулердің тұлғаны дағдарысқа ұрындыратын, адам проблемасын қатерлі масштабқа әкелетін сәттері де жоқ емес екен.[2.]

Әңгімелесудің ауызша түрі күнделікті өмірде жиі қолданысқа ие болса, коммуникациялық контакті-лерде бұл тәсіл біршама өзгерістерге енеді. Техниканың көмегімен іске асатын бұл жәйтті әңгімелесуден тыс қарастыруға болмайды. Өйткені, веб-камераның көмегімен екі тұлғаға бетпе-бет отырып сөйлесуге мүмкіндік берілген. Бірін-бірі бақылай отырып сұхбат құрған екеудің күнделікті әңгімелесу мәнерінен өзге мұнда бет-қимыл әрекеттері де көзге ұрып тұрады. Атап айтсақ, тұлғалар мұнда бейвералды ишарат-тарды қолданады, дауыс толқынын зорайту немесе түрлендіру функцияларын іске асыра алады. Бұл қарым-қатынас барысында екі тұлғаны көптеген қашықтық шектеп тұрғанымен де, жүзеге асырылған нәтиже ауызекі әңгімелесу мәнерінен айтарлықтай алшақ жатқан жоқ.

Интернет қолданысқа енген уақыттан бастап, ол адамдар үшін жаңа кеңістік ашты. Адамдар оны пайдалану арқылы ақпараттанды, жұмыс тапты, өзіне дос-жар ұшыратты, тіпті, сату мен алу мәселелерін де осы жүйе арқылы шешіп, өз пікірін жариялауға, айта білуге де мүмкіндік алды. Оған пікір қосу немесе сұхбаттасу арқылы екінші бір тұлғамен болған байланыста әңгімелесудің қосалқы мүмкіндігі ашылады.

Ауызша әңгімелесу барысында бұхаралық сөйлеу тілі белгілі ережелерді сақтап айтылмайтыны секілді коммуникациялық байланыс тілінде де осы орын алады. Жаргондар мен диалектизмдердің, жарғанаризмдер мен қысқартылған сөздердің көптеп орын алуы соның айғағы. Мысалы:

«...қарапайым ғана «Привет, слм, каксын, нестеватсын» немесе «В7, пока, обш. давай» дегеннің сөздер «Сәлем, қалайсыз?, не істеп жатсыз?, көріскенше, сау болыңыз» деген тіркестерді баламасы».[3]

Мәселен, Чат-байланыс бетінде алғаш танысқан екі адамның әңгімесі былай өрбиді:

«- Привет!

- Сәлем!

- Мы знакомы?
- Нет, но бирок сиз маган дружба предложить еттиниз...
- А-а-а!
- Кай жактансыз?
- Семейден. А вы?
- Талдыктан.
- М-м-м!
- Настроениен как?
- Нормально! А сиздин!
- Тоже жаксы».

Коммуникациялық байланыс жүйесінде әңгімелесу дәстүрі айрықша түлегенімен де, қазақ тілінің нормалары ұдайы сақтала бермейтіні белгілі. Сонымен қатар, интернет бетінде көбіне көп қазақ тіліндегі сөздер латын әріпімен бейнеленеді. Ал, ұ, қ, і, ә секілді төл әріптердің орынын кейде у, к, и, а секілді әріптер алмастырады.

Жаңа технологиялардың дамуы мен жетістіктерінің ұлғаюы интернеттің адам өмірі үшін пайдасы мен маңыздылығын арттыра түсуде. Мұндай байланыстың тағы бір формасы «форум-байланысы». Бұл да интернеттің көмегі арқылы іске асатын әңгімелесудің бір түрі. Атап айтсақ, чат-байланыста бір-екі және бірнеше адам әр түрлі әңгімелер айтумен шектелсе, мұнда тақырып көбіне көп қоғамдық ойға бастау болған оқиғаларға қатысты өрбиді. Оқиға бір болғанымен, оның әр тұлға өзінше байыптағандықтан, мұнда әр түрлі пікірлер тоғысады.

Чат-байланыста кәдімгі әңгімелесу өріс алса, форум-байланыста әңгімелесумен қатар ой-пікірлер де көрініс табады. Мұнда әр түрлі жастағы және әр түрлі мамандық иелерінің пікірі жинақталады. Бір коммуникант екінші коммуникантты танымаса да оның пікірімен бөлісуге, қарсылық білдіруге немесе қолпаштауға мүдделі. Әдетте, әңгімелесу белгілі бір сағатта жүзеге асса, форум-байланыс түрінде әңгіме-лесудің бір жетіге дейін ұзаратынын байқаймыз. Өйткені, осынша уақыт аралығында орын алған оқиғаға қатысты көптеген пікірлер жинақталып, қорытындыланады. «Сайып келгенде, желілі орта адамға элект-ронды интеракция субъектісі арқылы қарым-қатынас потенциалдарын арттыруда хор мүмкіндіктер ұсынып отыр. Бірақ, тілдік тұрғыда негативтік тенденциялық басымдық бар екенін жоққа шығара алмай-мыз»[4].

Адресаттар бұл жүйеде өз пікірлерін екі-үш күн өткен соң да білдіруге құқылы. Сондықтан, форум байланыста әңгімелесу уақыт пен кеңістіктен тыс өрбиді. Сонымен қатар, мұнда әрбір қолданушы еркін сөйлеу машығына дағдыланған. Бұл жүйені жалқыға жалпының, жекеге көптің бағытталған ой пікірі деп түйюге негізіміз бар.

Форум-байланыстың ең қарқынды уақыттары қоғам өмірінде болған түрлі жаналықтар барысы. Жаңалық ауқымды және маңызды болса форум байланысына пікір білдірушілердің саны да арта түседі. Әңгімелесудің бұл түрін сараптасақ, оның ұжымдық деңгейі жоғары екеніне көз жеткіземіз. Жоғарыдағы мысалда адам мен қоғам арасындағы тығыз байланыс көзге түседі. Мысалдан коммуникациялық құрал-дардың қоғам өмірінен мықтап орын алуын, одан пайда болған түсініктердің әңгімелесу категориясының бір бөлшегі ретінде қалыптаса бастағанын, сондай-ақ, түрлі ақпараттардың алмасуынан жазба әңгімелесу мәнеріне өзгерістер еңгенін көреміз.

Коммуникациялық әңгімелесудің тағы бір түрі электронды пошта арқылы жүзеге асады. Бұл бүгінгі әдеби әлемде жоғалып кетті деуге саятын эпистолиярлық жанрдың қайта жаңғыруы іспетті. Эпистолияр-лық жанр жазбаша дамыды демесе, әңгімелесудің толық құрылысын кездестіруге болатын әдеби түр. Өзара жазысқан хаттардың аталмыш жанр аясына тоғысуы Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин секілді қаламгерлердің шығармашылығын-да кеңінен ұшырасады. Бүгінгі таңда лебізді хат арқылы жолдайтын пошталық қызметтің түрі сиреп, оның орынын электронды поштаның басуы хат арқылы әңгімелесудің жаңа түрін туындатты. Қағазға негізделген хатпен салыстырғанда бұл жүйе айтарлықтай жылдамдыққа ие. Даяр болған мәтін-хат жөнелтілген кезде бір-екі секундтық уақыт аралығында иесіне жетеді. Мұндай хат үлгілерінің тілі ауызекі әңгімелесу түрімен бірдей өрбиді. Фонетикалық негіздер арқылы жасалатын мұндай хаттардан «Бүгін Республика сарайында Шахановтың кеші өтет, жүрсей, өлең тыңдап қайтайк» немесе «Бүгін ұйқтап қап, жұмысқа жүгріп жеткенім осы», «Біз асханаға баратык», «Ұмтып қаппын, сенің нөмірің қандай ет?» деген секілді жазбалар аса мол ұшырасады.

Коммуникациялық байланыс құралдарындағы жазбаша әңгімелесу ауызша әңгімелесу кезіндегідей бет-қимыл арқылы орындалатын вейрбалды ишараттарды толтыра алмайды дегенге қарсы атрибуттар ұсынуға болады.

Қазіргі қазақ интернет жүйесінде күлкіні көрсету үшін езу тартқан ерінді, қайғыруды, ренжуді, жеке-сінді, көңілденуді, жылауды, көз қысуды, бет суйуді, гүл сыйлауды, ұйқыны, темекі тартуды,

мазактауды, қуануды, билеуді, ойлануды көрсететін белгілер мол. Бұл смайликтерді коммуниканттар сөз орайы келгенде ешбір ережесіз қолдана береді. Бұл жазбаша әңгімелесуді шынайыландыра түсу үшін қажетті қосымша. Бұлар тілдік не мәтіндік құрылымға ие болмаса да тұлғаның бойындағы белгілі бір эмоциялар-дан хабар береді. Сонымен қатар бұл смайликтер айтатын сөздің мәтінін теріп жатуды қолайсыз көрген жағдайда да қолданылады. Бұл-дағы қазіргі қазақ әңгімелесу машығындағы кенінен тұрақтанған әдістің бірі.

1. Купер И.Р. Гипертекст как способ коммуникации // Социологический журнал. 2000. - № 1/2. - С. 36-57.

2. Шевченко И.С. Вариативность самопрезентации личности в интернет-общении: автореф. дис. канд. психол. наук / Шевченко И.С. – Казан: гос. ун-т. Казань, 2002. - 23 с.

3. Агент тілі қазақ тілінің тазалығын төмендетіп жіберген жоқ па? www.baq.kz/regional_media/10/194/6416/27716

4. Назаров М.М., Лассвелл Г. Структура и функции коммуникации в обществе // Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. - М., 2002.

Резюме

В статье рассматриваются механизмы и особенности общения через интернет в современном обществе.

Summary

The article deals with peculiarities and mechanisms of communication through internet in modern society.

«АҚЫЛ», «БІЛІМ» БАЗАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРІ

А.М. Рахимова – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Магистратура және PhD институтының докторанты

Қазақ тілі – сөздік қолданыстарының сапасы мықты, тілдік бірліктердің мағыналық кеңеюіне бейім, бай, құнарлы тіл. Мәселен, адамның интеллектуалдық қызметін білдіретін сөздерді жинастырып, сұрып-тап, саралай келе, адамның ақыл-ойымен тікелей байланысты шамамен 90 лексикалық бірліктің қолданы-латындығы айқындалды. Интеллектіге қатысты концептуалдық өріс: **ақыл, ой, сана, пайым, шешендік, ынта, зерде, парасат, даналық, таным, ұғым, көкей, көкірек, аңдау, сезім, көз, ес, түйсік, зейін, дарын, талант, алғырлық, тіл, қабілет, білім, оқу** және т.б. ұғымдардан тарайды.

Танымдық тіл білімінде әсіресе, орыс тілді концептосфералық зерттеулерде концептілердің мағыналық-ақпараттық аясының ауқымына баланысты макроконцептілер, базалық концептілер (В.И.Убийко, А.В.Крюков) деген ұғымдардың қолданылып жүргені белгілі. Осыған байланысты біздің зерттеуімізде *интеллект* – макроконцепт, *ақыл, ғылым, тәжірибе, мәдениет, шешендік* және т.б. – базалық концептілер болмақ, ал әрбір базалық концептілердің өрісіне енетін ұғымдарды – микроконцептілер деп атаймыз.

«Интеллект» және оның концептілік өрісіне енетін тілдік бірліктердің ең алдыңғы қатарындағы ұғым – **АҚЫЛ**, яғни бұл «интеллект» макроконцептісінің мағыналық аясына енетін **базалық концепт**. Негізінен, араб тілінің «ғақыл» сөзі қазақ тілінде «ақыл» формасында қолданылады және «адамның ойлау қабілеті, сана-сезімі» [1, 696] дегенді білдіреді.

Ақыл – адамның бүкіл болмысы, қоршаған айналасымен тығыз байланысты абстрактілік ұғым ретінде психологияның да, философияның да, логиканың да, тіл білімінің де қарастыратын концептісі. «*Сабыр, ақыл – парасаттың белгісі, Ақылсыз жан хайуанмен тең кісі*» (Баласағұн), демек, адам дүниенің барлық жаратылысынан ақылы арқылы ғана ерекшеленеді. Ақыл ұғымынан туындайтын қазақ тілінде адамның интеллектуалдық ерекшеліктерін көрсететін көптеген тілдік бірліктер, паремиялар мен фразеологиялық бірліктер, тұрақты теңеулер т.б. бар. Біз зерттеуімізде «интеллект» макроконцептісін адамның бүкіл ақыл-ой, ес, сана жүйесін білдіретін сөздер мағынасын толық қамтитын тұжырым ретінде қарастырамыз. Өйткені, «интеллект» интернационалдық тілдік бірлігінің бүгінгі күнге дейінгі қолданысын, мағыналық ерекшелігін, этимологиясын қарастыра келе, адамның ми құрылысының қызметінен туындаған іс-әрекетінің барлығын (ойлау, сөйлеу, жазу, дене әрекеті) «интеллект» терминімен ғана атауға толық негіз бар.

Зерттеуіміздің өзегі адамның интеллектуалдық сипатын танытатын концептілерді талдауға негізделгендіктен, «ақыл» базалық концептісінің мағыналық-ақпараттық аясына енетін ұғымдарды және/немесе микроконцептілерді топтастырып, олардың да лингвомәдени ерекшеліктерін қарастыру қажет. Осыған байланысты «ақыл» базалық концептісін «ақылдылық» формасында талдап

көрмекшіміз. Себебі, адамның интеллектуалдық сипатының концептуалдануын айшықтау үшін абстрактілік ұғымның бастапқы формасына қарағанда (ақыл), түрлендіре отыра (ақылды, ақылдылық) сұрыптап көрген өнімді болады. Әдетте, ақылды адамды әдетте *саналы, парасатты, ойлы, жетелі, есті, милы* деген сын есімдермен де сипаттаймыз. Әрине, бұл адамның интеллектісіне қатысты тілдік бірліктер аталған ұғымдармен шектеліп қалды деген сөз емес, тек «ақыл» базалық концептісіне мағыналық топ ретінде жатқызып отырмыз. Жалпы алғанда аталған микроконцептілер де өз алдына мағыналық-ақпараттық орта тудыра алады.

Енді «ақыл» базалық концептісінің ақпараттық аясына енгізіп отырған микроконцептілерді жеке-жеке саралап көрсек...

«**САНАЛЫ** сын. 1. Парасатты, ақылды, ойлы, ой-сезімі күшті, әр нәрсені ақылмен ойлай білетін, толғамды, есті. 2. Мәнді, мағыналы» [1; 640]. Контексте *ақыл* мен *сана* сөздері қатар немесе бірінің орнына бірі қолданыла береді (ақылды, саналы). Негізінен, биологиялық тұрғыдан алғанда адамда ең алдымен **сана** пайда болады, кейін ақылы толығады. Адамның интеллектуалдық жетілуінің деңгейі: «...адамның күрделі ми қызметіндегі таным үдерісінің белгілі бір сатысы» [2]. Бірақ «интеллект» макроконцептісінің мағыналық өрісіне енетін түсініктердің әрқайсысы белгілі бір деңгейі немесе сатысы нақтыланып айтылмайды, себебі, адамның ойының, ақылының, санасының не есінің шегі бар деген тұжырым жоқ. Мәселен, ауызекі сөйлеу тілінде: «*Бұл адамның миы істейді*» немесе «*Бұл адамның ақылы бар*», «*Бұл адам саналы*», «*Бұл адам ойлы (ауыс. ақылды)*», «*Бұл адам есті (ауыс. саналы)*» деген сөйлемдерді қолданамыз. Барлық сөйлемге ортақ ұғым – адамның интеллектуалды екендігі.

«**ПАРАСАТТЫ** – ақылды, ойлы, білімді, зерделі» [1; 668]. Бұл ұғым ақылмен бірге жиі қолданылған-нымен де, өзінің мағыналық реңкінде басқа микроконцептілерге (сана, ой, білім, т.б.) қарағанда ерекше-лігі басым. *Парасат* ұғымы *ақылға* қарағанда терең интеллектуалдық мағынаны береді, яғни ақылды адамнан көрі парасатты адамның білім-тәжірибесі, көрген-түйгені, ойлау қабілеті артық (салыстырмалы түрде). *Парасат* ұғымы, көбінесе, ақылы әбден жетілген, толыққан, кемелденген ересек адамдарға, білім-ғылымға етене жақын жандарға айтылады.

Ақыл мен парасат – егіз ұғым. Көптеген контексте болсын, ауызекі сөйлеуде болсын, ғылыми сипаттамада да, тіпті, интеллект терминінің түсіндірмесі/аудармасында да жиі бірге қолданамыз. Мысалы: *Ақыл-парасат – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнердің қыр-сырын ұғынуға, жақсы қылық пен жаман қылықтың аражігін ажыратуға көмектесетін күш*. (Әл-Фараби) Егер адамның интеллектуалдық сипатының концептуалдануын градациялық (үдемелі) әдіспен топтайтын болсақ, «пара-сат» ұғымы жоғарғы интеллект көрсеткіші болады.

ОЙЛЫ «1. Сана-сезімі мол, ақылды, саналы. 2. Мағыналы, мәні терең» [1; 625] деген екі мағынаны меңзейтін ұғым. Бұл түсініктің басқа интеллект мәнді микроконцептілерден айырмашылығы – мағыналық тереңдігі мен қолданыс ерекшелігінде. Мағыналық тереңдік дегенде, *ойлы* адамның, біріншіден, ақылды екендігін (*Айналасындағы әр алуан өмір құбылыстарына үңіле қарап, олардан келешек үшін керекті бір қорытынды шығармақ болған ойшыл жырау өмірмен, адам тіршілігімен байланысты көп мәселелерді сөз етеді... Ол – адам жаны, адамзаттың ойы десек, оған да шабуыл жасар күн алыс емес-ау*). (О.Бөкей), екіншіден, белгілі бір мәселені ойлау үдерісін (*Құмтөбенің басында күнісін жамылып, омырауын аңырайта аша сонау батысқа қарап ой үстінде тұрған Бархан тағы да, тағыда сол көп кешуілдемей, салып ұрып келер қыстың қамын ойлады*). (О.Бөкей), үшіншіден, адамда туындаған ойдың немесе идеяның бар екендігін (*Жеті жүз саулықты өлім-жетімге ұшыратпай қыстан қалай алып шығамын, қалай төлдетем, бесжылдықтың айқындауышы жылынды 140 қозы ала аламын ба? Секілді тағы сол үйреншікті, он бес жылдың бедерінде санасына қонақтаған ой – баяғы ой тыныш таптырмаған*). (О.Бөкей), төртіншіден, адамның уайымы, қайғысы болғандығын (*Бархан оның сөзін естіген жоқ, өз ойымен өзі әуре...*). (О.Бөкей), бесіншіден, белгілі бір шешімі, қорытынды-тұжырымы бар болғандығын (*Сайып келгенде, – деп ой түйетін, – батыр болу дегеніміз, ең әуелі адал болу*). (О.Бөкей) айтпақшымыз. Бір қарағанда, бастапқы ойлы – ақылды деген нұсқа ғана интеллект мәнді болып көрінгені-мен, психикалық күйді сипаттайтын басқа да белгілер, негізінен, адамның интеллектуалдық қызметін талап етеді.

ЕСТІ – «1. Ақылды, саналы, парасатты. 2. Білімдар, ойшыл» [1; 238] деген мағынаны береді. Жалпы «ес» түбірінің түрленуіне байланысты және есті адамның әр түрлі психологиялық сипатта болатынды-ғына байланысты тілімізде сөз қолданыстар мольнан кездеседі. Сондай-ақ «**Естияр** – ауыс. түйсігі бар, сөзінетін» [1; 238] деген мәнді беретін тілдік бірлік бар. Бұл ұғым адамның (баланың) ақыл-есі қалыптаса бастаған, белгілі мөлшерде толыққан кезін сипаттауға қатысты айтылатыны белгілі. Бұған ұқсас «есі кірген» тіркесін де адамның ақылы, санасының артуына байланысты мағынада жиі пайдаланамыз. Бірақ, *естияр* ұғымына қарағанда *есі кірген* тіркесінің қолданылу шеңбері кеңірек, себебі *естияр* сөзі адамның балалық жастан ересек жасқа өткендігін сипаттайды. Мысалы: *Дәл биыл да болған «ес кірейін» дегені шығар, байғұсқа» деп жорыды*. (О. Бөкей)

«Есті» микроконцептісі адамның интеллектуалдық сипатын қалай білдірсе, кей контекстерде, тілдік қолданысымызда психикалық, эмоциялық ерекшеліктерді де білдіріп беріледі. Мәселен: *Есі шығып айғай салды да, жын ұрғандай құм көшкен ізбен дедек қағып, қос өкпесі қабына жүгіріп барады, эне...* (О. Бөкей). Бұндағы «есі шығу» тіркесі жоғарыда айтылған «есі кіру» қолданысымен құрылымы (шығу – кіру) жағынан да, семантикалық тұрғыдан да антонимдес. *Есі шығу* берілген мәнмәтінде адамның эмоциялық әрекетін, психикалық күйін бейнелеп тұр және осындай жағдайда адамның іс-қимылы немесе сөзі санасына бағынбайтыны (тура мағынада) белгілі. Демек, санасы, ақылы итермелеуші болмаған әрекет деген сөз.

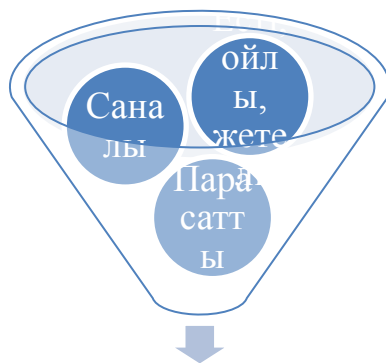
«Ес» микроконцептісінің ақпараттық ортасына *ми, жад* деген тілдік бірліктер енеді. Мәселен, ауызекі тілде: *есіне сақтау, миына тую, жадына жазып алу, ойына жинау* сияқты мағыналас тіркестер соны көрсетеді. Аталған ұғымның осындай мәнде қолданылған бірнеше мысалын (О. Бөкей шығармаларынан) келтірейік:

- *Ұмыт қалдырып, есіне түсіре алмай басы қатқан қимасын іздегендей меңірейді де жүрді.*
- *Оның есіне өткен қыстың қалай өткені түсті. Оның есіне тағы да мектептегі өмір түсті.*
- *Әлгінде ашумен өзі сындырып тастағаны есіне түсіп, шойнаңдай басып үйге беттеді.*
- *Қызық, ашу қысып алжасқаныма көрінсін, кісінің есіне қайдағы-жайдағы оралады екен.*
- *Қаниа жер ұзағаным есімде де жоқ, тек Шолпан жұлдызы ауа ғана кері бараққа оралдым.*
- *Әр күн сайын есіме түсіп, жүрегімді жараламайма.*

Байқап отырғанымыздай, «есті» ұғымына қатысты қолданыстар қаншалықты интеллект мәнді болғанымен, соншалықты психологиялық күйге жақын бейнеде болады. *Сана, ой*, ұғымдары сияқты *ес* сөзі де, көбінесе, ақылмен тіркесіп, қосарланып қолданылады. Мысалы: *Нартайдың жалғыз отырғанын көрген соң ғана, ес-ақылымды жинай бастадым. Осындайда кісінің бойын бойкүйездік билеп, ес-ақылдан айырылып басыңды тұмшалап алып ұйықтай бергің келеді. Ес-ақылдан айырылған Аспан «алла-алла» - деп отын тиеген жайдақ шанаға құлап түсті.* (О. Бөкей)

ЖЕТЕЛІ ұғымы тілімізде саналы, ойлы сөзімен синонимдес. Негізінен, «**жете** ауыс мағынада ақыл, сана, ми, өре» [1; 383] дегенді білдіреді және халқымызда бар «Жетелі жеті жұртқа барады» деген нақыл сөз осы мағынаны айшықтайды.

«Ақыл» базалық концептісінің (БК) мағыналық-ақпараттық аясына енетін осындай кейбір абстрактілік ұғымдарды саралай келе, төмендегідей концептуалдық сызба өндіруге болады:

"АҚЫЛ" БК

1-сурет

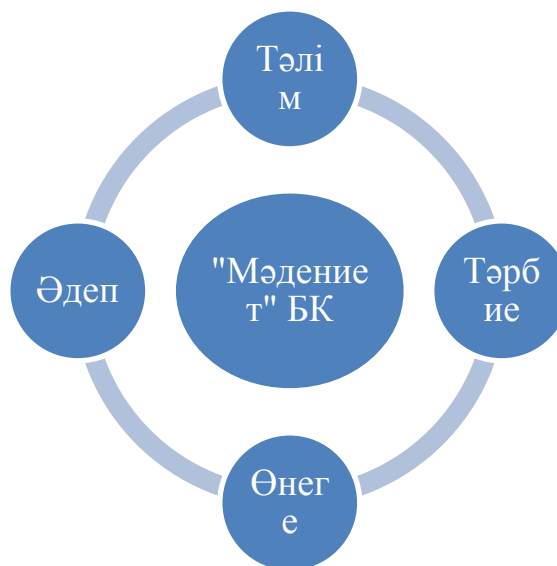
«Ақыл» базалық концептісіне енетін микроконцептілерді (кестеде берілгендей) градуалды ретпен жүйелейтін болсақ: бірінші топта – есті, ойлы, жетелі, екінші топта – саналы, үшінші топта – парасатты микроконцептілері тұрады.

«Интеллект» макроконцептісінің мағыналық-ақпараттық аясына енетін базалық концептілер: *ақыл, ғылым, тәжірибе, мәдениет, шешендік* және т.б. Жоғарыда келтірілген концептуалдық талдау «ақыл» базалық концептісіне жасалды. Ал *білім, тәжірибе, мәдениет, шешендік, ғылым* және т.б. базалық концептілерінің өзі жеке-жеке микроконцептілер тобын құрап, әртүрлі танымдық, лингвомәдени ерекшелік-терге жіктеледі. Олардың кейбіреуін қысқаша мынандай кестелермен түсіндіріп өтуге болады. «Білім» базалықконцептісі бойынша:

2-сурет

«Мәдениет» базалық концептісі бойынша:

3-сурет

«Тәжірибе» базалық концептісі бойынша:

4-сурет

Осындай сызбалардан «интеллект» макроконцептісінің мағыналық-ақпараттық аясы өте кең екендігін байқауға болады. 2, 3, 4-суреттерде көрсетілген базалық концептілер мен макроконцептілердің әрқайсы-сы өз алдына жеке зерттеу тақырыбы бола алады.

1. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. I-Т, (А-Ә). - Алматы: Ғылым, 1974.
2. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. –М: Наука, 1975. - 720 с.
3. Убийко В.И. Концептосфера человека в семантическом пространстве языка // Вестник Омского государственного университета. - 2004. - №5.
4. Крюков А.В. Концептуализация интеллектуальных характеристик человека (На материале русского и английского языков). – Волгоград, 2005. – 179 с.
5. Бөкеев О. Үркер ауып барады. – Алматы: Жалын, 1981. – 483 б.

Резюме

В этой статье сделан концептуальный анализ слов обозначающих интеллектуальный характер человека. Были определены базовые концепты входящие в информационно-семантическое поле макроконцепта «интеллект», и из них проанализированы понятия «ақыл» (ум), «білім» (образование). А так же было выявлено, что каждый базовый концепт имеет близкие по значению микроконцепты. Автор в своей статье формировал удобные схемы для различия концептуального анализа.

Resume

In this article the conceptual analysis of words designating intellectual character of the person is made. Basic concepts entering into an information and semantic field of a macroconcept "intelligence" were defined, and from them the concepts "akyl" (mind), "bilim" (education) are analysed. And as it was revealed that each basic concept has close microconcepts. The author in the article formed convenient schemes for distinction of the conceptual analysis.

Тірек сөздер: макроконцепт, базалық концепт, микроконцепт, интеллект, ақыл, білім, өріс

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОММУНИКАТИВНО ОРИЕНТИРОВАННОГО СИНТАКСИСА

А.Ы. Сафарғалиева – кандидат педагогических наук, доцент

Основная функция языка – коммуникативная – реализуется через синтаксис, на котором формируется связная речь. Коммуникативный синтаксис связан с мышлением, процессом коммуникации и обозначает-мой окружающей действительностью, поэтому описывает синтаксические структуры исходя из их значения, а не формального строения.

Привычный для лингвиста язык, с точки зрения психолингвиста, состоит из двух языков: внутреннего, на котором осуществляется работа интеллекта, не имеющего отношения ни к какому конкретному этническому языку, и внешнего, предназначенного для общения коммуникантов. Такая языковая общность обеспечивает возможность превратить внутреннюю смысловую структуру мысли во внешнюю структуру формального языка и, тем самым, сделать ее доступной для самонаблюдения и

внешнего наблюдателя, и, наконец, обеспечивает возможность взаимопонимания с другими носителями.

По данным психологии [1] развитие мышления и усвоение языка – вовсе не одно и то же, так как мышление реализуется не на каком-либо национальном языке, а на особом языке, выработанном каждым мыслящим человеком. Такой язык образуется следующим образом: воспринимая речь, человек соотносит сигналы с определенной предметной ситуацией, которая откладывается в сознании в закодированном виде. Каждый человек в силу своей индивидуальности вызывает разные наглядно-семантические представления, выполняющие функцию специфического языка внутренней речи, на основе которого и осуществляется мышление.

Исходя из этих соображений следует, что обучение мышлению – задача общепедагогическая. Следовательно, любая коммуникативно-речевая задача по сути дела является речемыслительной задачей. Если в мыслительных задачах человек должен путем познавательной деятельности найти что-то неизвестное, то в речемыслительных задачах требуется, прежде всего, речевой поступок. В этом случае общий единый механизм мышления актуализируется через свою коммуникативную функцию. Под влиянием внешних и внутренних факторов у человека возникает коммуникативное намерение (интенция). В своей речи адресант, формулируя свое высказывание, стремится учитывать конкретного адресата с тем, чтобы тот мог понять коммуникативную сущность направленного на него высказывания и ответить своей реакцией.

Вместе с тем коммуникация является одним из трех компонентов в структуре речевого общения: интеракция (взаимодействие), коммуникация (прием, передача, обмен информацией), перцепция (восприятие и понимание людьми друг друга). В свою очередь в структуре коммуникации выделяется три взаимосвязанных компонента [2]: процессуальный, знаковый, текстовый. Процессуальный компонент содержит в себе все виды речевой деятельности участников общения: говорение, слушание, письмо, чтение. Знаковый компонент речевого общения включает речь и язык; первое в этом случае понимается как способ формирования и формулирования мысли (внутренняя/внешняя, устная/письменная, диалогическая/монологическая). Третий, текстовый, компонент будучи результатом коммуникации представляет собой определенным образом оформленные содержание и смысл (тип, жанр, стиль речи). Прикладное значение теории коммуникации состоит в научении понимать и продуцировать тексты в процессе коммуникации, управлять процессом общения.

Управление процессом общения является составной частью коммуникативно-ориентированного синтаксиса. Ибо синтаксис непосредственно соотносится с процессами мышления, познания и выявления связи и отношений между явлениями окружающего мира, которые в языковом плане и выражаются через синтаксические конструкции. Восприятие представляет собой один из компонентов в структуре речевого общения как «целостное отражение людей, предметов, ситуаций общения и событий, возникающее при непосредственном взаимодействии собеседников и воздействии физических раздражителей на органы чувств и обеспечивающее непосредственно-чувственную ориентировку в окружающем мире» [3, с.16]. То есть интеракция и коммуникация в ходе общения осуществляются только тогда, когда коммуниканты могут оценить уровень взаимопонимания и дать себе отчет в том, что собой представляет партнер по общению. Иначе восприятие – это речемыслительная деятельность, предполагающая прием и переработку информации, конечным результатом которых является понимание (ситуации общения, собеседников, смысла речи и др.), интерпретация полученной информации, её оценка. Отсюда примерный перечень умений, обеспечивающих восприятие высказываний (по М.С.Соловейчик) [3]: 1) умение ориентироваться в ситуации и содержании общения: а) осознавать свое коммуникативное намерение; б) по отдельным признакам предполагать предмет речи, общий характер речевого произведения (началу, внешним признакам); 2) умение планировать дальнейшие речевые действия: уточнять задачу восприятия, к примеру, подготовиться к возражению или творческому развитию мысли; 3) умение проникать в смысл высказывания:

а) умение понимать значение слов, форм слов, конструкций, интонации, мимики, жестов; б) умение реагировать на эти сигналы текста и собеседника; в) умение анализировать состав микротема и формулировать общую тему высказывания; г) умение определять логику развития мысли автора речи и его основную мысль, прямо сформулированную в тексте (подтекст); д) умение чувствовать общую тональность высказывания; отношение говорящего к предмету речи; 4) умение осуществлять самоконтроль за восприятием речи.

Итак, активный говорящий субъект осуществляет сознательный выбор нужных речевых компонентов, которые были бы способны выступить в качестве звеньев коммуникативной деятельности. К числу таких единиц чаще всего относят произнесение, прежде всего, предложение. Согласно В.А.Звегинцеву «изучать предложение – это значит изучать язык, но и наоборот: изучать язык – это значит изучать предложение» [4, с.153], которое является основной единицей человеческого

общения.

В лингвистике в рамках коммуникативного подхода к синтаксическим единицам была сформулирована теория актуального членения предложения, а в психолингвистике доказано, что постижение нового языка начинается с понимания общего смысла высказываний в конкретных ситуациях и, по мере освоения языка, идет к пониманию значений отдельных слов. Поэтому семантический анализ предложения зависит от того, как разные слова соотносятся друг с другом и как они и их составляющие соотносятся с общим знанием о мире, хранящемся в долговременной памяти. Приведем значимые выводы, сделанные И.А.Секериной, о роли памяти при синтаксическом анализе предложений: «Даже простые повествовательные предложения типа *В тот самый день Маргарита проснулась около полудня в своей спальне* вызывает нагрузку на рабочую память. Например, при анализе местоимения *своей* необходима отсылка на именную группу *Маргарита*, а конкретная грамматическая информация, относящаяся к подлежащему (единственное число, женский род), требует согласования сказуемого по числу и роду. Очевидно, что более сложные синтаксические конструкции, как, например, сложноподчиненные предложения с определительным придаточным, распространяющим подлежащее типа *Всё та же непонятная тоска, которая уже приходила на балконе, пронизала всё его существо*, требуют еще больших ресурсов памяти, чем простые повествовательные предложения. Необходимо установить связь между словами *тоска* и *которая*, являющимися подлежащими в главном и в придаточном предложениях. Однако даже такие предложения воспринимаются легче, чем сложноподчиненные предложения, в которых определительное придаточное относится не к подлежащему, а к прямому дополнению типа *разрушение, которое Маргарита производила, доставляло ей жгучее наслаждение*. Здесь подлежащее главного предложения *разрушение*, к которому относится определительное придаточное, отличается от подлежащего придаточного *Маргарита*, что и является причиной дополнительной нагрузки на память при восприятии» [5, с.30]. На основании проведенных психолингвистических экспериментов И.А.Секерина отмечает, что при восприятии сложноподчиненных предложений с разными определительными придаточными (распространяющими либо подлежащее, либо прямое дополнение) испытуемые с большим объемом памяти демонстрируют так называемый длительный позитивный сдвиг в передних долях головного мозга, и этот сдвиг наблюдается на протяжении всего придаточного предложения. «Только прибегая к помощи оперативной памяти, мозг в состоянии воспринимать и перерабатывать сложные взаимоотношения между разными частями языкового стимула, разворачивающимися во времени и пространстве. Структуры, которые отвечают за внимание, тоже оказываются активно задействованными в этом процессе: если возникает необходимость обратить особое внимание на процесс распознавания языкового стимула на низших, перцептивных уровнях, то остается меньше ресурсов на его обработку на высших, когнитивных уровнях» [5, с.31].

Исследования экспериментальной психолингвистики наглядно отражают суть той проблемы, которая существует в лингвистике, поскольку до сих пор идут поиски описания синтаксической системы русского языка в функционально-коммуникативном аспекте.

С нашей точки зрения, в процессе реализации функционально-коммуникативного подхода, предполагающего формирование способностей решать языковыми средствами конкретные коммуникативные задачи, следует выделить теорию речевой деятельности, согласно которой, порождение речевого произведения имеет следующую модель по А.А.Леонтьеву [6]: 1) мотивация высказывания; 2) определение замысла (плана); 3) осуществление замысла; 4) сопоставление реализации замысла с самим замыслом.

Следовательно, речевому высказыванию предшествует появление у говорящего мотива речи, опосредуемого языковым кодом, в результате которого у обучаемого происходит внутреннее языковое планирование, когда извлекаются из памяти лингвистические знания по грамматико-синтаксическому оформлению. Именно на данном уровне производятся две речевые операции, которые, по Н.И.Жинкину [1], составляют общий механизм речи: выбор (отбор) слов и размещение слов в предложении. На данном этапе проявляются языковой опыт и сформированность грамматических навыков.

Одним из необходимых условий речевого общения является обратная связь, воплощающая собой управление человека своим поведением в соответствии с содержанием самоприказа, постоянную проверку того, достигаются ли в ходе общения поставленные им цели, замену используемых способов речевого воздействия на более эффективные. В любом процессе взаимодействия людей обязательно возникает обратная связь, являющаяся следствием прямого воздействия. Именно благодаря обратным связям человек способен корректировать прямое воздействие. Выделяется три вида обратной связи, которые синхронизируются с тремя видами проявления результатов речевого воздействия [7]: 1) изменения в характере совершаемых материально-практических действий; 2) кинесического свойства;

3) в речевых действиях: а) операционная (служит основанием для корректировки информационного воздействия); б) кинесическая (используется для целей адекватного восприятия речи); в) речевая (проявляется в виде самооценочных суждений говорящего, в его ответных речевых действиях). В целях формирования у обучаемых умения корректировать процесс речевой деятельности, на наш взгляд, их необходимо научить, и они должны уметь пользоваться тремя видами получения и обработки обратной связи.

Таким образом, психолингвистические данные (феномен памяти, порождение речевого высказывания) позволяют рассматривать способность к мышлению на втором языке как реализацию всех речевых способностей; рассмотрение психологической теории формирования и порождения речи в их соотносительности с системой языка связано с методическими понятиями стратегии усвоения изучаемого языка.

1. [Жинкин Н.И.](#) Речь как проводник информации. - М.: Наука, 1982. - 463 с.
2. [Винокур Т.Г.](#) Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. - М.: Наука, 1993. - С.91.
3. [Леонтьев А.А.](#) Психология обучения. - Тарту, 1974.
4. [Казарцева О.М.](#) Культура речевого общения: теория и практика обучения. – М.: Флинта, Наука, 1998. – 496 с.
5. [Звегинцев В.А.](#) Предложение и его отношение к языку и речи. Изд.2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – 312 с.
6. [Секерина И.А.](#) Метод вызванных потенциалов мозга в экспериментальной психолингвистике // Вопросы языкознания, 2006. №3. - С.22-44.
7. [Леонтьев А. А.](#) Деятельный ум: деятельность, знак, личность. - М.: Смысл, 2001. - 392 с.
8. [Касаткин С.Ф.](#) Обратная связь в устном выступлении. – М.: Мысль, 1984. – С.15.

Резюме

Тіл түзілуінің психолингвистикалық ерекшеліктері талданған. Сөздік қатынасу структурасының ерекше сипатта-малары атап көрсетілген. Коммуникативтік теорияның қолданбалық маңызы толық түрде көрсетілген. Сөздің туын-дауы мен қалыптасуының психологиялық теориялары қарастырылған. Сөздік қатынасу структурасындағы негізгі компоненттер зерттелген.

Summary

The psycholinguistic peculiarities of the language formation were analysed. The specific features of the speech communications' structure were noted. The applied importance of the communication theory were illustrated in detail. The psychological theories of the speech shaping and production were considered. The basic components in speech communications' structure were studied.

THE MULTIMODAL CHARACTERISTICS OF FILM DISCOURSE

D.Kabylbekova – PhD student

The object of the research is a film discourse, multimodal cognitive and communicative constitution; combination of various semiotic units in their inseparable unity, which is characterized by cohesion, wholeness and completeness. Film discourse is expressed with help of verbal, nonverbal signs in accordance with intention of a cooperate author and structured by means of turn-taking, moreover it is saved on a material data medium and aimed for audiovisual perception of audience. The objective of the study is to classify the types of film discourse. The importance of the research is defined by the necessity of clarifying criteria of film discourse classification.

Semiotically inhomogeneous phenomena of synthetic nature are described in science as creolized, heterogeneous, multimodal, video-verbal phenomena. Therefore the creolized texts are those whose structure consists of two inhomogeneous parts (verbal and nonverbal) [1]; heterogeneous texts combine semiotically dissimilar components (images and words) [2]; multimodal texts not only include heterogeneous components but also perceived due to simultaneous work of two or more perceptive modalities. “Multicode text” is understood as a text of complex semiotic structure, expressing combination of verbal text in spoken or written form, image and signs of other nature. Multicode texts differ by the amount of interacting sign systems. Among the most complex ones according to Jacobson are considered to be musicals, especially cinematic ones “extremely complex syncretic performances, uniting quite a number of audio and visual semiotic means” [3].

The place of film discourse among other kinds of discourse is defined by the definite criteria taken into account. In the light of sociolinguistics standard components of film discourse, in the light of pragmatics types of communicative tone, in the light of sociolinguistics themes of communications are taken into consideration

in the process of classification criteria. Among the general criteria in order to define types of discourse the following forms of criteria are mentioned: formal, functional, content related to categories of discourse. According to our data the following features are relevant to film discourse:

1) Spoken/written discourse, which is distinguished according to form criteria (channel of information transmission). In the cases of spoken discourse, which are typical for films, have phenomena of fragmentation: the speech is caused by “beats”, intonation units, independent pauses, which have relatively completed intonation outline and concurrent with simple predications and closures. In spoken discourse as Petluhenko notices, addresser and addressee are involved in the situation, which is defined by the use of pronouns of first and second person, with guidelines to reflective processes and emotions of communicators in use of prosody, gestures and other nonverbal means. Spoken discourse is accompanied with grammar mistakes, hesitation, pauses for deliberation; it is spontaneous and natural.

Film discourse differs from spoken discourse by the presence of author, moreover an artist not only copies the reality but comprehend it in a figurative form, creating screen image of this or that phenomenon or individual. Film discourse differs from written discourse by the presence of sound level. Film discourse is a dynamic system of audio and visual images or flexible forms, which exist in screen conditions of spatial time dimensions and with the help of audiovisual means pass sequence of development of author’s ideas about world and himself.

2) Monologue/dialogue communication, which is distinguished according to type of communication. Both of these versions exist in a film discourse.

3) Institutional and personal discourse, defined by the criteria of addressee. The first one represents speech interaction of members of social groups or institutions with one another; with people, which realize their opportunities of status roles in the frame of existing institutional setting [4]. The peculiarity of this discourse is in the aim of compressing transmitted information, the communicative situation is obvious, and therefore the most important is evaluative modal emotional level of situation. The second type which is more philosophical, intended for finding and experiencing essential meaning. The communication of heroes forms institutional and domestic discourses and along with it the film in whole represents life discourse.

4) In terms of objectives and communicative principles cooperative and conflict discourses are defined. In cooperative situations of communication the speaker tries “to transform “present state of world” of recipient; to persuade the listener to do or not to do either verbal or nonverbal action” [5], even so the listener possesses important role in creating cooperative communication. The absence of adequate reaction of the listener may lead to communicative disharmony, misunderstanding, and emotional conflict.

Conflict discourse is understood as a speech interaction of communicators, illocutionary dominant of which represents resistance or clash of communicative objectives of participating members of purposeful speech activity, perlocution of which is defined by the presence of negative emotions due to verbal and nonverbal interaction of communicators on each other.

5) In terms of informative component predominately informative and phatic (metacommunicative) communications are distinguished, which is remarked in various situations is film discourse.

In accordance with lingua semiotic classification of film texts based on type of prevalent image signs in predominate style in film text, the differentiation of film texts are outlined on nonverbal level by dominance of index and iconic signs, whereas on verbal level by speech style.

Film critics highlight two film texts: fiction and documentary. The documentary films are considered to be filming of historical events and people and scientific films (popular science, academic, research). Fiction film texts are considered to be the ones where iconic symbols and stylized informal speech are dominant, which are combined by aesthetic function. In general fiction film text uses colloquial style, as well as substandard language devices (dialects, jargons); spoken language is specially selected and worked out in the process of writing screenplay. Dialogue form of interchange which is specific for film discourse, promotes smooth language behavior, without deliberation and selection, this is “accustomed” operation [6]. Thereby spoken discourse, presented in films, authentically reflects “live speech” and serves as a relevant source for the analysis of turn-taking.

Homogeneous film texts, which differ by structure, are classified according to genres which serve as signals directing viewers’ expectations to the certain aspect [7]. The attributes of genre are constituted by the following factors: 1) functional orientation, 2) level of generalization of narration, 3) evaluation of event, or emotionally axiological direction, 4) nature of use of graphically expressive means and level of their correlation [8]. The genre of the film may affect the film success.

Summarizing all above mentioned, it might be concluded that film discourse is classified according to formal, functional, content criteria. Based on linguistic and semiotic classification of film texts, differentiation of film texts is defined on nonverbal level dominated by index and iconic signs and on verbal level by speech style. Fiction and documentary film texts are also highlighted and film discourse is also classified by genres. The further refinement and improvement of classification criteria of film discourse are required.

1. Сорокин Ю.А. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция/Ю.А. Сорокин, Е.А. Тарасов// Оптимизация речевого воздействия. – М.: Наука, 1990. –227с.
2. Сонин А.Г. Экспериментальное исследование поликодовых текстов: основные направления/А.Г. Сонин// Вопросы языкознания. –М., 2005. №6. –С. 115-123
3. Якобсон Р.О. Язык в отношении к другим системам коммуникации/Р.О. Якобсон//Избранные работы. –М.: Прогресс, 1985. –С. 321-324
4. Карасик В.О. О категориях дискурса/ В. И. Карасик// Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты: сб. научных трудов. – Волгоград: Парадигма, 2007. – 500 с.
5. Григорьева В.С. Элементы теории и практики делового дискурса на материале немецкого и русского языков: учеб. Пособие/В.С. Григорьева, М.К. Любимова. –Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2006. – 80 с.
6. Макаров М.Л. Основы теории дискурса/М.Л. Макаров. М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. –280с.
7. Слышкин Г.Г. Кинотекст (опыт лингвокультурологического анализа)/Г.Г. Слышкин, М.А. Ефремова. М.: - Водолей Publishers, 2004. -153 с.
8. Горюнова Н.Л. Художественно-выразительные средства экрана. Ч.1. Пластическая выразительность кадра/Н.Л. Горюнова. –М.: Изд-во Ин-та повышения квалификации работников телевидения и радиовещания, 2000. -41 с.

Түйін

Мақалада семасиологиялық аспекті негізінде кинодискурс көпмодальді және танымдық-қатысымдық түзілім ретінде талдана отырып, оны жіктеудің ұстанымдары қарастырылған. Бұл орайда кинодискурстың ауызша дискурс-тан айырмашылығы ескерілген. Кинодискурстың мультимодальді сипаттамасы жасалып, вербальді және бейвер-бальді тұрғыдан жіктелімі көрсетілген.

Резюме

Статья рассматривает критерии классификации кинодискурса как полимодальное и когнитивно-коммуникативное образование, которое было проанализировано в свете семасиологии. Различия кинодискурса от устного дискурса были также учтены. Была предложена мультимодальная характеристика кинодискурса и классификация его вербального и невербального уровней.

АНТОНИМИЯНЫҢ МЕТАТІЛІ ТУРАЛЫ

И.С. Султаниязова – Абай атындағы ҚазҰПУ, докторант

Қарама-қайшылық қай дәуір, қай мәдениет дәрежесінде болмасын, адамдық танымның негізі болған. Тіршіліктің дамуы да болмыстағы құбылыстарды бір-бірімен салыстырып, қайшылықтарын танып, тал-дау арқылы жүзеге асқан. Адамзат танымындағы, санасындағы қарама-қайшы заттар мен құбылыстар-дың, сапа мен қасиеттің, түсініктің атауынан тілде қарама-қарсы мәнді бірліктер пайда болды.

Тіл білімінде қарама-қарсы мәнді беруде антиномия, антитеза, антифразис, антоним, антонимия терминдері жиі қолданылады. Антонимдерге тілші ғалым Ғ.Қалиев мынадай анықтама береді: «Антино-мия дегеніміз (грек. *anti* - қарсы, *nomos* - заң) – логикалық түрде дәлелденіп қабылдана тұра, бірін-бірі жоққа шығаратын екі заңдылықтың қарама-қайшылығы» [1, 24]. Антиномия – адам ойының ұшқырлығы мен танымдық механизмдерінің сөз жүйесін түзуге қатысатын өзара қайшылықтан тұратын үрдіс.

Адам санасындағы екі құбылыстың тіл арқылы қарама-қарсы қойылуы дүниеде әр нәрсенің екі қыры бар екенін дәлелдей түседі. Ол тілде антитеза құбылысы арқылы көрінеді. Антитеза дегеніміз (грек. *antithesis* - қарама-қайшы) шендестіру, сөздің мәнерлілігін күшейту мақсатында ұғымдар мен бейнелерді бір-біріне қарама-қарсы қойып қолданудан туған стилистикалық құрылымдар екені белгілі.

Тілдегі қарама-қарсы мәнді білдіруде антифразистың да алар орны ерекше. Ғ.Қалиев берген анықтамаға сүйенсек, «антифразис (грек. *anti* – қарсы, *phzasis* - ойды білдіру) – эвфемизм, кері мағынасында қолданылған сөздерден тұратын троптың бір түрі. Антифразистік бірліктер қарсы ойды білдіретін бей-нелі сөздерден жасалады.

Антонимдерге зерттеушілердің берген анықтамаларының өзі әр-алуан. Антонимдер (грек: *anti* – қарсы, *onyma* – есім) – контрасты құбылыстарды білдіретін қарама-қарсы мәнді сөздер. Әдетте, қарама-қарсы мән сан мен сапа, уақыт пен кеңістік атауларында кездеседі. Антонимдік қатынастар тек атау сөздерде ғана емес көмекші сөздерде, сөз тудырушы құрылымдарда да көрініс табады. Антонимдер - айтылуы мен жазылуы әр түрлі, бір сөз табына жататын, мағыналық белгісі бойынша бір-біріне қарсы

қойылған сөздер.

А.Қ.Жұмабекова: «Біртектес сапалық ұғымдарды білдіретін, қарама-қарсы мәні жағынан өзара тепе-тең, тілде үнемі бір-біріне қарама-қарсы мәнде қолданылып қалыптасқан сөздерді антонимдер дейміз», – деген анықтама береді [2, 52].

Қарама-қарсылық реңкі, мағыналарында ортақ белгісі (бой, салмақ, сезім, мезгіл, т.б.) бар сөздер антоним бола алады. Сондай-ақ, бір грамматикалық не бір стилистикалық категорияға жататын сөздер ғана бір-біріне қарсы қойылады. Екі не одан да көп антонимдер антонимдік қатар құрайды. Антонимдік қатар-дағы сөздерді бір-бірін жоққа шығару арқылы анықтауға болады. Мысалы, ақымақ – ақылды емес, жұмсақ – қатты емес. Сөздің көп мағыналығына байланысты сөз әр мағынасында әр түрлі антонимдік қатар түзеді. Антонимдік қатарға сөз тіркестері мен фразеологиялық тіркестер де енеді. Қатар түзетін мүшелер санына қарай бинарлық (оң – теріс) және полинарлық (бұзу – жасау, салу, құру) болып бөлінеді. Қазақ тілі бай, синонимдік тіл болғандықтан, қазақ тілі антонимінде полинарлық қатар басымдыққа ие.

Іс-әрекетке қатысты антонимдердің өлшеулі (әрекет пен қарсы әрекет: тұру – жату, күлу – жылау т.б.) және өлшеусіз (әрекет пен әрекетсіздік: жағу – өшіру т.б.) деген екі түрі белгіленеді. Тілде қарама-қарсылық мәні болмағандықтан, антоним бола алмайтын сөздер бар. Десек те, ол сөздер ауыспалы мағынасында мәтінде ерекше стилистикалық қызмет атқарып, қарама-қарсылық мәнге ие болуы мүмкін.

Тілдегі қарама-қарсы мәнді берудің бір жолы – антонимия құбылысы. Ғ.Қалиевтің пайымдауынша, «Антонимия (ағыл. *antonymy*) – дербес және көмекші сөздер арқылы берілетін семантикалық қарама-қарсылық» [1, 25]. Антонимия – бір-біріне қарама-қарсы мағыналарға ие лексикалық бірлік-тұлғалардың семантикалық қарым-қатынасы. Антонимия үшін адамның ой-санасының объективті дүниедегі заттар мен құбылыстар туралы ұғымдарды салыстыру және осы ұғымдарды бір-біріне қарама-қарсы қою қабі-леті негіз болады [3, 12].

Тіл білімінде антонимия теориясына қатысты көптеген зерттеулер бар. Орыс тіл білімінде антонимия мәселелерін мағыналық тұрғыдан зерттеген Л.А.Введенская, Л.А.Новиков, В.А.Иванова, Ю.Д.Апресян, М.Р.Львов, Е.Н.Миллер есімдерін атап өткен жөн. Сондай-ақ, антонимия құбылысының жеке қырларын зерттеуде А.А.Киреев, В.Н.Комиссаров, Э.И.Родичева, Н.Л.Соколова, А.А.Уфимцева, Н.М.Шанскийлер елеулі үлес қосты.

Орыс тіл білімінде антонимдер жан-жақты қарастырылса, қазақ тіл білімінде антонимдер мәселесі кейбір ғалымдардың еңбектерінде талқыланды (К.Аханов, Ө.Болғанбаев, Ғ.Қалиұлы, Ж.Мусин, М.Белбаева, М.Оразов т.б.). Ж.Қонақбаева, А.Қ.Жұмабекова, М.Нұрбердиев сынды ғалымдар антонимдерге салғастырмалы бағытта зерттеу жүргізді. Қазақ тілінің энантионимдеріне А.Жүсіпов, М.Нұрбердиев еңбектерінде көңіл бөлінді. Антонимиялық қатынастарды лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, стилистикалық деңгейде Ж.Мусин кеңінен талдады [4]. С.Төлекова фразеологизмдердің антонимиялық қатысын құрылымдық сипатта қарастырса [5], Ж.Қонақбаева ағылшын, орыс, және қазақ тілдеріндегі антонимдік фраза тіркестеріне типологиялық тұрғыдан талдау жүргізген [6].

Антонимия құбылысын басқа ғылым салаларымен кешенді зерттеу тіл білімінде жетекші орын ала бастауы - кейінгі жылдардың жемісі. А.Қ.Жұмабекова еңбегінде антонимия құбылысы философия, логи-ка, психология ғылымдарымен байланыста зерттеп, универсалды тілдік құбылыс екенін дәлелдеді. Ғалым антонимдік оппозицияларды жан-жақты таратып берді [3].

Қазіргі таңда ғалымдар антонимия мәселелерін жалпы тілдік зерттеуден нақты сөйлесімдік, қолданыс-тық бағытта зерттеуге ойысып отыр. Сондықтан да, зерттеу пәні аумағы да кеңеюде. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары А.Е.Жүсіповтың еңбегінде сараланған. Жұмыста қарама-қарсылықтың синонимия, полисемиямен байланысқа түсуі, ішкі қарама-қарсылықтың жасалу жолы мен түрлері, қарама-қарсылық мәндегі стилистикалық айшықтар талданды [7]. М.Г.Нұрбердиевтің диссертациялық жұмысында контрастивтер құрылымындағы антонимдер мен энантионимдері зерделенді [8].

Қазіргі ғылымдағы басты мәселелердің бірі – метатіл. Осы бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектерін саралай келе, антонимия терминологиясын төмендегідей жүйелеуді жөн көрдік:

Контрастивтер – антонимдер мен энантионимдерді логикалық тұрғыдан қамти алатын негізгі гипе-роним. Ал антонимдер мен энантионимдер соның шеңберіндегі гипонимдер болып табылады.

Энантионимдер – тұрпаттық жағынан бірдей формамен берілетін, мазмұндық жағынан құрылымын-дағы ішкі қарама-қарсылыққа негізделген өзара оппозициялы мағыналарға ие сөздер.

А.Қ.Жұмабекова басқа терминдердің көлеміне сыймайтын қарама-қарсылық мәнді толық анықтайтын «оппозиция» терминін ұсына отырып, антономиялық оппозицияларды келесі топтарға жіктейді:

Градуалды антонимиялық оппозициялар мүшелері белгілі бір қасиеттің, сапаның ең ақырғы шекке

дейінгі дәрежесін білдіреді. Олардың арасындағы аралық мүше қасиет-сапаның өлшемдік шкаласының дәл ортасында орналасып, сапа белгісінің қарама-қарсы полюстерінің аралығындағы қалыпты жағдайды білдіреді (ескі – көнетоз – жаңа).

Привативті антонимиялық оппозициялар мүшелері бір-бірін жоққа шығаратын нышандарды иеленеді, бірақ олардың арасында аралық элемент болуы мүмкін емес. Привативті антонимиялық оппозиция элементтері беретін түр-сипаттық екі ұғымның көлемі бірдей және біріге отыра, осы текті ұғымның бүкіл көлемін тәмамдайды; бұл қатарға әр түбірлі (бар – жоқ, өз – өзге) және түбірлес (жанды – жансыз, таныс – бейтаныс) лексемалар енеді.

Эквивалентті антонимиялық оппозициялар мүшелерінің арасында тіл тәжірибесі арқылы орныққан ассоциативті қарама-қарсылық бар. Эквивалентті антонимиялық оппозициялар құрамына енетін сөздер тобы:

1) іс-әрекеттің, хал-жағдайдың қарама-қарсы бағытталғандығын білдіретін лексемалар: кіру – шығу, қашу – қуу. Бұл топқа етістіктен жасалған зат есімдер: барыс – келіс, кіріс – шығыс да кіреді;

2) Лексикалық конверсивтер: ұту – ұтылу, жығу – жығылу.

Контекстуалды антонимдер. Антоним болмайтын сөздер мәтінде қарама-қарсы қойылып, олар стилистикалық антонимдер деп аталады.

Контекстуалды антонимиялық оппозиция – екі және одан да көп лексемаларды қарама-қарсы қою және ассоциативті, тілдік қарама-қарсылықтарды іске асыру. Олар контекстен тыс екінші рет қолданылмайды: «Пайда ойлама, ар ойла...» (Абай) [3, 16-26].

Узуалды антонимиялық оппозиция – градуалды, привативті немесе эквивалентті түрде туындап, қисынды және тілдік қарама-қарсылықты білдіре, екі және одан да көп лексемаларды қарсы қойып, адам санасындағы тұрақты қарама-қарсы ассоциацияларды бекітеді.

О.Ю.Инькова-Манзоттидің монографиялық жұмысында қарама-қарсылық мәнді ашуда коннектор терминінің алар рөлін терең талданып, төмендегідей анықтама беріледі:

Коннекторлар қазіргі тіл білімінде өткен ғасырдың 30-жылдары Варшава мектебі ұсынған семантика-лық тип теориясын басшылыққа алады. Олар фразалық типтер арасында байланыс орнататын тілдік бірліктер ретінде қарастырылады. Коннекторлық оппозиция сөйлем құрылымына өзгеріс егізбей, екі ойды ұштастырып, қарсы мәндік ренді көмекші сөздер мен шылаулар арқылы білдіреді/ бірақ, не, немесе т.б./ [9,13]. Г.Ф.Гаврилова, Ю.А.Левицкий еңбектерінде коннектор терминін маркер-коннектор оппозициясының құрамында қарастырады.

Контраст терминін тіл білімінде А.В.Ильченко, Г.В.Андреева, Л.П.Позняк, М.С.Торосян, О.Н.Егор-ченко, О.П.Мартынова, Н.Ю.Степанова, Т.Г.Бочина, А.Л.Толстая және т.б. ғалымдар ғылыми жұмыста-рында қарама-қайшылық мағынасында қолданады. Г.В.Петров «контрасттың жазушы үшін көркем шығармада кейіпкелердің ішкі күйін, өмір шындығын жеткізудің таптырмас құралы» екендігін баса көрсетеді.

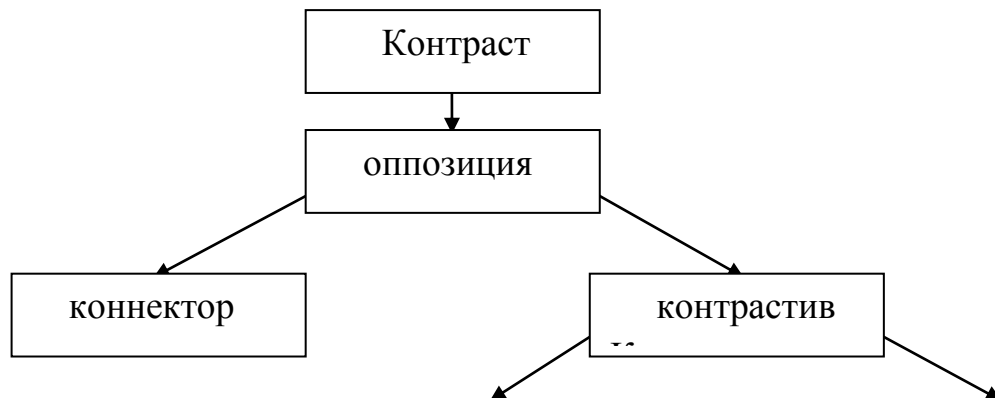
Антоним – контрасттың тілде тура мағынасындағы тілдік бірліктер арқылы көрініс табуы. Көркем туындыда антоним стилистикалық фигуралар негізінде көрініс табады.

Ғалымдардың терминдерге берген анықтамалары төмендегідей тұжырым жасауымызға негіз болады:

- Контраст – қарам-қайшылыққа негізделген әлем бейнесі;
- Оппозиция – сол қарам-қайшылықтың тілде көрініс табуы;
- Оппозиция коннектор мен контрастивтен тұрады;
- Контрастивтер антонимдер мен энантионимдерге бөлінеді.

Келтірілген терминдердің арасындағы қарым-қатынасты анықтайтын төмендегі сызбаны ұсынбақпыз:

Сызба 1. Контрасттың түрлері

АНТОНИМДЕР

ЭНАНТИОНИМДЕР

Қазіргі тіл білімі басты мағыналық бірліктердің бірі болып табылатын антонимдерді анықтауда бірізді әдісті ұсына алмай отыр. Антонимдік қатынастар мәселесі жекелеген еңбектерді есептегенде, тілдік антонимдерді талдау жолымен шешіліп келеді. Біздің ойымызша, қарама-қарсы бірліктерді зерттеу жалпы қолданыстағы тілге қарағанда ұғым кең мағынада, бейнелі, көрнекті сөздермен берілетін көркем шығармалар негізінде жүргізілуі тиіс.

1. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2005.
2. Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антоним сөздер. – филол.ғыл.канд.дис... – Көкшетау, 1970.
3. Жұмабекова А.Қ. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы, 2000.
4. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. - Алматы, 1984.
5. Төлекова С. Қазақ тіліндегі алғыс пен қарғыс мәнді фразеологизмдер. Филол. ғыл. канд. дис... авторефераты. - Алматы, 1974.
6. Конакбаева Ж.К. Антонимичные фразеосочетания в английском, русском, казахском языках. Автореф. дис.. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1989.
7. Жүсіпов А.Е. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары. Филол. ғыл. канд. дис... – Астана, 2004.
8. Нұрбердиев М.Г. Контрастивтердің тіларалық баламалылығы(қазақ және араб тілдерінің негізінде). Филол. ғыл. канд. дис... авторефераты. - Алматы, 2009.
9. Инькова-Манзотти О.Ю. Коннекторы противопоставления во французском и русском языках. Монография. – М., 2001.

Резюме

Статья содержит анализ метаязыка антонимии. Автор статьи исследует связь между терминами антонимии, опираясь исследованиям ученых.

Summary

The article considered the analysis of metha language antonymy. The author writes the interreloton between the term of antonyms.

APPLYING FILMS IN ASSESSING MULTILINGUALISM AMONG PRE-SERVICE TEACHERS

A.Zh. Argynbayev – PhD student

If used wisely, films can bring variety into an EFL classroom, integrate all the skills in a single lesson, and serve as a motivating tool to learn the target language. Another advantage of using films is that they are enjoyed by students and, therefore, bring interest to the classes. As Alan Maley suggests, “Film attracts students through the power it has to tell a story. It contextualizes language through the flow of images, making it more accessible. Motivation to engage with a narrative, especially one with a high affective charge, is enhanced” [1]. Stempleski explains, “film provides a source of authentic and varied language. It is very effective at bringing the outside world into the classroom and providing a stimulating framework for classroom communication and discussion” [2, 1].

With this in mind, the purpose of this study is to use films clips in the EFL classroom, under the hood of a motivating activity, to discover limited bilingualism phenomenon among multilingual pre-service teachers in Kazakhstan. The paper centres on insufficiency in language competence that multilingual speakers experience while dubbing film extracts from English into Kazakh and Russian. The study asks (1) in which language areas students have deficit most and (2) which language is easier to dub into and reasons for that. This work adds to the field of multilingualism and film discourse, investigating the difficulties multilinguals face while dubbing films.

While applying films in the classroom we paid a particular focus not on just film, but a film discourse, since the process of translation of audio-visual material requires not only transference of linguistic features but also a set of other channels. Film discourse is considered as an oral transformation of the written discourse. It is closely related to the visual component rather than written discourse. Both acoustic and visual channels are used in it; moreover they might be employed to send verbal and non-verbal information.

Types of bilingualism

Balanced Bilingualism. First used by Lambert et al. [3], the term balanced bilingual describes an individual

who is fully proficient in both languages. In spite of the fact that it is possible to encounter bilinguals who are fully competent in both languages, Baetens Beardsmore [4], stated that this phenomenon is very rare and almost impossible to witness. This statement might be proved by the fact that even highly proficient interpreters prefer to interpret into their dominant language in spite of the fact that they speak both languages fluently. What is more, bilinguals are hardly ever uniformly fluent in both languages in all subjects. For example, a Chinese-English bilingual may be fluent in both languages but would prefer to speak English only when discussing engineering as he got his degree in engineering in the United States.

Dominant Bilingualism. Dominant bilinguals are individuals who are dominant in one language. The less dominant language is usually referred to as the subordinate one. Nevertheless, the dominant language may not be always prevailing in all domains. For example, a Kazakh-Russian mechanic may speak Kazakh most of the time but might prefer to speak Russian when discussing car-related topics, as he works with Russian mechanics in the garage.

Passive Bilingualism. Passive bilinguals are individuals who are progressively losing competence in one language. This phenomenon usually takes place in bilingual communities that are going through a shift from one language to another. As a result, it is quite common to come across a bilingual who cannot speak the other language but can only understand it. For example, during the Soviet regime and the reign of the Russian language, a lot of young third-generation Kazakhs could understand their mother tongue but could not speak it. When talking to their grandparents these young men and women replied in Russian.

Semilingualism or Limited Bilingualism. The ground for the controversial concept of semilingualism was first prepared by Bloomfield [5], who observed indigenous minority population in North America, Wisconsin. He noticed that one 40-year-old Menominee Indian, unlike his fellow tribesman and tribeswomen, could neither speak his native language nor English tolerably well. This man had a small vocabulary, used incorrect inflections, and used only simple grammatical structures. Bloomfield suggested that it was probably due to the effect of the dominant language in the country, namely English.

A few decades later the term semilingualism was first used and defined by Hansegard [6], who did an extensive qualitative research on bilingual speakers, namely ethnic minorities in Scandinavia. Hansegard defined the term as a concept, where bilinguals have a defective command in six language areas: size of vocabulary, linguistic correctness, the degree of automatism, ability to create or neologize, mastery of cognitive, emotive and volitional functions of language, individual meanings and imagery [6, 8]. Hansegard adds that a bilingual individual can be regarded as semilingual, if he has quantitative insufficiencies (size of vocabulary), makes more mistakes than normal while speaking both languages and has a lower degree of automatism, unlike a monolingual, who speaks his only language on a very good level in spite of the fact that he has a similar background, such as education and social group [6]. What is more, from observation and contact with Tornea Valley Finns for a long period, Hansegard notices [6, 8], that in spite of speaking Swedish fluently bilingual individuals had difficulty with feeling emotional experience behind the words (aspects 4 and 5 in his definition) due to scarcity of individual semantic experiences (aspect 6).

In his popular work 'Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children' Jim Cummins suggests that a child's first language must be well developed in order to achieve highest results in academic and linguistic performance in the second language [7]. In his paper Cummins introduces two theories, first of which, the Developmental Interdependence Theory proposes that progress in L2 depends on a well-developed L1. Second theory, the Threshold Hypothesis suggests a bilingual has to pass two thresholds in order to gain the thinking advantages of 'balanced bilinguals' and avoid the negative outcome of two underdeveloped languages, i.e. semilingualism. In addition, Cummins proposes that low linguistic competence in a bilingual child's both languages can also influence his cognitive development and academic success in other areas.

Critics of semilingualism and the Threshold Hypothesis, such as Edelsky, et al [8], argue that academic success is different from linguistic achievement [8, 8]. What is more, the researchers assert that semilingualism has a humiliating connotation and is rather the result of socially, economically and politically deprived situation of ethnic minorities than their language skills and abilities. The researchers also claim that monolinguals could experience the same educational problems, if they were in the same circumstances [8], [9]. As a result, Cummins [10], admits that classifying someone as a 'semilingual' is exceedingly negative and might be harmful to children's learning, and suggests referring to them as 'limited bilinguals'.

Methods

For this study, the participants were 22 multilingual undergraduate senior students studying English as a foreign language at Suleyman Demirel University, Foreign Languages Department. Students had completed 3 years of study and were supposed to be upper-intermediate/advanced level learners. The means of instruction throughout the whole period of study was English, for this reason students are communicatively competent and are able to follow conversation between native speakers.

Demographics for the participants were classified as 15 female and 7 male between ages of 21 and 23. All

participants were Kazakhs and graduates of Kazakh schools. The advantage of the research was that students were from different parts of the country, thus this fact added to the quality of the research by its diversity of the variable. The experiment took place during practical English classes.

The instructor for the classes was a fluent multilingual male speaker. It was felt that having a multilingual speaker was important for the aims of the research, as he could observe students and their reactions and take notice. In addition, the multilingual instructor could evaluate the quality of the learners' translation and ensure that they did the task individually, i.e. without hinting and exchanging phrases with each other while dubbing the film extracts.

The movie selected for the research was a science fiction, comedy and action film 'Men in Black 3', one of few motion pictures with high quality translation in Kazakh so far. The extracts selected were of different situations, had dialogues and sometimes puns, so that we could check students' creative abilities (aspects 4 and 5 by Hansegard). Whenever students didn't get the meaning of words or phrases from the context the instructor assisted them, but only in English so that students would work out the correct equivalents in Kazakh by themselves and dub the clips individually.

In order to accomplish our study goals, we requested the cooperation of the experts, our colleagues and instructors at the translation department to evaluate the quality of the students' dubbing. What is more, their professional advice and feedback on procedures was also requested.

Research procedure

The research involved the following steps:

- a. The experts selected 4 scenes from the film, based on several criteria: topics, colloquial vs. technical language, semantic and lexical complexity.
- b. The experts organized the film clips from the easiest to the most difficult one.
- c. The students first watched the film extracts in original and filled in the gaps. This kind of activity was thought to make students focus on new words and encourage them to work out the meaning using the context.
- d. The teacher checked as a whole class if the students completed the gaps with the correct words.
- e. The students were given printed scripts of the film clips to compare with their completed work and so that they could feel more relaxed and dub the movie without getting perplexed. It was also believed to save precious time and motivation of the learners.
- f. The students dubbed the film extracts into Kazakh. Learners were allotted enough time for translating but could not use dictionaries or ask for the help of their group-mates. This way we attempted to assess student's size of vocabulary in English and their grammatical competence.
- g. The students watched the film clip dubbed in Kazakh and corrected their mistakes in a different colour pen.
- h. Using their worksheets with corrected dubbing, students translated the extracts into Russian.
- i. The students watched the film clip dubbed in Russian and corrected their mistakes in a different colour pen.
- j. The experts evaluated the quality of the dubbing, on the base of the following assessment methods: meaning of the text, its intrinsic content, accuracy and fidelity to the original.

For the demonstrational purposes we think it is necessary to depict at least one extract that was used in the research.

Table 1. Movie extract #1

Agent J	How are you officers? What can I do you for?
Policeman 1	Well, look at this windows, seats. I'll bet you it costs 6
Policeman 2	Yeh.
Agent J	Yes, and it has a roof, but it's hidden.
Policeman 2	Hey, what kind of work do you do? An individual of your particular ethnic persuasion?
Policeman 1	Maybe he is a athlete.
Agent J	Yes. Starting forward for the Detroit Darkies.
Policeman 1	Where did you get the car?
Policeman 2	And the suit?
Agent J	I stole them both. Car from your wife, suit from your grandmother.
Agent J	Hey.
Policeman 1	What do we have here? weapon?
Agent J	It's his grandmother's suit.
Policeman 2	Hey, what's this?

Policeman 1	Probably drugs.
Agent J	Listen. I have rights and I to see my lawyer before you press that small button on the side
Policeman 1	Press it.
Agent J	That, gentlemen, is a standard-issue neuralyser. But you're not gonna remember that. And just because you see a black man driving a nice car does not mean it's stolen. I stole that one. But not because I'm black. I'll be done with the car in a minute! Just find it and take it back to the at the Roosevelt Hotel.

Results

For the assessment of dubbing Table 2 below was used.

Table 2. Dubbing into Kazakh evaluation form

Language	Conveying the message from one language to another %	Lexical accuracy %	Grammatical accuracy %	Fidelity to the original %
Kazakh (L1)	87	68	84	81

The biggest challenge that Kazakh-speaking learners encountered in our research while dubbing the film clips into Kazakh was translating formal and upper-level words and phrases in English, such as 'apprehended, commendation, clearance, rogue, etc.'

From observation in the classroom we can also say that the learners found the Kazakh dubbing amusing and even funny. Once students heard Agent J talking Kazakh, they burst out laughing, in spite of the fact that particular studio dubbing was of high quality, employed appropriate language, proper tone and accent. Students explained their amusement by the trend in Kazakhstani society concerning cinemas, which screen only Russian versions of Hollywood pictures. As a result, it was unusual for the learners to hear Hollywood actors speak Kazakh.

Two students found conveying the message quite difficult because it was difficult to select appropriate equivalents. Another female participant agreed and stated that the extract from the context was too fragmented and lacked context, so students didn't have the whole picture of the film and could not translate it correctly. The fact which made comprehension and dubbing easier, mentioned by students, was seeing gestures and facial expressions of the characters, contextual clues, and the image as a whole.

Students also noticed that both dubbings were a bit different and Russian version used completely different words, for example 'звездочет' for 'fabulist', whilst 'звездочет' in Russian means 'astrologer'. In addition, the same phrase 'доступ запрещен' was used for two similar though a bit different English phrases such as 'access restricted' and 'access denied'. The learners saw these two different phrases on the screen of the computer monitor but heard the same phrase which drew their attention. However, Kazakh dubbing was better, concerning these details. Two different phrases were used such as 'рұқсат шектеулі' and 'рұқсат жоқ', and a better translation of the word 'fabulist' was used, 'жазушы' which means 'a writer'. The reason for such deviation was explained by the desire of translators to adapt phrases and jokes to the local way of thinking which helps conveying the meaning.

What is more, in one case the learners found it inappropriate and offensive to hear the word 'негр (negro)' instead of 'қапа (black)' in Kazakh translation. Though, students might be unaware of the fact that the word 'негр' in Kazakh and Russian do not have the offensive connotation as in English. The precise translation of 'negro' with a negative mark in Russian is 'черномазый', while 'негр' has a neutral meaning and identifies the race of a person only. Students also noticed that Kazakh translators didn't use the Russian dubbing in order to translate into Kazakh, the usual trend in Kazakhstan, but used the original English version. It was warmly welcomed by students as a positive change in the cinema industry of the country.

Table 3. Dubbing into Russian evaluation form

Language	Conveying the message from one language to another %	Lexical accuracy %	Grammatical accuracy %	Fidelity to the original %
Russian (L2)	81	69	78	79

From participant observation in the classroom we can state that in spite of their L1, Kazakh-speakers preferred to translate the film clips into Russian first. The reason for this phenomenon might be the ease that students feel while translating into Russian and the fact that cinemas in Kazakhstan usually demonstrate films dubbed in Russian. Hollywood films dubbed into Kazakh are often ignored for their low quality translation or inability of the population to understand Kazakh.

The biggest challenge that the learners encountered in our research was translating formal and upper-level words and phrases in English, such as *'apprehended, commendation, clearance, rogue, etc.'* Furthermore, some learners could not appropriately translate relatively easy words and phrases into Russian such as *'hidden roof, concealed weapon, implementation and junior'*. What is more, the learners inappropriately used inflexions in Russian, and confused gender of some words, the category the Kazakh language does not possess.

Nevertheless, the research showed that Kazakh-speaking multilinguals dubbed the film clips into both L1 and L2 quite successfully, despite some minor mistakes in inflexions and category of gender. The current study found out that the subjects were dominant bilinguals, with Kazakh as the domineering language. No representative of recessive bilingualism was detected. Students speak both L1 and L2 quite fluently and converse in English on a good level. What is more, one female student showed outstanding performance in neologizing and invented some new words in Kazakh, such as *'беітараптандырушы (neutralizer)'* for 'neuralyser', a device used by men in black to erase the memory of witnesses, and *'баскесер (headcutter)'* for 'assassin'.

Conclusion

The present study revealed that Kazakh-speaking students speak several languages quite well. What is more, the learners are well-aware of the negative effects of 'word for word', in other words, direct translation technique, and for this reason they attempted to translate the meaning rather than the phrases only. However, the students faced difficulty while translating upper and advanced-level words from English into their L1. This fact might be due to students' inconsistent extensive reading, weak self-study habits and lack of life experience. Dubbing the film into Russian was also hampered by insufficient mastery of Russian grammar, namely, case inflexions and gender inflexions. The research also showed that all participants were dominant bilinguals, where Kazakh dominated in all aspects.

1 Maley A. *Film*. – 6th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 163p.

2 Stempleski S. *Film*. – 6th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 163p.

3 Lambert W.E., Havelka J., Gardner R.C. *Linguistic manifestation of bilingualism // American Journal of Psychology* – 1959. – №72, P. 77–82.

4 Baetens Beardsmore H. *Bilingualism*. – 1st ed. – Clevedon: Multilingual Matters, 1982. – 205p.

5. Bloomfield L. *Literate and illiterate speech // American Speech* – 1927 – №2, P. 432-39.

6 Hansegard N. E. *Bilingualism or semilingualism? // Invandrare och Minoriteter* – 1975 – №3, P. 7-13.

7 Cummins J. *Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children // Review of Educational Research* – 1979 – №49, P. 221-251.

8 Edelsky C., Hudelson S., Flores B., Barkin F., Altweger J., Jilbert K. *Semilingualism and language deficit // Applied Linguistics* – 1983 – №4, P. 1-22.

9 Baker C. *Foundation of bilingual education and bilingualism*. – 6th ed. – Clevedon: Multilingual Matters, 2006 – 210p.

10 Cummins J. *Semilingualism // Encyclopedia of language and linguistics* – 2nd ed. – Oxford: Elsevier Science, 1994.

Түйін

Қоғамымызда қазақ азаматтары көптілді және бірнеше тілде еркін сөйлейді деген сенім қалыптасқан. Алайда, көп жағдайда бірнеше тілді меңгеру аузыша қарым-қатынас жасаған кезде көптеген қателерге әкеп соғады. Сондықтан, бұл жұмыста көптілді қазақ студенттердің тілдік деңгейлерін фильмдер арқылы тексеруді жөн көрдік. Мұның себебі кинодискурстың күнделікті өмірге жақын, тілі бай және тіл иелеріне арналған материал болып келуінде жатады. Эксперимент кезінде студенттер ағылшын тіліндегі бірнеше фильм үзінділерін тамашалап, қазақ және орыс тілдеріне аударды. Зерттеу фильм үзінділерін орыс тіліне қарағанда қазақ тіліне дубляж жасау біраз да болса жеңіл екенін көрсетті.

Резюме

В нашем обществе бытует мнение, что представители казахской национальности свободно говорят на нескольких языках и легко изучают иностранные. Однако, зачастую, знание нескольких языков не свидетельствуют о владении его носителями. Для того, чтобы проверить гипотезу, упомянутую выше, был проведен эксперимент, в котором многоязычные студенты старших курсов казахской

национальности должны были перевести отрывки из американских фильмов на родной казахский и русский языки. Выбор такой методики обуславливался аутентичностью ситуаций и разнообразием богатого языка неадаптированных фильмов. Результаты эксперимента показали, что осуществить дубляж на казахский язык оказалось легче, нежели на русский язык.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ФРАНЦУЗ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ҮНДЕСТІГІ

А.К. Талдыбаева – Абай ат. ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы,
Т.Қайырбеков – филология факультетінің I курс студенті

Әр тілдің өзіне лайық ұлттық қасиеті тиянақты сөз тіркестерінен, мақал-мәтелдерінен, қанатты сөздерінен анық көрінеді. Мақал-мәтелдер сияқты қанатты сөздерде халықтың өмірі, тұрмыс тіршілігі, ұлттық-мәдени сипаты, ой-санасы т.б. кеңінен кіреді. Себебі, ең бірінші қанатты сөз болып бір тұлғаның аузынан шығып, айтыла келе,

қолданысқа түсіп өз авторын жоғалтып мақал-мәтелге айналған.

Мақал – нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақ-тан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде кейде қара сөзбен де айтылады. Ұйқасқа, аллитерацияға, ассонансқа құрылады. Мақалдар тура және ауыспалы мағынада қолданылады.

Мәтел – өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір-бірімен кереғар шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын. Мәтел сыңар тармақ болып келеді. Сөз үстеме-лене келіп, мақалға айналады. Мақал-мәтелдер – халық даналығының қазына байлығы. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Сондықтан да оны жұртшылық жадына сақтап, өзінің күнделікті өмірінде, өзара қарым-қатынасында пайдаланады. Олардың шығу төркіні, дерек көздері белгілі бір жағдаятпен, тарихи оқиғамен, тарихи тұлғалардың, саяси және шығармашылық өмірінен, халықтың әдет-ғұрпы, наным-сенімі мен сабақтас болып келеді. Әр қанатты сөзден ұлттық-мәдени ақпарат беретін дағдылы қалыптасқан дүниетаным, ұлт ерекшелігі аңғарылады. Себебі оларда әр халықтың ғасырлар бойы өмірден түйген өзіндік ақыл-ойы, парасат танымы, өмірлік түрлі қағидалары жатқанын көреміз.

Қазақ қанатты сөздері түркі халықтарының қанатты сөздермен үндесіп келсе, француз қанатты сөздері роман-герман тобына жататын тілдердің қанатты сөздерімен үндеседі. Қанатты сөздердің тілдерде пайда болуы бірнеше жолдармен жүзеге асқан.

Әр ұлттың өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай, күн-көріс, тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа тән әдет-ғұрып-тарымен салт-дәстүрлері, мәдениеті, тарихы бар. Оның бәрі әр халықтың ғасырлар бойы өзімен бірге жасаған тілмен көрінеді. Сондықтан да тілдегі қанатты сөздердің этнолингвистикалық сыр-сипатын ашу ұлттық дүниетанымның сыры мен ерекшеліктерін танып білуге септігін тигізеді. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бірақ айтатын қанатты сөздер аз сөзден жасалғаны мен көп мағынаны білдіреді. Киелі ойды, кең мазмұнды данышпандық ақыл өсиет түрінде салмақты айтатын, айтқанда да соншама дәл, әрі ащы мысқыл, әдемі әжуасы аралас келіп, тапшылмай мақұлдатын қанатты сөздерді пайдаланудың да мәні ерекше.

Қазақ және француз тілдеріндегі қанатты сөздердің этнолингвистикалық сипатын анықтауда “қазақ” және “француз” лексемалармен келетін қанатты сөздердің орны өзгеше. Осындай ұлттық-мәдени компо-нентерді пайдаланып жүргізген этнолингвистикалық зерттеулердің негізгі бағыты – лингвистикалық, этномәдени, этнопсихологиялық әлеуметтік мәдени т.б. факторлардың тілдің дамуына тигізетін әсері, яғни ұлт тілі арқылы ұлтты тану, оның болмысын, ойлау жүйесінің ерекшелігін анықтау болып табы-лады.

Этностың танымынан туындаған қанатты сөздер – мақал-мәтелдер сияқты тілдердің сөздік қорында ғасырлар бойы қордаланып шоғырланған лексикалық қазына болып табылады. Олар этнос болмысына қатысты бағалы мағлұматтар мен құнды деректерді сөйлетеді. Ә.Қайдар ұсынған “індете зерттеу” прин-ципін қолдана отырып қазақ және француз халықтарын өзі туралы қанатты сөздерінің тілде пайда болу уәждері мен ауыс мағыналарын қарастырғанда сол халықтардың ұлттық ділін түсінуге болады. Тіл арқылы, тілдердегі қанатты сөздер арқылы халықтардың ұлттық түсінігімен, ұлттық дүниетанымымен таныс боламыз.

Әр халықтың өзі туралы айтылған мақал-мәтелдерінде, қанатты сөздерінде халық өмірінің сипаты, ұлттық психологиясы көрініс табады. Мысалға алып қарастыратын блсақ, мына бір төмендегі француз мақалдарының мағынасы қазақ мақалдарымен мағыналас, үндес болып келеді:

Қазақ және француз мақал-мәтелдерінің ұқсастықтарын анықтай отыра, екі халықтың өзіне тән өзгешеліктерін, екі түрлі дүниенің, екі түрлі менталитеттің де өзара ұқсастықтарын мен ерекшеліктерін халық даналығы арқылы көруге болады. Әр елдің тұрмыс-тіршілігіне, күн көріс жағдайына, адамдардың арасындағы қарым-қатынас ерекшеліктеріне, салт дәстүріне байланысты мақалдар шығып отырған. Фран-цуз халқының да ауыз әдебиеті бойынша дамыған мақалдары тілге қонымы, түсінікті әрі есте тез сақталады.

Француз халқының өзі туралы айтылған қанатты сөздері де оның шаруашылығына салт-дәстүріне, мінез-құлқына, тарихи оқиғаларға т.б. сол сияқты жағдайларға байланысты тулайды. Әр халықтың ұлттық мақтанышы бар. Француз халқы да ол сезімнен кенде емес. Ұлттық мақтаныш сезімі бұл халықтың қанатты сөздерінде көптеп көрініс табады. Француздар өздерін шыншыл, турашыл, сезімтал халықтың деп мақтанады. Француз халқы кейбір деректерге жүгінсек, бақыты оңынан туған делінеді. Өмір сүріп отырған басқа мемлекеттер үшін, француздар ғажайып, таңғажайып әлемде өмір сүріп жатқан халық, яғни төрт түлігі сай, ерекше өмір сүру өнерімен көзге түседі. Француз халқы өте мәдениетті, ойы ұшқыр, тапқырлығы жоғары және өмір сүру деңгейінің жоғары екенін көрсетеді. Кейбір кезде, нағыз жаратушы Құдай Францияда тұрады деген пайымдауларды да кездестіруге болады. Бірақ, осындай халықтың дана сөздері қазақ халқының мақалдарымен ұштасуы бекерден бекер емес және бұндай ұқсастықты байқамау мүмкін емес. Бұл әрине тек қана бірнеше шағын ғана мысалдар. Расында бұндай ұқсастықтар әлі де көп. Сонымен қай тілде болса да көкейге қонымды, ықшам, ұтқыр да ұтымды, бейнелі, өзіндік ұлттық қасиеті бар халық даналығы молынан кездеседі. Солардың ішінде құрылымы жағынан да, компоненттерінің байланысу тұрғысынан да әр түрлі болып келетін аз сөзбен көп мағынаны білдіре алатын мақал-мәтелдердің орны ерекше. Қай тілде болмасын мақал-мәтелде өзіндік қайнар көзі, тарихы, даму жолы бар, сыры мол тілдік қазынаға жалпы-халықтық ұлттық рухани байлыққа жатады. Олардың шығу тарихы, қалыптасу кезеңі, көмескі тапқан іздері, қыры мен сыры тек халық өмірімен байланыстыра қарастырғанда ғана айқын айғарылады. Сондықтан да мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық тұрғысынан зерделеудің ғылыми-танымдық әрі тәжірбиелік мәні зор.

1. Қазақ мақал-мәтелдері.
2. Француз фразеологиясы.

Түйін

Бұл мақалада қазақ және француз мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары жайында сөз болады.

Summary

In this article considered about France and Kazakh proverbs.

ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПРОТОРЕАЛИЗМ

М.И. Уюкбаева – профессор КазНПУ им. Абая

Идеология Ренессанса сложилась в Италии XVII века: гуманизм соединял в себе античный антропо-центризм («Человек есть мера всех вещей»), касающегося только свободных людей, и средневековую идею равенства теоцентризма («Все люди равны перед Богом»). Эти проблемы до сих пор являются актуальными, потому что касаются абсолютно всех людей, которым так или иначе приходится с ними сталкиваться. В любом социуме каждому индивиду приходится доказывать свою состоятельность. И в том числе в matrimониальных вопросах. Парадокс, но именно самые «невещественные» вещи играют самую решающую роль в судьбе человека: поэзия, любовь, потому что касаются чувств, личной жизни людей. Неуправляемые страсти приводят к мезальянсам, которые всегда были и будут, потому что они всегда сильнее социальных предрассудков. Природа всегда побеждает. Противоречия, раздирающие при этом людей, были острыми, рождающими бурю эмоций, как, например, в комедии Лопе де Вега «Собака на сене». Творчество Лопе де Вега относится к «золотому периоду» испанской культуры XVII века, несмотря на политический и социально-экономический упадок Испании того времени. Произведение Лопе де Вега относится к гуманистическому протореализму; он был основоположником испанской национальной драмы. В своем трактате «Новое руководство к сочинению комедий», который стал манифестом для драматургов, Лопе де Вега ориентировался, прежде всего, на зрительское восприятие. И при этом Лопе де Вега стремился к реализму в своих комедиях. Лопе де Вега написал 2000 пьес, хотя сохранились лишь 500. Лопе де Вега считается мастером интриги и мнимо счастливых финалов. Некоторые исследователи склонны считать ренессансный гуманизм консервативным. Например, Г.К. Косиков: «В области литературы следует даже подчеркнуть консервативную роль, которую сыграл ренессансный гуманизм. Обогатив средневековую топикку античной, он тем самым не только отказался от самой идеи топикки, то есть от изображения действительности сквозь призму готовых канонов и формул, но, напротив, оживил её и даже поднял на новую ступень, осветив и закрепив авторитетом древности, так что именно благодаря гуманизму явление «рефлексивного традиционализма» обрело второе дыхание не только непосредственно в эпоху Возрождения, но и в XVII-XVIII столетиях».

И далее Г.К. Косиков в своих рассуждениях о роли Бога и человека делает следующие выводы, кото-рые, по его мнению, отражают истинную сущность мироздания, что нашло отражение в художественных произведениях той эпохи: «Что же до антропоцентризма в точном смысле слова, то есть вопросы о том, кто находится в центре самого природного мира, то христианская мысль знала на него единственный ответ: Бог является отнюдь не центром мироздания, но его создателем; в качестве же центра и «Венца творения» выступает именно человек, созданный по образу и подобию Божию и поставленный владычествовать над всем природным универсумом».

В комедии Лопе де Вега «Собака на сене» наиболее ярко отразились проблемы антропоцентризма и теоцентризма в образе секретаря Теодоро, который честно признается в том, что он «никто, найденыш бедный». Но измученная ревностью графиня Диана де Бельфлор не желает в это верить. Она с радостью принимает ложь, предлагаемую лакеем Тристаном, который на свой страх и риск берет на себя роль Создателя, придумав свою версию происхождения Теодоро. Больше всех рад граф Людовико, обретший заново сына и еще и невестку. Графиня Диана, которую волнует общественное мнение и ей не хочется, чтобы все узнали о мезальянсе, готова на убийство Тристана, чтобы сохранить свою тайну с Теодоро. Хотя именно он придумал выход из данной ситуации:

*А чтобы нашего секрета
Тристан не выдал никому
То я, как только он задремлет,
Велю его схватить и бросить
В колодец.*

Тристан на собственном опыте убедился в господской неблагодарности и возмущен ею:

*Я вам устроил ваше счастье
По собственному побуждению
А вы меня – в колодец бросить!*

Для Дианы крайне важно было социальное равенство с будущим супругом. Среди равных по происхождению, дворян, она не смогла найти возлюбленного. Ведь она жаждала любви в браке. С одной стороны, графиня вызывает сочувствие, так как вынуждена считаться с общественными

устоями, чтобы не стать изгоем, а с другой стороны, её максимализм раздражает окружающих. Диана сознательно пошла на обман в поисках счастья, будучи не в состоянии изменить общественные порядки. Для неё, как женщины, по сути, неважно социальное происхождение её избранника, она отдала ему предпочтение за его личные качества. Графиня по-своему преодолела социальные преграды ради любви, без которой немислимо женское счастье, независимо от общественного положения индивида. Ю.Спаский так охарактеризовал этот образ: «Графиня Диана мечтает о счастье, основанном не на титулах, но на единении душ, иными словами о бескорыстно свободной любви. Эта замечательная женщина презирает фетиши своего общества, властвующие над её современниками, но в то же время она олицетворяет собою пороки общества: самовластно притязает царить над личностью и чувствами людей, от неё зависимых. Она двойственна и противоречива в себе самой».

Позицию Лопе де Вега В.Власов комментирует следующим образом, отдавая должное достоинствам Дианы: «Автор высмеивает тупых и чванливых аристократов Рикардо, Федерико, Людовико и утверждает здоровое, естественное начало в Диане. Он с выгодной стороны показывает Тристана, подчеркивая в нем простую народную мудрость и любовь к жизни. В Теодоро он ценит честность и искренность чувств. С симпатией он рисует слуг, Марселу и Фабио».

Образы слуг изображены в этой комедии тоже неоднозначно, что вполне реалистично, ведь они целиком зависят от воли своих господ, их прихотей. И в целях самосохранения им поневоле приходилось хитрить, обманывать своих тиранов и их приспешников. Ю.Спаский отмечал: «Теодоро – истый сын своего века. Выгода, прежде всего, Теодоро, как и Марсела, играют в нарастании интриги комедии пассивную роль: оба они игрушки, движимые прихотью сильной и властной графини. Марсела, как и Теодоро, так же неспособна мужественно бороться за своё право на счастье. Впрочем, ей мудрено отстаивать себя, имея партнером пассивного Теодоро». То есть образы представителей народа показаны комедиографом реалистично, стало быть, с известной долей юмора.

Лопе де Вега психологически точно показал зарождение интереса молодой вдовы Дианы к своему секретарю Теодоро после его ночного свидания со служанкой Марселой. Похвала Марселы в адрес Теодоро, его желание жениться на ней разожгли зависть в душе одинокой Дианы, которая по-новому взглянула на своего секретаря:

*Я столько раз неволью замечала,
Как Теодоро мил, красив, умен,
Что, если бы он знатным был рожден,
Я бы его иначе отличала.
Сильней любви в природе нет начала,
Но честь моя – верховный мой закон;
Я чту мой сон, и не допустит он,
Чтоб я подобным мыслям отвечала.
Но зависть остается в глубине,
Чужим добром не трудно соблазниться,
А тут оно заманчиво вдвойне.
О, если б нам судьбой перемениться,
Так, чтобы он подняться мог ко мне,
Или чтоб я могла к нему спуститься!*

И тут-то и происходит первое столкновение идей антропоцентризма и теоцентризма с человеческими предрассудками, социальным неравенством, пропастью разделяющим выходцев из разных сословий. Парадокс, но именно этот запрет доводил Диану до исступления. Ведь запретный плод сладок. Особенно для избалованной, своенравной дворянки, не привыкшей к отказам в чем бы то ни было. Восторженные слова Марселы упали на благодатную почву. Диана продемонстрировала определенную смелость в своем выборе, преодолевая сомнения и влечения к представителю низшего сословия.

Изнывающая от безделья богатая вдова Диана сама признается в странностях своей неожиданной любви к Теодоро:

*Я потому люблю, что я ревную,
Терзаясь тем, что рок несправедлив:
Ведь я красивей, а, меня забыв,
Он нежным счастьем наградил другую
Я в страхе и в сомненье дни влачу,
Ревную без любви, но ясно знаю:
Хочу любить, любви в ответ хочу.*

Здравомыслящий Теодоро не может поверить этим излияниям своей госпожи, он не сведущ по своей наивности в светских изощренностях, в проявлении их прихотей, порождаемых праздностью и скукой:

*Я не слышал, чтобы любовь
Могла от ревности зажечься,
Родится ревность от любви.*

Теодоро настаивал на своих убеждениях, которые так легко опровергла капризная Диана:

*... причина
Не может проистечь от следствия,
Она рождает их сама.*

Тристан советует Теодоро избавиться от любви к Марселе, предлагает свой доморощенный способ психологической защиты от сердечных напастей:

*Да, чувства – это хищный зверь,
Вцепившийся когтями в разум,
Как говорит стихотворенье
Того испанского поэта;
Но есть приёмчик и на это,
Чтоб истребить воображенье.
Вспоминая недостатки,
Не прелести, чтоб позабыть,
Старайтесь в памяти носить
Её изъян и самый гадкий.*

Символично, что именно Тристан, слуга, представитель простого народа нашел удачный выход для Теодоро и Дианы. Тристан не только хитер и остроумен, но и обладает чувством собственного достоинства, он презирает графа Федерико и маркиза Рикардо за их глупость и способность к уголовному преступлению – убийство соперника. Предложив себя в качестве исполнителя их злонамеренных планов, Тристан не только обогатился, но лишний раз убедился в своем умственном превосходстве над высоко-родными господами, перед которыми он вынужден всегда кланяться из-за своего низкого происхождения. Тристан превосходит своих нанимателей и в благородстве. Автор тем самым подчеркивает условность социальных различий, придуманных людьми: не самые лучшие люди считают себя «сливками общества». Особое уважение вызывает преданность Тристана Теодоро, чьи интересы он так рьяно защищает с большим успехом, устроив счастье Дианы и Теодоро. Тристан так характеризует графа Федерико и маркиза Рикардо:

*Нет дурня в городе у нас,
Достойного равняться с ними.
Вот цель и тысяча эскудо
За то, чтобы я вас убил.*

Теодоро же, мучимый сомнениями и угрызениями совести, неоднократно пытался вразумить пылкую Диану, окрыленную неожиданным счастьем, осуждая находчивого Тристана, который:

*И зная, что у Людовико,
Когда-то сын пропал без вести,
Измыслил басню про меня;
А я – ничто, найдёныш бедный,
И мой единственный отец –
Мой ум, моё к наукам рвенье,
Моё перо. Граф Людовико
Признал, что я его наследник;
И я бы мог стать вашим мужем,
Жить в полном счастье, в полном блеске,
Но внутреннее благородство
Не позволяет мне так дерзко
Вас обмануть. Я человек,
Который по природе честен,
Поэтому я вновь прошу
О разрешении уехать,*

*Не оскорбив моей сеньоре
Любовь, и кровь, и совершенство.*

Но Диана и граф Людовико не желают расставаться с неожиданно приобретенным счастьем, которого они так долго ждали и не надеялись найти. Для них счастье – в семье, в любви. А их не так-то просто приобрести, если строго придерживаться сословных правил, не учитывающих избирательность челове-ческих чувств, но в данной комедии их удалось обойти смекалистому слуге, представителю простого народа, необремененному светскими условностями аристократов, озабоченных соблюдением обществен-ных различий. Они не оценили Тристана и остались ни с чем, потерпели полное фиаско.

Таким образом, антропоцентризм и теоцентризм в комедии Лопе де Вега «Собака на сене» вступили в конфликт с социальным неравенством людей в Испании той эпохи и одержали победу пусть и не совсем честную, потому что человек и его чувства оказались сильнее общественных предрассудков. Истинная любовь победила в борьбе амбиций. Лопе де Вега дал свою дефиницию любви как плода ревности и зависти чужому счастью. И при этом социальные различия не имели значения. Наоборот, недоступность объекта любви делала его еще более привлекательным и подчеркивала личностные достоинства. Торжество любви над общественным неравенством сделало эту пьесу актуальной на все времена до тех пор, пока существует человечество.

1. Луков В.А. *История литературы*. - М., 2003
2. *Зарубежная литература второго тысячелетия*. - М., 2001
3. Лопе де Вега *Собака на сене*. - М. – Л., 1938
4. Кирьянова Н.В. *История мировой литературы и искусства*. - М., 2006
5. *Зарубежная литература 20 века*. - М., 2007

Түйін

Бұл мақалада Ренессанс дәуіріндегі шығармаларға тоқталған.

Summary

This article describes the work in the Renaissance.

ӘДЕБИЕТТАНУ. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕИ СТИХОТВОРЕНИЯ В ПРОЗЕ И.С. ТУРГЕНЕВА «МЫ ЕЩЕ ПОВОЮЕМ!» В СИСТЕМЕ ЕГО СОДЕРЖАНИЯ И ФОРМЫ

А.Е. Кулумбетова – Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

В свете концепции методологии и методики комплексного анализа 4-уровневой системы содержания и формы художественного текста рассматривались произведения И.С. Тургенева из цикла «Стихотворения в прозе» [1]. «Мы еще повоюем!» анализируется впервые [2].

1 этап (здесь и далее курсив наш. – А.К.). Обращение к названию диктуется целью выявить в нем доминирующие уровни *содержания (ИТУ, РИУ) и формы (ЗУ, СКУ)*. С их помощью раскрываются *содержательно-формальный (ЗС), содержательный (фабула), формальные* (жанровая разновидность и характер изображения) признаки системы текста. Поскольку в названии всегда доминирует *уровень художественной речи – знаковый уровень (ЗУ)*, то благодаря ему мы через словарное значение («мы – служит говорящему для обозначения себя и собеседника или нескольких лиц, включая себя»; «еще – указывает на наличие достаточного времени, условий для чего-нибудь»; «повоюем – с чем-то, против чего-то») [3] заглавия текста определяем *ЗС*. Он в чувстве *оптимизма*. Антоним – *пессимизм*. Этот конфликт выражает *фабулу*. *ЗУ* участвует и в определении *нереалистического характера изображения*: смысловой антоним к названию («Мы еще повоюем!» - сдадимся) выражает *несовместимость* этих значений. Доминирует в названии и *СКУ* с его *конфликтом и типом образности*. Оно выражает *психологическое состояние* готовности к борьбе лирического героя, обуславливая *психологическую жанровую разновидность*. Преобладает и *РИУ* с его интонацией оптимизма, которая выражена восклицательным знаком. Мы, читатели и автор, *разделяем чувство оптимизма* лирического героя (недаром он сказал «мы», а не «я»). Отсюда *лирико-психологическая жанровая разновидность* стихотворения в прозе И.С. Тургенева.

На втором этапе анализа определяем *верхнюю границу хронотопа настоящего времени (НВ)*, т.е. завязку, которая совпадает с началом текста. Объясняется это тем, что перед нами стихотворение в прозе, а в лирических произведениях *завязка* всегда начинается с первой строки текста, потому что этот род отражает *сиюминутные переживания лирического героя*. Место завязки подчиняется 2-му критерию из 8-ми по определению верхней границы хронотопа *НВ* (с последним событием или переживанием в жизни героя, близкими по времени к читателю) [2, с. 12]. *Нижняя граница хронотопа НВ (развязка)* соотносится с заключительными двумя обзацами текста, выражая последний миг хронотопа *НВ*, т.е. *активный центр (АЦ)*. В пределах верхней и нижней границы хронотопа *НВ* выделяются очертания *содержательно-формального признака – объектной темы (ОТ)*, т.е. *конфликта личности* в этом произведении. Это борьба чувств *пессимизма* и *оптимизма* в лирическом герое, в результате которой побеждает оптимизм. Так как изображается в *ОТ резкий контраст* чувств, то перед нами *нереалистический характер изображения* и *психологическая жанровая разновидность*. Очевиден изоморфизм между первым и вторым этапом по нереалистическому характеру изображения и психологической жанровой разновидности. Совпадение завязки с началом текста не означает, что «Мы еще повоюем!» произведение средней жанровой формы. Малое по объему, содержащее только один фокус, анализируемое стихотворение в прозе относится к *малой жанровой форме*.

3 этап анализа «Мы еще повоюем!» И.Тургенева предполагает выявление *содержательных и формальных признаков* в *АЦ* («Я поглядел, рассмеялся, встряхнулся – и грустные думы тотчас отлетели прочь: отвагу, удаль, охоту к жизни почувствовал я.

И пускай надо мной кружит мой ястреб...

– Мы еще повоюем, чёрт возьми!»).

Так как в нем сочетаются эпос и лирика, то обратим внимание на *повествование и переживание*. *Повествуется* о смене грустных дум смелостью после лицезрения семейки воробьев и об укрепившемся чувстве уверенности в преодолении трудностей благодаря *экспрессивной лексике* («рассмеялся», «встряхнулся», «грустные думы», «отвага», «удаль», «охота к жизни», «повоюем», «чёрт возьми») и *приему повтора* (я-3, и-2) с доминированием символа *завершенности (3) и беспокончания (2)*. *Драматический род* выражается прямой речью и «событием самого рассказывания» [4]. Два абзаца из трех предложений, одна ситуация, один лирический герой, определяют *малую жанровую форму* стихотворения в прозе «Мы еще повоюем!». *ТНС* («Я поглядел...») – *лирико-психологический*, так как отражает смену *психологических переживаний* лирического героя, а также в связи с функцией заключительного восклицательного знака *слияние* чувств автора и читателя с чувствами героя. В *ПП* («Мы еще повоюем, чёрт возьми!») нет авторских антонимов, поэтому его

читательский *потенциальный смысл* (ПС) будет выражать чувство *уверенности*. Это завершающее и одновременно беспокойное чувство лирического героя, адекватное символам приема повтора. Антоним – *сомнение*. В содержании АЦ *авторские антонимы* («кружит» – «повоюем») доказывают *лирико-психологический конфликт уверенности и сомнения*. «Порядок» [5] в АЦ говорит об отсутствии *подтекста*, что при *малой жанровой форме* указывает на признаки *жанра рассказа*. Поэтому *первичное читательское восприятие* (ПЧВ) ПС АЦ (уверенность) будет заключаться в *понимании* лирического героя. Доминируют в АЦ метод *экспрессионизма*: раскрываются переживание лирического героя через экспрессивную лексику и прием повтора и восклицательный знак. Есть черты и *экзистенциализма* – уверенности героя, что борьба не закончилась и что он готов к этой борьбе (*проблема выбора*).

4 этап. Анализ двух смысловых частей «Мы еще повоюем!» – МФ и Ф. МФ («Какая ничтожная малость может иногда перестроить всего человека!») выражает тему *озарения, открытия*. Лирический род выражается *экспрессивной лексикой* («ничтожная малость»), а также *восклицательным знаком*. Сочетающийся с ним эпический род *повествует* об открытии лирического героя, что изменить человека может любой внешний предлог. *Драматический род* связан с «событием самого рассказывания». *Малая лиро-эпическая форма* в МФ выражается одним абзацем из 1-го предложения, 1-ой ситуацией и 1-м героем. ТНС МФ («Какая...») – *лирико-психологический*. Лирический потому, что восклицательный знак обозначает в МФ сопереживание автора и читателя герою. В единственном предложении МФ нет антонимов, т.е. наблюдается «хаос», соответствуя *критерию художественности* по закономерной связи «порядка» в АЦ и «хаоса» в МФ. ПС – *озарение*. Антоним – *непонимание*. Они будут выражать *лирико-психологический конфликт озарения и непонимания*. Следы ОТ (уверенность и сомнение) раскрываются в конфликте МФ (озарение и непонимание): мы бываем уверены в своем открытии, зато непонимание чего-то рождает сомнение. Доминирует в МФ метод *экспрессионизма*, потому что изображается яркое переживание лирического героя (функция восклицательного знака). Открытие лирического героя, появление у него смысла жизни является чертой *экзистенциализма*.

Рассмотрим *прогностическую* функцию ПС МФ, который является *первой смысловой частью* верхней границы хронотопа настоящего времени. 1. ПС (озарение) прогнозирует *замысел* писателя в этом произведении, определяя предмет последующего изображения в стихотворении в прозе «Мы еще повоюем!». 2. ПС (озарение) не противоречит ЗС названия (оптимизм), что указывает на отсутствие подтекста в этом произведении, потому что открытие лирического героя необходимости любви к жизни и отваги для ее защиты адекватно чувству оптимизма. 3. ПС (*озарение*) связан с *разумом* человека (*просветительский мировоззренческий принцип* эстетического идеала Тургенева) вступает в конфликт с *естественными чувствами* (*антропологический принцип* эстетического идеала писателя): *отвага, удача, любовь к жизни*. Этот конфликт формирует *романтическое содержание* эстетического идеала И. Тургенева. 4. Открытие как предмет изображения в тексте Тургенева *подтверждает* *верность* *определения* нами *завязки произведения*. 5. Отсутствие подтекста системно доказывается «порядком» в АЦ и «хаосом» в МФ, что указывает на *жанр рассказа*. 6. Замысел Тургенева раскрывается методами экспрессионизма и экзистенциализма.

Фокус (Ф) («Полный раздумья, шел я однажды по большой дороге. Тяжкие предчувствия стесняли мою грудь; унылость овладевала мною.

Я поднял голову... Передо мною, между двух рядов высоких тополей, стрелую уходила вдаль дорога.

И через нее, через эту самую дорогу, в десяти шагах от меня, вся раззолоченная ярким летним солнцем, прыгала гуськом целая семейка воробьев, прыгала бойко, забавно, самонадеянно!

Особенно один из них так и надсаживал бочком, бочком, выпуча зоб и дерзко чирикавая, словно и чёрт ему не брат! Завоеватель – и полно!

А между тем высоко на небе кружил ястреб, которому, быть может, суждено сожрать именно этого самого завоевателя.» с темой *неоднозначности* изображается Тургеневым через синтез лирического, эпического родов литературы. Лирический род проступает в *экспрессивной лексике* («тяжкие предчувствия», «унылость», «раззолоченная», «бойко, забавно, самонадеянно», «надсаживая», «дерзко», «чёрт ему не брат», «завоеватель», «сожрать») и *приемом повтора* (я-б, прыгала-2, через-2, бочком-2, дорога-2, завоеватель-2) с преобладанием символа тревоги цифры 2. Эпический род *повествует* о погруженности лирического героя в тяжкие думы и тревожные предчувствия; о наблюдениях за семейством воробьев, среди которых выделялся один с видом завоевателя, не думая, что над ним кружит ястреб, готовый его сожрать. *Драматический род* выражается «событием самого рассказывания» и прямой речью. *Малая жанровая форма* Ф определяется 6-ю абзацами из 8-ми предложений, 2-мя героями (лирический герой и воробей), двумя ситуациями. ТНС Ф («Полный раздумья...») – *психологический*. В ПП есть ключевые антонимы («ястреб» – «завоеватель»),

обозначающие психологический конфликт неоднозначности и однозначности. Неоднозначность угрозы передается символом беспокойства в приеме повтора. В Ф доминирует метод постмодернизма, связанный с ролью модального слова «быть может», раскрывающего вероятность угрозы. Реализм изображенной писателем ситуации в вероятности неожиданной угрозы в жизни всех живых существ. Черты экспрессионизма раскрываются в эмоциональной лексике и приемом повтора, которые передают неоднозначные и противоречивые чувства лирического героя. Экзистенциализм связан в Ф с мыслью о смерти в свете идеи борьбы за существование («сожрать»).

Выводы по системному анализу стихотворения в прозе «Мы еще повоюем!» И.С. Тургенева: 1. В тексте три СЧ – МФ, Ф и АЦ, что говорит о *малой жанровой форме*. В МФ -1 предложение, 1 ситуация, 1 герой. В Ф 6 абзацев, 8предложений, 2ситуации, 2 героя. В АЦ 2 абзаца, 3 предложения, 2 героя. 2. Доминирует лирико-психологический ТНС (МФ, АЦ), указывая на разнообразие типов оценки писателем изображаемого с позиций лирических и психологических в соответствии с *критерием художественности* в плане *жанровой разновидности*. 3. Во всех СЧ наблюдается знаки, обуславливая общечеловеческий характер осмысления конкретного переживания писателя в 70-е годы XIX века. 4. ПС МФ (открытие), ПС Ф (однозначность), ПС АЦ (уверенность) сочетают естественные чувства и рассудочность. Это сочетание определяет *инвариантную тему (ИТ, т.е. идею)* «Мы еще повоюем!» И.С. Тургенева, который *утверждает в качестве прекрасного* силу характера и духовность личности. В свете идеи Тургенева можно дополнительно осмыслить название и СЧ текста. В названии оптимизм связан с духовной силой лирического героя. Фокусная сцена раскрывает нам значимость преклонения перед любовью к жизни, а АЦ звучит как призыв к преодолению преград. 5. ПЧВ (понимание) дополняет ИТ (идею): мы, читатели, разделяем и понимаем идеал И.Тургенева, что исключает подтекст, доказываемый нами «порядком» в АЦ, «хаосом» в МФ, а также отсутствием контраста между ПС МФ и ЗС названия. 6. ОТ и ИТ по смыслу не противоречат друг другу, потому что *значение ОТ* (конфликта уверенности и сомнения) дополняется *личностным смыслом* его для писателя (его идей). И это согласуется с *реалистическим типом мышления* Тургенева. Однако «порядок» в АЦ, романтическое содержание эстетического идеала Тургенева, оптимистическая интонация в АЦ говорят о *романтико-реалистическом стилевом синтезе*. Это значит, что в каждом СЧ «Мы еще повоюем!» сочетаются романтический и реалистический пласты повествования, а также *психологический и символический* типы образности [6]. В МФ психологический тип образности связан с восклицательным знаком, а символический с словосочетанием («ничтожная малость»). В Ф психологическим типом является образ переживания лирического героя и воробьев, а символическим типом становятся ястреб и воробей-завоеватель (угрозы и беззаботности, любви к жизни).

Итак, «Мы еще повоюем!» И.С. Тургенева малое лиро-эпическое произведение, относящееся к жанру рассказа лирико-психологического по жанровой разновидности. В тексте сочетаются признаки трех родов литературы, относится к романтико-реалистическому стилевому синтезу, написано методами экспрессионизма, экзистенциализма, постмодернизма и реализма.

1 Мырзабекова А.К. Постмодернизм как метод изображения в «Русском языке» И.С.Тургенева// Наука и образование Южного Казахстана. Серия педагогических и гуманитарных наук. – Шымкент, 2002. – № 29. – С. 196-200.; Кулумбетова А.Е. Особенности стиля, метода и жанра «Розы» И.С.Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М.Ауезова. - Шымкент, 2003, № 4-5. - С.28-29.; Ее же: Процесс преодоления философии пессимизма в стихотворении в прозе «У-а...у-а!» И.С. Тургенева// Труды Международной научно-практической конференции «Ауезовские чтения-10»: «20-летний рубеж: Инновационные направления развития науки, образования и культуры» Пути инновационного развития науки, образования и культуры в новом десятилетии» - Т.1., 2011. – С. 171-176.; Кулумбетова А.Е., Алханова К. Идея и ее системное выражение в «Сопернике» И.С.Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова, № 2 (21), 2011. – С. 225-229.; Кулумбетова А.Е., Алханова К. Объектная тема и ее системное выражение в «Нищем» И.С.Тургенева// Проблемы поэтики и стиховедения. Международная научно-теоретическая конференция «Проблемы поэтики и стиховедения VI», посвященная 100-летию со дня рождения выдающегося казахского писателя, драматурга, ученого Зеина Шашкина. (24-26 мая 2012 г.). – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2012. – С.126-128.

2 Тургенев И.С. Мы еще повоюем!//И.С.Тургенев. дым. Новь. Весенние воды. Стихотворения в прозе. – М.: ХЛ. – С. 561.

3 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: ООО «ИТИ Технология», 2006. – С. 371, 189, 90.

4 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе// М.М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. – М.: ХЛ, 1975. – С. 403.

5 Пригожин Илья, Стенгерс Изабелла. Порядок и беспорядок//Время, хаос, порядок. К решению

парадокса времени. – М.: Прогресс, 1994. – С. 55, 57.

6 Гаджиев А.А. Романтизм и реализма. – Баку: Элм, 1972. – С. 69-70, 173-174.

Түйін

И.С. Тургеневтың «Мы еще повоюем!» шығармасының идеясы алғашқы рет жүйелі түрде ашылып отыр.

Summary

The idea of “My eshye povoyuem!” by I.S. Turgenyev has been systematically revealed for the first time.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЖАРИЯЛАНУ ТАРИХЫ

А.Д. Ибраева – Абай атындағы ҚазҰПУ-дің аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Абай XIX ғасырдың екінші жартысында жазба ұлт әдебиетінің негізін салды. «Жазды күн шілде болғанда» және «Күлембайға» деген екі өлеңін өзі тірі кезінде тұңғыш рет «Дала уалаяты» газетіне бастырып шығарды.

Әрине, ақынның алғашқы жинағының жариялануының басында Әлихан Бөкейханов, Абайдың өз балалары мен жақын туыстарының жүргендігі ақиқат. Оның ішінде Кәкітай Ысқақұлының есімі алдымен ауызға түсетіндігі белгілі. Кәкітайдың Абай мұрасын танытудағы басты еңбегі де Абай шығармаларының тұңғыш жинағын құрастырып жариялауы мен ақын өмірі туралы алғаш рет мәлімет беруінде жатыр. Кәкітай – Абай өлеңдерін түрлі тақырыптарға бөліп жіктеуде еңбек сіңірді. Бүкіл қазақ ақындары Абай шығармалары мен өмірбаяны жайлы дерекпен тұңғыш рет Кәкітай арқылы ғана танысты. Кәкітай Абай өмірі мен шығармашылығына жалпы тоқталғанымен, сол дәуірдің өзінде-ақ Абай жөнінде ойлы пікірлер айта білді. Кәкітай Абайдың шын мәніндегі ақындық өнерге сексенінші жылдары батыл бет бұруының себебі оның орыс халқының озық ойлы әдебиетімен танысуында жатыр деп көрсетуі, Абай творчествосы мен өміріндегі елеулі құбылыстардың төркінін дұрыс аңғара білгенін байқатты. Ақындық дарыны асып туған Абайдың осы өнерге қолын кеш сермеуі, Кәкітай пікірінше, өскен ортасына тікелей байланысты қаралады. Бірақ ел ісіне ерте араласып, халықпен тығыз байланыста болуы арқылы ғасырлар бойы сұрыпталған тіл өнерін терең меңгеруі – Абай ақындығының тербеліп өскен алтын бесігі деді.

Кәкітай мақаласы төңкеріске дейінгі дәуірде ұлы ақын творчествосының нәр алған арналарына байланысты Абайдың ақындық кітапханасының көлемі жайлы мәселеге біршама бағдар айтуымен де ерекшеленеді.

Жиырмамыншы жылдар басында қоғамдық ойда Абай шығармаларын жариялау жөнінде пікірлер туындай бастады. Бұл іспеттес пікірді тілші ғалым Т.Шонановтың мақаласында айтылған деректер арқылы дәлелденіп жатты. Уақыт талабы тудырған бұл рухани сұранысқа назар аударған Қазақстан Оқу комиссариаты Абай шығармаларының толық жинағын құрастырып басып шығаруды ресми түрде ақын Бернияз Күлеевке тапсырды. Бернияз Күлеев осы мақсатты жүзеге асыру үшін, Абай өмірбаяны мен шығармаларын толық түрде жинастырмақ болып, «Еңбекші қазақ», «Ақжол», «Степная правда» газетте-ріне жазған мақала үндеулерінде алға қойылған мақсатын анықтап та берді. Олар: Абайдың қара сөздерін бар болмысымен толық жариялау, Абай өмірбаянына байланысты фотокұжаттарды толық қамту, Абай өмірбаянын жаңа дерек мағлұматтарымен толықтыра түсу, ақын өлеңдерін бастапқы табиғи қалпына түсіру, яғни өлең өрнектерін қалыптастыру мәселелерін алға қойды. Қаншалықты күш салып әрекеттенсе де, заман ауыртпалығы қол байлау бола берді. Қазан қаласында 1922 жылы Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағын (1909) қайталап басумен тоқталды. Дәл осы жылы Ташкент қаласында Абайдың өлеңдер жинағы да осы қалыпта басылым көрді.

Абай мұраларының төңкеріске дейінгі жариялануы, таралуы жайында нақтылы ұғым, белгілі хабар беретін жазба деректердің бірі – «Дала уалаяты» газеті еді.

«Дала уалаятының газеті» қазақ әдебиетінің жәй-күйі мен болашағы, бүгінгі заманға қандай әдеби шығармалар қажет екендігі жайында талай ойлы да құнды материалдар жариялады.

1889 жыл әдеби тұрғыдан алғанда газет өміріндегі ең бір елеулі жыл. Абайдың екі өлеңі («Жазды күн шілде болғанда» және «Күлембайға») тұңғыш рет баспасөз бетінде жарияланып, әдебиет тарихындағы елеулі оқиғаға айналды.

Ақынның көзі тірісінде сонау қияндағы Қазанда «Князь блан Загифа» (1897 жылы басылған) қиссасындағы кездесетін «Сынағандағы аттың сыны» немесе «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ», «Бүркіт» («Қан сонарда бүркітші шығады аңға») деген атпен Абайдың атақты екі өлеңінің жариялануы назар аударарлық құбылыс. Бұл кітапта қиссаны бастырушы- Бектұрған Сикымбайұлы, өлең етуші Жанұзақ ақын деп көрсетілген.

«Князь блан Зағифа» қиссасы князь атанған жігіт пен Зағифа деген ақын қыздың жұмбақ айтысына құрылған. Қиссадағы бас кейіпкер жігіттің өзі арман еткен ат пен құстың сипаты былай еді деп, шығарушы Абайдың атақты екі өлеңін «Сынағандағы аттың сыны», «Бүркіт» деген атпен түгелімен келтіреді. Бірақ бұл өлеңді Абайдың атынан емес, қиссаны шығарушы өз атынан:

*«Насихат қып шығардым, осы сөзді,
Бозбала, осыны оқы сөз таппасаң»,*

- деп келтіреді.

Қиссадағы өлеңде кездесетін өзгерістер, өлең жолдарындағы сөздердің орнын ауыстырулар, «кейінгі автордың» өзінше «жаңа жолдар» қосуы мұнда жиі кездеседі.

Абай шығармаларының ең алғашқы жинағы 1909 жылы Санкт-Петербург баспасынан жарық көрді.

Абайды танудың басы, алғашқы адымдары Қазан төңкерісінен бұрын басталған. Абайдың ақындық еңбектері үш түрлі боп жайылып тарағанын еске алу керек. Бірінші жолы - баспа арқылы тарауы; екіншісі - халық арасында ауызша жатталып, әнмен аралас тарауы; үшіншісі - қолжазба көлемінде әр көлемді жинақтар боп, көшіріліп тарауы.

Абайдың өмірі мен шығармалары туралы жазылған зерттеу еңбектерді, монографияларды түгелдей алғанда Абайтану сан алуан маңызды мәселелерді қамтитын, көп салалы ғылым болып қалыптасты. Басты мәселелер қатарында алдымен Абайдың өмір жолын зерттеу, оның шығармашылық жолының халықтық негіздерін, ұлттық сипатын айқындау, лирикалық шығармаларының, дастандары мен қара сөздерінің тақырыптық, идеялық, жанрлық, тілдік ерекшеліктерін, ақындық тұлғасын, суреткерлік әдісін, көркемдік шеберлігін тереңдеп ашып көрсетуге қатысты мәселелерді, сондай-ақ ұлы ойшыл ақынның дүниетанымын, қоғамдық, философиялық, эстетикалық көзқарастарын зерттеу мәселесі жатады. Бұларға қоса Абайдың шығыс, орыс, еуропа әдебиетімен шығармашылық байланысы, ақын шәкірттері, өнерпаздық дәстүрлерінің қазақ әдебиетінде жалғасуы секілді мәселелерге де үнемі назар аударылып келеді. Абайтанудың өзекті мәселелері бұл айтылғандармен шектелмейді. Соның бірі Абай өлеңдерінің жариялану тарихын кеңінен талдау.

Абай шығармаларын жариялау мәселесі 1921 жылдан бастап қана жүйелі арнаға түсе бастады. Осы-дай ыждаһатпен 1921 жылы Қазанда, 1923 жылы Ташкентте Абай өлеңдерінің жинағы шықты.

Бұл жинақтардағы шығармалар 1909 жылғы жинақта жария болған шығармаларды қамтиды.

Абайдың әдеби мұрасын жұртшылыққа танытумен ол мұраны зерттеу ісінде 30-жылдары айрықша көзге түскен жазушы, ғалым, Мұхтар Әуезовтың зерттеулері абайтану тарихында ерекше орында. Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына орай басылым көрген Абайдың тұңғыш толық шығармалар жинағы мен Абайдың ғылыми өмірбаянының қоса жариялануы М.Әуезовтың абайтану саласының негізін қалаған тарихи еңбегі ретінде қабылданды.

М.Әуезовтің басшылығымен 1933 жылғы тұңғыш жарияланған толық жинақ ақын мұрасын жалпы бағалауда, танып-білуде орасан зор маңызы бар мәдени құбылыс. Бұл толық жинақтың Абайдың 1909 жылғы Санкт-Петербургта, 1916 жылғы Орынбордағы, 1922 жылы Қазан мен Ташкентте басылған жинақтарынан көп жағынан айтарлықтай өзгешеліктері бар еді. Бұл жинаққа жаңадан көптеген өлеңдер енгізілген. Сонымен бірге осы жолы «Әзім», «Вадим» және «Қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» дейтін сөзі де тұңғыш рет басылған болатын. Бұрын басылған кейбір өлеңдердің тексті анықталып, түзетулер кіргізіледі. Кітаптың соңында «Абайдың туысы мен өмірі» деген М.О. Әуезов жазған мақала және «Абайдың жазған өлеңдерінің қашан, қалайша жазылғандары туралы түсіндіру, қосымшалар» бар.

Ақынның толық жинағы, кейін 1939-1940 жылдары екі том болып, тағы басылып шықты. Онан соң, әсіресе толығырақ болып топталып, ұлы ақынның жүз жылдық мерекесіне арналған толық жинақ түрінде 1945 жылы басылды. 1945 жылғы толық академиялық жинақ ақынның туғанына 100 жыл толу мерекесіне арналып шығарылды. Бұл жинақта бұрынғы баспаларына еңбеген Абайдың 7 өлеңі берілген («Домбыраға қол сокпа», «Түбінде баянды еңбек егін салған», «Әйелің Медет қызы аты Өрім», «Бөстегім құтылдың ба Көтібақтан», «Мен боламын демендер», «Ойға түстім толғандым», «Қулық пенен сұмдыққа»). «Әзім әңгі-месінің» аяғына бұрынғы баспаларында жоқ 12 жол өлең қосылған. Бұрын II томында 37-сөздің ішінде бір басылған шағын бір өсиет сөз, мағына, тақырып жағынан афоризм сөздер тобына жатпайтындығын еске алып, оны өз алдына 45-сөз етіп берген. Бұрынғы баспаларын, қолжазбаларды қадағалап қарау нәтижесінде Абайдың осы баспасында да бірталай сөздер жөнделген. Бірталай сөздеріне жаңаша дұрыс түсініктер, талдаулар берілген.

Абай шығармаларының екі томдық жинағы 1954 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасынан шыққан. Бұл жинақта Абай шығармаларына түсінік жазғандар З.А.Ахметов, И.Т.Дүйсембаев, Ф.Т.Әбетов және М.С.Сильченко қатысқан.

Ал, алғысөзде осылай десе, бұл жинақта Абайдың бұрынғы өлеңдер жинағына кіріп жүрген өлеңдерінен 11 өлеңі кірмей қалған. «Кім екен деп келіп ем түйе қуған», «Абдрахманға», («Орынсызды айтпаған»), «Разаққа», «Дүйсенкұлға», «Көкбайға» («Бұралып тұрып», «Сорлы Көкбай

жылайды)), «Ғалымнан надан артпас ұққанменен», «Шәріпке», «Түбінде баянды еңбек-егін салған», «Мен боламын демендер» т.б. Бұл өлеңдердің Абай жинағының («Толық жинағының») ішіне не себепті кірмей қалуы айтылмаған.

1957 жылы «Қазақтың Мемлекеттік Көркем Әдебиет» баспасынан Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы жарық көрді.

Абай шығармаларының бұл толық жинағы қолжазбалар мен бұрынғы баспаларды, жаңадан тексеріп, зерттеу негізінде баспаға дайындалды.

Бірінші томға өлеңдер мен поэмалар, екінші томға аудармалар мен қара сөздер кіргізілген. Екінші томда Мұхтар Әуезов жазған Абайдың өмірбаяны берілген. Шығармаларға түсініктер, алфавиттік көрсеткіштер әр томда текстен кейін, ал кісі аттарына түсініктер екінші томның соңында берілген.

Абай шығармаларының екі томдық толық жинағының ең соңғы рет 1977 жылы Қазақстанда «Ғылым» баспасынан басылып шыққаны мәлім.

Осы басылымның бірінші томының басында: «Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаев шығармаларының екі томдығын баспаға дайындау үстінде бұрынғы басылымдарындағы жетістіктер пен кемістіктер түгелдей ескеріле отырып, тыңнан текстологиялық тексерулер жүргізілді, түсіндірме сөздер толықтырылып түзетілді. Сондай-ақ Абай шығармаларының текстологиясы жөнінде бұрын-соңды айтылып келген орынды пікір мен ұйымды ұсыныстар қабылданды» делінген.

Абайдың 1961 жылы жарық көрген шығармаларының бір томдық толық жинағында тұңғыш рет көптеген суреттер мен ақынның соңғы жылдары табылған жаңа өлеңдері кірді. Кітапқа ақынның замандастарының естеліктері берілді. Бұл жинақтың редакциясын Ә.Жиреншин басқарды.

Абайтану тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа тұғырға көтерілді. Бұлай дейтініміз, одан бұрын Кеңес өкіметінің кезінде қыспаққа ұшырап, жарияланбай келген тың мәліметтер басылым бетін көрді.

1995 жылы ұлы Абай өлеңдерінің екі томдық толық жинағы жарық көрді. Бұл жинақты дайындауға З.Ахметов, С.Қирабаев, С.Қасқабасов, М.Мырзахметұлы, Ж.Шойынбетов, Б.Байғалиев, Қ.Мұхамедханов, Ж.Ысмағұлов, Қ.Салғарин қатысты.

Бұл жинақты баспаға дайындау кезінде шығарушылар Мүрсейіт қолжазбаларын, 1957 жылы жарық көрген Абай өлеңдерінің толық жинағын басшылыққа алған. Оны біз 1995 жылы жарық көрген Абай өлеңдерінің екі томдық толық жинағының алғысөзінен көруімізге болады.

Бұл жинақта Алла, Құдай, мінәжат, тәуба, иман сөздері қалпына келтірілген түрде берілген. Сонымен қатар ақын шығармаларында кездесетін араб, парсы сөздеріне тұңғыш рет ғылыми түсініктемелер берілген.

Әр дәуір, қоғамдық өзгерістер, көзқарастардың жаңаруы оған өз міндетін жүктейді. Әр ұрпақ Абай жөнінде өз сөзін айтатын болады. Оның себебі, Абай мұрасы кейінгі кенже ұрпақ үшін қазақ халқының қатпар- қатпар тарихы тәрізді зерттеушілері ой түренін әлі де терең қарпып сала алмай, қойнау-қыртысы ашылмай жатқан тың іспетті. Ақынның мол мұрасы ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, ғасырдан ғасырды көктей өтіп, жалғасып кете бермек Тыңырыққа тіреліп, қиналған сәтте көзі ашық, көкірегі ояу кез- келген азамат Абайға жүгінсе, жол таппай қоймайды.

Резюме

В данной статье рассматриваются публикации произведения Абая.

Summary

This article discusses the publication of Abai.

ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА РАССКАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Ю.НАГИБИНА «СВЕТ В ОКНЕ»

А.А. Джунисова, Д.Алиева

Сборник известного советского писателя «Вдали музыка и огни» свидетельствует о том, что автор остро чувствует время перестройки, соучаствует в ней, открывая тем самым новые стороны своей творческой личности. В книге отражено то главное, чем жил писатель в последние годы, о чем думал и что вспоминал: повести «Встань и иди», «Поездка на острова», рассказы «Эх, дороги...», «Ночной дежурный», «Сауна и зайчик» столь же сильны гражданским чувством, как два ранее написанных рассказа «Шестнадцать процентов» и «Свет в окне». При разном темпе и стилевом многообразии сборник един в пронизывающем его чувстве глубокой и подлинной заинтересованности в судьбе своей страны, в желании полного очищения от всего мешающего ее движению к лучшему.

Большинство рассказов Нагибина, объединенные общей темой, «сквозными» героями и образом повествующего, складываются в циклы – военный, «охотничий», историко-биографический, цикл путевых рассказов. Долгие годы автор рассматривался преимущественно как новеллист, стремящийся «сказать в малом о большом».

Рассказы Ю.Нагибина могут сослужить верным термометром того года: они показывали точную ту температуру, до которой московская интеллигенция разрешила себе нагреться и проявиться. Рассказ «Свет в окне» ещё смелей: социальное разоблачение на самой неопасной теме - дом отдыха. Долгое время там неприкасаемо хранился отдельный благоустроенный флигель на случай внезапного приезда начальства. Но теперь «в отношениях между людьми всё более укреплялся дух взаимопонимания и доверия» - и уборщица самовольно впускает в запретные покои обслугу дома отдыха, повеселиться при телевизоре и бильярде, и директор чувствует, что это - хорошо, справедливо. (Он и сам собственную сви-ню отдал зарезать на прокорм отдыхающих). Такая робко-возвышенная советская влащавая картинка [1].

I этап - анализ названия. Его функция – в выявлении в ткани произведения «Свет в окне» [2] доминирующих уровней *содержания* (идейно-тематический уровень - ИТУ, ритмико-интонационный уровень - РИУ) и *формы* (сюжетно-композиционного уровня - СКУ, знаковый уровень - ЗУ) для формулирования *содержательно-формального* (ЗС - *знакового смысла*) признаков. Доминирование ЗУ проявляется в опоре на смысловое значение названия. Опираясь на словарное значение названия (*свет* – освещение, исходящее от какого-либо источника; *окно* – отверстие в стене для света и воздуха, а также рама со стеклом, закрывающая это отверстие) [3, с. 802, 982], раскрываем его знаковый смысл. Он - в чувстве *интереса*, антоним - *безразличие*, что определяет конфликт *фабулы*. После анализа конфликта, сюжета, композиции, системы образов текста можно полнее осмыслить название произведения. Это указывает на доминирование другого формального уровня – СКУ. Внимание на чувствах и переживаниях героев на фоне социального обуславливает *социально-психологическую* жанровую разновидность. Смысловой антоним к названию произведения («Свет в окне» – темнота) указывает на *нереалистический* характер изображения.

II этап - определение верхней и нижней границы хронотопа настоящего времени (НВ) в произведении «Свет в окне» Ю.Нагибина. Верхняя граница хронотопа настоящего времени, т.е. завязка начинается с предложения («Однажды Василий Петрович возвращался домой после одинокой ночной прогулки») [2, с. 139] и соотносится со вторым из восьми критериев (с последними событиями или переживаниями в жизни героя, близкими по времени к нам, читателям) [4, с. 12-13]. Экспозиция перед завязкой – черта *малой жанровой формы*. Нижней границей хронотопа НВ, т.е. развязкой являются заключительные 2 абзаца текста («А затем Василий Петрович орал, грозил, топал ногами, заходясь и пьянея от собственного крика»). В пределах хронотопа НВ можно сформулировать объектную тему (ОТ), т.е. конфликт эпохи и личности: действия разворачиваются в доме отдыха, где центральным образом является образ директора и его взаимоотношения с уборщицей Настей, отражая психологию и сознание личности эпохи «оттепели». Это формулирует такой формальный признак, как *социально-психологическую* жанровую разновидность и *нереалистический* характер изображения, что изоморфно первому этапу по закону системы. Содержание и тип ОТ обнаруживается при изучении развязки, т.е. активного центра (АЦ).

III этап - анализ нижней границы хронотопа настоящего времени. Активный центр определяется заключительными двумя абзацами. Его тема – в *чувстве вины*. Антоним – *осуждение*. При синтезе признаков трех родов литературы очевидно доминирование эпического. Повествуется о яростном негодовании Василия Петровича и невозмутимости нарушителей; о замолчавшем Василие Петровиче, который «с удивлением прислушивался к странному ощущению гадливости к самому себе». Лирический род передает внутреннее состояние героев через экспрессивную лексику («орал»,

«грозил», «топал ногами», «пьянея от собственного крика», «яростное негодование», «грубо», «гнева», «суровые лица»). Приметы драматического рода - прямая речь и «событие самого рассказывания». Жанровая форма – *малая* ввиду изображения двух героев (Василия Петровича, повествователя) с упоминанием нарушителей в двух ситуациях и малого объема (2 абзаца из 5 предложений). Тип начальной синтагмы развязки («А затем...») – *социально-психологический и философский* (ТНС выражен хронотопом времени, отвечая на вопрос когда?). В последнем предложении («И, глядя на их суровые, почти торжественные лица, Василий Петрович вдруг осекся, замолчал, с удивлением прислушиваясь к странному, новому, незнакому ощущению, которое подымалось, росло внутри него, пронизывая до кончиков пальцев, ощущению невыносимой гадливости к самому себе») есть ключевые авторские антонимы («суровые, почти торжественные лица» - «ощущение невыносимой гадливости к самому себе») в подтверждение выявленному нами социально-психологическому и философскому конфликту *чувства вины и осуждения*. Первичное читательское восприятие (ПЧВ) - *в понимании*, т.к. в АЦ задана авторская установка. Нам понятно состояние Василия Петровича, внезапно охваченного чувством гадливости к самому себя. Поскольку в АЦ «порядок», то при малой жанровой форме в развязке будут выражаться признаки *жанра рассказа*. В свете *постмодернистского* отображения чувства омерзения директора дома отдыха есть проявление его неоднозначных эмоций на поведение служащих, временно облюбовавших флигель для высокопоставленных гостей: сначала он в гневе обрушивается на них, но потом неожиданно смолкает, поскольку в душе понимает свою неправоту. Состояние гадливости героя ярко выражено *экспрессивной* лексикой и приемом повтора («Василий Петрович» - 2, «его» - 2) с преобладанием *символики* цифры 2 (беспокойство). Отзвук эпохи 50-60-х годов улавливается в предложении «Он так старался, словно рассчитывал, что его яростное негодование достигнет ушей того, чьи права были столь грубо нарушены», в котором отражается переломное в сознании и психологии личности, борьба «старого» и «нового». Другая примета *реализма* - внутреннее состояние героев, обусловленное их действиями в данной ситуации. Ю.Нагибин как тонкий психолог души человека показывает пробуждение «нового», «победы» нравственного чувства.

IV этап. Анализ смысловых частей (СЧ) текста в обратном движении от АЦ с целью раскрыть изоморфизм примет содержания и формы в развязке и пяти микрофокусах и одном фокусе.

Экспозиция представлена четырьмя микрофокусами. Остановимся на четвертом микрофокусе (с его прогностической функцией) и фокусе.

Четвертый микрофокус (МФ) связан с темой *презрения*. В нем *повествуется* о минувших годах и «пустых, необитаемых, холодных, никому ненужных чистых комнатах»; о чувстве ненависти Насти, порожденном «тщетным ожиданием, даром потраченными заботами»; о Василии Петровиче, которому казалось, что Настя стала халатно относиться к своим обязанностям; о растущем ее презрении к «незримому жильцу», которому «отданы эти просторные комнаты, красивые, нужные вещи». *Лирический род* выражает чувства и переживания героев через эмоционально окрашенную лексику («ненависть», «обманули», «страстный», «недовольно хмурил брови», «презрение», «жесточайшей», «красивые»). *Драматический род* выражается повествованием и «событием самого рассказывания». О *малой жанровой форме* свидетельствуют действие двух героев (Настя и Василий Петрович) в четырех ситуациях, а также малый объем (12 предложений). Жанровая разновидность («Но проходили дни...») – *социально-психологическая*. Потенциальный смысл последнего предложения («Ей казалось теперь жесточайшей несправедливостью, что ему отданы эти просторные комнаты, полные света и воздуха, все эти красивые и нужные вещи»), в котором отсутствует авторская установка - в чувстве *презрения*, антоним – *почтение*. В содержании самого 4 МФ также не наблюдаем антонимов, что является приметой *жанра рассказа*. Следы *ОТ* и *постмодернистского* изображения отразились в сути конфликта смысловой части: пустое ожидание, даром потраченные заботы меняют ее отношение к себе и к работе, происходит переоценка ценностей - она не хотела больше ждать, потому перестала что-либо перемещать в комнатах. Как видим, очевидна смена одного состояния другим. Проявление *постмодернистской текучести* (по Д.В.Затон-скому) [5, с. 165] и в другом: хотя она и чувствовала ненависть к незримому гостю, но все же добро-совестно относилась к своим обязанностям. Эту перемену замечает директор, который видит, что придаться не к чему, но все же чего-то не хватает. Обращает на себя внимание *экзистенциалистская* картина описания долгое время пустующей комнаты в параллели с описанием выражения лица Насти, что достигается такими средствами, как метафоры («необитаемые и холодные комнаты», «шары жирели и пухли»), метафорические эпитеты («травяная зелень бильярда»). Комната, с одной стороны, символизирует одухотворенность Насти, с другой, становится причиной ее беспокойства. Приметы *экспрессионизма* - экспрессивная лексика, восклицательный знак, прием повтора («Настя» - 5, «по-прежнему» - 4, «обманул» - 3, «ждать» - 3, «пыль» - 3, «комната» - 3, «вещи» - 2, «лица» - 2, «телевизор» - 2, «палец» - 2) с преобладанием символа цифры 2,5 (беспокойство) выражают чувство презрения героя. *Реализм* – в описании комнат.

Рассмотрим содержательные и формальные признаки этой *прогностической СЧ*. 1. ПС 4 МФ (презрение) и ЗС (интерес) не противоречат друг другу, что указывает на отсутствие в этом произведении подтекста – приметы жанра рассказа. В этом отсутствии подтекста – системное проявление связи 4 МФ и АЦ, в котором есть авторская установка («порядок»). 2. ПС 4 МФ (презрение) определяет *замысел* Ю.Нагибина: социальное разоблачение на фоне дома отдыха установок среды, отразившихся и на его «обитателей». 3. ПС (презрение) является выразителем разума. Это, по концепции Ю.Г. Нигмагуллиной, относится к социальному мировоззренческому принципу эстетического идеала писателя. *Рассудочному* обычно противопоставит *естественное чувство*, а этот контраст лежит в основе *романтического содержания* эстетического идеала Ю.Нагибина. Формальные признаки прогностической МФ: 1. Отсутствие подтекста характерно *жанру* рассказа, что мы раскрыли при анализе АЦ. 2. Верность определения верхней границы хронотопа НВ (завязки) подтверждает ПС 4 МФ. 3. Доминирующий метод изображения постмодернистский с чертами экспрессионизма, символизма, реализма и экзистенциализма.

Фокус (кульминация) связан с темой *неожиданности*. Речь идет о действиях Василия Петровича при виде света в окне необитаемого флигеля; о его представлениях, что наконец-то прибыл долгожданный знатный гость; о недоумении директора; о странном ощущении Василия Петровича при виде через окно в комнате для особых гостей уборщицы Насти, дворника Степана и его детей; о Насте, которая нарушила запрет и в этом «очарованном мире» считавшей себя хозяйкой и неоднозначной реакции на это директ-тора. Лирический род выражается экспрессивной лексикой («странное чувство», «радость», «диковатое чувство», «тоскливое недоумение», «грубым») и приемом повтора («Василий Петрович» - 5, «он» - 4, «свет» - 4, «окно» - 4, «Степан» - 3, «телевизор» - 3, «она» - 3, «очень» - 3, «ждал» - 3, «бильярд» - 2, «гостиной» - 2, «дворник» - 2, «кресло» - 2, «горел» - 2, «фука» - 2, «свершилось» - 2). Примета драматического рода - «событие самого рассказывания». Жанровая форма – *малая*: 6 абзацев из 17 предложений; 6 ситуаций; 3 героя (Василий Петрович, Настя, Степан Клавкин). Тип начальной синтагмы («Василий Петрович завернул...») – *лирический, социально-психологический*. В ПП («Но он тут же поднял руку и резким, грубым движением, так что зазвенели стекла, постучил в окно...») нет антонимов. ПС - в чувстве *неожиданного*, антоним – ожидаемое. В СЧ есть антонимы («ждал более года» - «перестал ждать», «знатный гость прибыл» - «отсутствие директора», «мысль» - «тоскливое недоумение», «очень хорошее» - «грубое движение», «странное, диковатое чувство» - «трезвое чувство»), среди которых ключевым является последняя пара. Проследим проявление следов ОТ и постмодернистского изображения. Неожиданное поведение Насти вызывает осуждение со стороны Василия Петровича. Тогда как ожидаемое было связано с приездом знатного гостя. Реакция Василия Петровича в данной ситуации «*двойственная*»: с человеческих позиций он понимает мотивированность действия Насти, но в то же время, как директор, не может закрыть на это глаза. В *романтическом* плане описывается картина «оживления» предметов комнаты в представлении директора. Другая его примета - позиция Насти, нарушение ею запрета. Возможно, в этом проглядывает протест автора против укоренившегося в системе (как *реалистическая* примета). Функция экспрессивной лексики и приема повтора с доминантой цифры 2 – раскрыть реакцию героя на неожиданное - поступок Насти.

ВЫВОДЫ по системному анализу *содержания (С)* и *формы (Ф)* рассказа «Свет в окне» Ю.Нагибина:

1 *Ф* В рассказе Ю.Нагибина «Свет в окне» 7 СЧ (5 МФ, 1 Ф, АЦ), что указывает на малую эпическую форму произведения. Системно это подтверждается одним фокусом, признаками малой жанровой формы в АЦ и в пяти МФ, а также присутствием экспозиции.

2 *ФС* Доминирует социально-психологическая жанровая разновидность. По ТНС 1 и 5МФ - социально-психологический и лирико-философский, 2 и 4МФ - социально-психологический, 3МФ - сатирический, социально-психологический, Ф - лирический, социально-психологический, АЦ - социально-психологический и философский. Очевидное разнообразие оценок изображаемого Ю.Нагибиным указывает также на соответствие жанровой разновидности этого произведения *критерию художественности*.

3 *С* Преобладание знаков в конфликтах смысловых частей текста - показатель трансформации писателем затрагиваемых им современных проблем во *вневременной общечеловеческий* план изображения.

4 *СПС* 1 МФ – неоднозначность, 2 МФ – желаемое, 3 МФ – осуждение, 4 МФ – презрение, 5 МФ – спокойствие, Ф – неожиданность, АЦ – чувство вины. ПС всех СЧ выражают борьбу естественных чувств с разумом, как и ОТ (чувство вины - осуждение), поэтому *эстетический идеал* Ю.Нагибина (*инвариантная тема*) связан с *утверждением в качестве прекрасного сочетания чувств с духовностью*. В свете идеи возникает дополнение как смысла названия, так и ситуаций рассказа. Ю.Нагибин поднимает нравственные проблемы советской эпохи. Обращаясь к истории дома отдыха,

чтобы показать судьбу страны, писатель выражает мысль о необходимости изменения системы, «очищения» от всего того, что «тормозит» ее развитие.

5 ФС Конфликт ОТ подготавливается конфликтами МФ и Ф, а он, в свою очередь, является стержнем их конфликтов, что раскрывает системность текста, т.е. изоморфизм частей системы.

6 Ф ИТ (вторичное читательское восприятие, т.е. идея) не противоречит ПЧВ (пониманию), что указывает на отсутствие подтекста в произведении «Свет в окне», который относится к жанру рассказа. Системно жанр рассказа вытекает как из «порядка» в АЦ (авторские антонимы), так и из прогностического 4 МФ (его ПС не противоречил ЗС названия), и «хаоса» в 4 МФ. Таким образом, по жанровому признаку наблюдаем соответствие критерию художественности.

7 Ф ОТ и ИТ не противоречат друг другу, что определяет реалистический тип мышления Ю.Нагибина. Однако романтическое содержание эстетического идеала, авторские антонимы в АЦ, повествовательная интонация в развязке формируют романтико-реалистический стилевой синтез.

8 Итак, «Свет в окне» Ю.Нагибина – малый по жанровой форме, социально-психологический и философский с чертами лирического и сатирического по жанровой разновидности, рассказ по жанру, романтико-реалистический синтез по стилю, постмодернистский с приметам романтизма, экспрессионизма, экзистенциализма, символизма, реализма по методу изображения.

1. <http://www.krugosvet.ru/> Сочинения: В 11-ти томах /Сост. Ю.Нагибин. М., 1989-1993; Тьма в конце туннеля. Моя золотая теща. - М., 1994; Нагибин Ю.М. Дневник. - М., 1995.

2. Нагибин Ю. Свет в окне // Ю.Нагибин. Вдали музыка и огни. Повести и рассказы. – М.: «Современник», 1989. – С.132-141.

3. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: ООО «ИТИ Технология», 2006. – С. 899.

4. Кулумбетова А.Е., Джунисова А.А., Садуакас Г.К., Мырзабекова А.К. Система содержания и формы лирического, эпического и драматического художественного текста. Учебное пособие. – Алматы: Искандер, 2008. - С.178

5. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. – М.: Фолио-Аст, 2000. – 268 с.

Түйін

Ю.Нагибиннің «Свет в окне» атты шығармасы алғашқы рет жүйелік талдау арқылы жанрлық ерекшелігі зерттелуде.

Summary

The short story of U. Nagibin «Svet v okne» is researched first time by the systematical analysis. Its genre difference are considered there.

БАҚТЫБАЙ АҚЫН ТІЛІ

Ә.Қ. Қоспағарова, Ә.Қ. Құдайбергенова – Абай атындағы ҚазҰПУ

Әдебиеттің көркемдік қырларын, бейнелілік мазмұнын тануда А.Байтұрсыновтың пікірінің орны ерекше демекпіз: «Сөз өнері – адам санасының үш негізіне тіреледі. 1. Ақылға; 2. Қиялға; 3. Көңілге. Ақыл ісі – ондау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеп суреттеп ойлану, көңіл ісі – тую, талдау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің туюін түйгенше айтуға жарау» [1, 26-б.].

Ақынның қаруы - тіл. Күллі құбылыстар құпиясы мен олардың сабақтастығын айтып бере алатын күш-поэзия десек, ал поэзия тілі -образды қуат пен бейнелі суреттің, сұлу ырғақ пен төгілмелі ұқсастың негізі [2, 13-б.].

Б.Жолбарысұлы өлендеріндегі, толғауларындағы, дастандары мен айтыстарындағы көркемдеуіш құралдарын, бейнелі сөздер мен сөз тіркестерін, поэзиялық шығарманың көркемдік жүйесін қалыптасты-руда айрықша орынға ие болатын өлең құрылысының ерекшеліктерін қамти отыра әдеби-көркемдік талдаулар жүргізбекпіз.

Накыл өлеңдер – ақындардың философиялық ойшылдық тереңдіктерін танытатын аса терең мағыналы шығармалар.

Жалпы естіртудің соңы әркез жұбатуға, көңіл айтуға ұласады. Қазаны естіртіп отырып, адамды сабырға шақыртудың өзі де табиғи дүние болса керек. Бірақ бұдан естірту мен көңіл айтуды бір жанрлық түрге тоғыстыруға әбден болмайды. Өйткені, екі жанрдың атқаратын қызметтері әртүрлі. Естірту қазаны хабарлап құлақтандырса, көңіл айтуда аты айтып тұрғандай қайғылы адамды жұбатады, қайғысын бірге бөліседі, сабырға шақырып, тоқтам айтады.

М.Әуезов жоқтаудың ішкі-сыртқы табиғатын жан-жақты зерттей келе: «Жоқтауда өлген кісі жоқталады. Өлген әйелдің, апа-қарындасының немесе шешесінің бір жылға дейін яғни асы берілгенге дейін жоқтауы ең арғы заманнан сақталып келген. Жоқтаушылар күніне екі рет: күн шығарда, күн батарда өлген адамына жоқтау айтып жырлауға тиіс. Жыр өлген адамның абзал қасиеттерін дәріптейді. Үй ішінің қайғысын, өлімнің ауырлығын айтып егіледі» деп жоқтаудың ішкі мазмұнын аша түседі [3, 389-б.]. «Жалпы айта өтуіміз керек, жоқтау - әдет-ғұрып, тұрмыс-салт жырларына жататын өте көне жанр. «Табаны мұздан таймаған» мұзбалақ ақын – Бақтыбай оның хас шебері болған» деп О.Исмаилов бағалағанындай ақынның «Дос-жардың бата, дұғасы», «Екеу еді қайының», «Атамыз – адам пайғамбар» атты өлеңдері дүниеден озған жақсы адамдардың жақын жандарының, асыл ана, жан жары, ұл-қыздарының өтініштерімен шығарылғанға ұқсайды. Бақтыбай ақынның ерекшелігі де сол ол шығарған жоқтау толғамдарындағы ойлары бекем, жанға жағымды, жылағанға медет, қайғырғанға қуат берерлік. Кей тұстары нақылға да, өсиетке де жақын. Жаратушы жаратқанды аузына алып бастайтын жоқтау ортасында:

*Жыламай адам тұра ма,
Аһ дүние пенделік,
Расулымыз өткен соң,
Біздер қайтып көнбелік,- дей келіп;
Жарамайды тірлікте,
Пақырды байдан кем көріп.
Асыраған бір Алла
Баршасына жем беріп. [4, 56-б.].*

66-жолдан тұратын бұл шығармадан дүние парқын таразылай отырып, Алланың ақ сөзіне тоқтам жасайтын пенде ақынның орынды сөздеріне күә боламыз.

«Ағуз-зи-биллә сөздің анасы, Бісміллә сөздің сарасы», «Атамыз Адам пайғамбар» деп басталатын жоқтауларынан діннің ақ жолын қоғамның даму көзіне айналдыруды адам бойындағы абзал қасиеттерді дәріптеуді мұрат етті.

Бақтыбай Жолбарысұлы өлеңдерінің көбі адам өмірінің мәні, дүние белестері, жақсы мен жаман, тектілік пен тексіздік, адалдық пен залымдық, достық пен қастық сынды адам бойында кездесетін кереғар қасиеттерді салыстыра жырлау ақындар поэзиясының ойшылдық-дүниетаным тереңдіктерін толық бейнелейтін шығармалары нақылдар, мақалдарда кездеседі. Мақал-мәтелдердің, шешендік сөздердің аз сөздерге көп мағыналар сыйғызатын шымыр, жинақы нұсқалы сапалары осы ақындық әдебиеттегі нақыл өлең-сөздер жанры арқылы жаңаша түлеген қалпымен танылады.

Тақырып арқауында халықты тәлім-тәрбие мәселелерін толық қамтыған нақыл өлеңдер – халық әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің, шешендік тұрақты тіркестердің дәстүріндегі туындылар Бақтыбай Жолбарысұлы шығармашылығында айқын көрніс алады.

Аталы сөз аузымда:

*«Мың асқанға бір тосқан».
«Ақтаған тары таусылар».
Ашындырса ол елді,
Ақиган көзі алайып,
Жұмылар да ашылар. [4, 45-б.].*

Мақал-мәтел қай заманда да поэзияның үйренер, тағлым алар мектебі болды. Оның үстіне, мақал-мәтелдің өзгеше ұйқасы, поэзияға жақындығы, онымен туыстығы, әсіресе терең мазмұндылығы поэзия үшін қашан да өнегелік, тәрбиелік маңызын жоймай, әрдайым үлкен өнер өрісіне қарай тартып баулып отырды. Б.Жолбарысұлының «Алдырған албырт», Сыйғы – сый, сыраға – бал», [4, 188-б.] «Мың асқанға бір тосқан», «Сырты - бүтін, іші – түтін» [4, 124-б.].т.б.

Мақал-мәтелде түйінделген түбірлі, кесек ойды бетке ұстау негізгі құрал есебінде пайдалану, өз пікірін соның негізінде таратып баяндау қазақ ақындарының көбіне дерлік тән көркемдік тәсіл, шығармашылық ізденіс қадамы Бақтыбай шығармашылығына да қатысты. Мысалы:

«Ақтаған тары таусылар», «Хан ұрса, бір қайраны тиер», бұлайша мақалдау қазақ ауыз әдебиетінде көне дәстүрден келе жатқан құбылыс. Оның себебі, шығу төркіні о баста әдебиеттің, поэзияның өнегелік, тағылымдық мақсат-мұраттарына байланысты болса керек. Бақтыбай халықтың мақал-мәтел негізінде өз талантын қанаттандыра отырып, сан алуан саналы да салмақты туындылар жасады.

*Жақсы аттан жығылса,
Жаманның қанар табасы-ай!
Жақсы менен жаманның
Жер мен көктей арасы-ай!*

Мақал-мәтелдер қай заманда да поэзияның сусындар бұлағы, нәр алар арнасы. Оның себебі мақал-мәтелдерде замана бойы қалыптасқан ұғым түсінік жанды бейнеде сақталып отырғандығында болса

керек.

Бақтыбай Мәйке қызбен айтысында Мәйкені «Түрленген тоты құстай» деп тоты құсқа, «Аққудай желді күнгі аспаға өрлеп, толқытып шығарып тұр әннен ырғақ» деген жолдарында аққу құсқа балайды.

Бақтыбай өлең-толғауларында жиі кездесетін айшықтаудың түрі – қайталау. Құбылысты, адам мінезін, қоғам болмысын т.б. жырға арқау болған жайттарды салыстыра көрсетуде, балай суреттеуде белгілі бір сөздер немесе сөз тіркестері қайталанып қолданылады. Сонымен бірге, әдетте, дидактикалық жанрларда ойдың қайталануы, ортақ бір идеяны жеткізу үшін екі немесе бірнеше нәрсе салыстырыла көрсетіледі десек, осының негізінде сөздік қайталаулар жатады. Мәселен,

Дейді екен ұсталардан дат қалады,

Дейді екен жазып кеткен хат қалады.

Дейді екен өлегенен соң қабіріңде,

Саудырап сүйегіңмен жақ қалады. [4, 54-б.]

Бақтыбайдың бұл толағауынан үзіндіде «Дейді екен», «қалады» сөздері үш реттен қайталаанады. Мұндай сөздік қайталаулардың жыраулар поэзиясында жиі қолданысқа түсуі-толғаудың шешендік сөздерге жақындығымен де түсіндіріледі. Сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, құтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу.

Бақтыбай Жолбарысулы туындыларында терең ойлы, нақыл-ғибрат, қанатты сөздер мен фразалық тіркестердің көркемдік-эстетикалық тұрғыда алатын орны ерекше.

Есепсіз біткен мүліктің,

Ерте келер күткені.

Қайығаны інгеннің,

Бураның дұрыс шөккені. [4, 47-б.]

Мағыналық сипатына орай тұтастай нақыл сөзге жатқызуға болады. Бір қарағанда, кейінгі үзіндідегі ой да алдыңғы шумақпен сарындас секілді. Бірақ екеуінің де мағыналық тұжырымдарында моральдық-дидактикалық ерекшеліктер айқын аңғарылады. Бірінші мысалдағы: «Аса биік таулардың сулы келер бөктері» табиғат аясында өскен кез келген адам түсінігіне бөтен емес, екінші жолдағы «Өресі төмен адамның, қиын келер өктемі» адам қасиетінің өмір фактілеріндегі шынайы көрнісін берген.

Бақтыбай ақын өз заманының от тілді орақ ауызды айтыскер ақыны ғана емес қоғамдағы келеңсіздіктерді шешуге, хан мен қара халықтың арасын жарастырып әділдікті ту етіп көтерген шыншыл да турашыл ақын.

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 438 б.
2. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991. - 280 б.
3. Әуезов М 20т. ТШЖ. – Алматы: Жазушы, 1985. – 19-т. – 448 б.
4. Исмаилов О. Басылып жатқан қазынам... – Алматы: «Комплекс», 2005. – 312 б.

Резюме

В этой статье рассматриваются художественные особенности ораторской речи Бақтыбай Жолбарысулы.

Resume

In this article is considered art peculiarities of oratorical speech of Baktybai Zholdarsuly.

ҒҰМАР ҚАРАШҰЛЫНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Ж.Зайнулла – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті

Ғ.Қараш – өткен ғасырдың 20-30 жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың кінәсіз құрбаны болып жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ зиялыларының қатарындағы ірі тұлғалардың бірі, қоғам және саясат қайраткері, ақын. Өткен ғасыр басында ұлт азаттық қозғалысқа қатысқан интеллигенция өкілдерінің дені ұлттық мәселені шешуді Алаш алдына қойды. Осы мақсатта бұл ұлт-азаттық қозғалысқа қазақтың барлық оқыған зиялылары қатысты. Қазақстандағы патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы қазақ оқығандарын өз айналасына топтастырып, олардың қоғамдық-саяси ой-пікірлерінің қалыптасуына ықпал етті.

Ғұмар Қараш ағартушылық бағытта өз заманында көп іс тындырады. Қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетін дамытуға да елеулі үлес қосқан тұлға. Өз дәуіріндегі халыққа кең тараған «Айқап», «Мұғалім», «Шора» журналдары мен «Қазақстан», «Ұран», «Дұрыстық жолы» (газеттің атауын осылай қою Ғ.Қараштың идеясы және «Дұрыстық жолы» деген өлеңімен басталады) мен «Қазақ дұрыстығы» (бұл екі газет қазіргі «Орал өңірі» газетінің бастауында тұрған басылымдар), тағы басқа татар тілдеріндегі баспасөз бетінде халыққа оң бағыт-бағдар берген, бірлікке, ынтымаққа үндеген, білім, кәсіп игеруге бағытталған ой-пікірлері мен өлеңдері жарық көрді. «Ойға келген пікірлерім», «Бәдел-хажы», «Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Қарлығаш», «Өрнек», «Тумыш», «Тұрымтай» өлең жинақтарын шығарып, философиялық ой толғамдарын жазған. 1910-1912 жылдары «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» және «Көксілдер, яки бұрынғы мырза ұлы һәм ноғайлы батырлары уә ғайри мағыналы жырлар» деген атаумен қазақтың батырлар жырының жинағын алғаш жариялаған. Қазақ даласында елдің мүддесін көздейтін бір де бір газет жоқ кезде, тұңғыш рет «Қазақстан» атауымен халыққа білім мен кәсіп үйретуді мақсат ететін газет шығаруды ұйымдастырды. Алғашқы ағартушылық, білім беру, сауат ашу, тәрбие бағытында «Мұғалім» атты ғылыми журналды шығаруды ұйымдастырып, басқарды.

Ғұмар Қараштың «Бала тұлпар» (Уфа, 1911), «Қарлығаш» (Қазан, 1911), «Тумыш» (Уфа, 1911), «Аға тұлпар» (Орынбор, 1914), «Тұрымтай» (Уфа, 1918) аталатын бес поэзиялық, «Ойға келген пікірлерім» (Орынбор, 1910), «Өрнек» (Уфа, 1911), «Бәдел қажы» (Қазан, 1913) дейтін зерттеу кітабы жарық көрген.

Ғұмар Қараштың шығармаларында, қазақ ұлтының әлеуметтік прогресс жолына түсуі туралы көтерген ой-пікірлері өзінің өміршендігімен құнды. Ғұмар қазақ халқының өркениеттік жолға түсуі үшін міндетті түрде ғылым мен білім ең өзекті проблема екендігін алға тартады.

Ғұмар Қараштың «Қарлығаш» өлеңдер жинағында ел үстінен күн көрген имандылық жолында жүрген қожа молдалар, паракор ел билеушілерін сынға алады. Өмір, көңіл, талап жайындағы ойларын тереңдете түсті.

«Аға тұлпар» жинағындағы өлеңдерінің барлығы дерлік өсиет, уағыз, насихат, тілек түрінде келеді. Патша өкіметінің жүргізген саясаты салдарынан қазақтың өз жерінен қол үзіп, жікшілдік бел алып, елдің шырқы бұзылғандығын тебірене жырлайды. Халықтың бостандық жайындағы арманын былай жеткізеді:

*Егер көзді ашпасаң,
Аяғың қозғап баспасаң.
Жүректен шыққан шын сөзді.
Құлағыңа аспасаң,
Күнілгері қазағым,
Амандас еркін қонысқа.*

Ақынның «Тұрымтай» жинағында ақынның «Күн туды», «Саған не болды?», «Көреміз бе?», «Өтер ме екен», «Келер ме екен?», «Бармысың», «Жазда тастамаған телпек» деп аталатын өлеңдерінде халық, ұлт, өнер-білім, заман туралы ойларын ашық айтады.

*Тыңда қазақ сөзімді
Есірке ұл мен қызыңды
Жалшылықта шірітіп
Талатпа бағлан қозыңды
Білім, өнер қаруын
Құралданып бойыңа,
Жігер-жихат қылышын
Қайратпен ұстап қолыңа
Әзірлен, қазақ, әзірлен
«Тіршілік» деген соғысқа*

Білек күші емес, білім күшімен күрес жүргізу қажеттігін ұғындырады. Ақын арман-мұратқа жас кездеталпынуды уағыздап, туған халқының іргелі ел болуын арман етеді.

«Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Қарлығаш», «Өрнек», «Тумыш», «Тұрымтай» өлең жинақтарындағы өлеңдерін тақырыптық жағынан былай:

- патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы бағытталған өлеңдері,

- өнер-білімге шақырған, ағартушылық сарындағы өлеңдері

- ел билеуші әкімдерді сынға алған өлеңдері

- надандық, шариғат жолын бұрмалаушылық, ескі әдіспен оқытуға наразылық бағытындағы өлеңдері

- озық мәдениетті үйрену, отырықшылыққа шақыруға арналған өлеңдері деп топтастыруға болады.

Ғұмардың «Неден қорқам?» өлеңіндегі әрбір жолдар Қазан төңкерісінен кейінгі кезең шындығын тануда айрықша болып табылады.

*Аждаһа алты басты жаудан қорқам,
Бүлдірген ел арасын даудан қорқам:
Күлімдеп кіріп, ішкі сырыңды алып,
Құрылған аяқ асты аудан қорқам:
Асығыс істей салған істен қорқам,
Қандары тасқан қара күштен қорқам,
Дос болып бірге жүріп қастық етіп [1].*

Тысына қайшы келген іштен қорқам» деген ақын үрейі жаңа саясаттағы талай қиянаттар мен зобаландарды ұғына түсуімізге мүмкіндік береді. Сондықтан да ақын қан төгіс арқылы келген биліктің әлеуметке теңдік пен бостандық орнатуындағы қадамдары қоғамдық даму заңдылығына қайшы болып табылатынын және де өзгенің күштеп танған азаттығы мәңгілік болмайтынын, сол себепті өзінің сара жолынды ізде деген мұратын алға тартады. Ақиқат жолынан адасып, сағым қуған тобырлық сананы сынға алады.

*Ұжмақ көктен жерге енбек емес,
Мезгілсіз бірнәрсе де келмек емес:
Өзің ту, ұл тусаң да, қыз тусаң да,
Әкеліп біреу саған бермек емес.
Табиғат заңы, жолы өзіне хас,
Ешкімнің жетегіне жүрмек емес:
Адаспа, аңдық етпе, адам ұлы,
Көрінген о бір сағым көзіңе елес.
Сағымды «су таптым» деп жұрт жинасаң,
Жындыға айтар сөз жоқ құрып кеңес [1].*

Ақынның «Адаспа, аңдық етпе, адам ұлы» деген биік гуманистік ескертуі қай кезең үшін болмасын қашан да назарда болатын өшпес ұлағат деуге болады. Ал, «Саған не болды?» өлеңінде елдік мәселелерді жырлағанда жаңа жүйе икеміне жығылып, илеуіне оңай көндіге кеткен халқының бейқамдығына, саяси балаң аңғырттығына налиды.

«Тұрымтай» жинағындағы қай өлең болмасын Алаш қайраткерлері ұстанған тәуелсіз мемлекет құру идеясын кеңінен жырлауымен және әлеумет санасына сіңіруімен маңызды.

«Күн туды» өлеңінде «Екі талай іс болып, Елге қиын күн туды. Аспанда ай тұтылып, Жер - жийанды қан жуды» деп, сол кезеңнің боямасыз ақиқат шындығын алға тартқанда заман ағымы елдік үшін тез екенін, әсіресе зарыға жеткен азаттықты сақтап қалу сыналар тарихи сәтте барша күшті ел болуғы жұмылдыру, Отанды қорғау сияқты ұлттық маңызы ерекше болып табылатын мәселелерді қоғамдық деңгейде көтереді.

Ғұмардың проза саласында «Томан байдың баласы-Әділмырза, я болмаса Байғазы байдың қызы ару-Шандоз» деп аталатын әңгімесі бар. Әңгіменің оқиға желісі Шандоз қыздың ұзатылу тойына арналған. Ә ділдің қалыңдық алуына сапары көңілді суреттеледі. Шағын шығармада автор халқымыздың сан ғасыр-лар бойы қалыптасқан құда түсу, қалың беру, той жабдығы тәрізді әдет-ғұрыптарымен таныстырады. Әңгіменің негізгі танымдық, тәрбиелілік қырлары жастардың ата-анасын сыйлауы, инабатты, ізетті болуымен байланыс ты болып келеді. Ғұмардың көркем қара сөзбен жазылған осы шығармасы кезінде Қазан қаласына жіберілгенімен белгісіз себептермен жарияланбаған. Әңгіме мәтінімен танысу барысында кейбір тұстары өшіріліп, шығарма толық аяқталмай қалған. Бірақ зерттеушілер тарапынан шығарма аяқталмаған деген пікір кездеспейді. Бұл әлі ақынның әдеби мұрасын толық жан-жақты қарастыру қажет екендігін көрсетеді.

Ғ.Қараштың философиялық, толғаныс түріндегі бірнеше жинақтары бар. Соның бірі - «Ойға келген пікірлерім» 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрді. Ақын мұнда қоғам өміріндегі түрлі әлеуметтік ортада кездесетін маңызды мәселелерді қарастырады. Ақын ұрлық, қиянат тәрізді адамды аздырар көптеген қылықтарды білімнің пайда болуынан емес, оқудың шәкірт жүрегіне жол таппауы, бұл көбіне нәрсіз дәрістерінен деген пікір білдіреді. «Рухани жағынан бірін-бірі қолдап отыру адамның ең жақсы қасиеті. Адам абыройының артуы, сөзінің өтімді болуы оның істеген жақсылық істеріне байланысты»-дей келе шын білімді сопылардың уағыз, насихатының пайдалы екендігіне баса назар аударады.

Мақалаларының көпшілігінде дерлік ислам дініне қатысты пікірлері Ғұмардың имандылық жолын ұстандығын, дін өкілдеріне сын көзбен қарағандығын байқатады. «Ислам дінінің тек ахирет үшін ғана емес, бұл дүние үшін маңызы бар», «Құран кәрімнің айтуы бойынша дін жалған нәрсе емес, адамдардың шын табиғи сенімі. Бұған қарағанда ешқандай адам дінсіз өмір сүре алмайды», «Біздің халқымыз ақиқат дінді ұстанса, біз надан жалқау боп қалмаған болар едік.... Діннің өзі адамды дұрыс сақтайды, дұрыс жолға бағыттайды. Ислам дінін дұрыс ұстай білуіміз керек», «Адам өзін тани алса жаратушысын да танымақ». Ақынның мұндай пікірлерінің барлығы жақсылық қырларын дәріптеумен қатар, тәрбиелілік, әлеуметтік жақтарын танытумен ерекшеленеді.

Ғұмардың 1911 жылы Уфада шыққан «Өрнек» жинағы да ақынның ой-толғаныстарынан тұрады. Мұнда адам бойындағы қалыптасқан әдетпен бірге күнделікті өмірге қажетті құбылыстар сараланады. Мақалаларындағы айтылар ой өлеңдеріндегі оймен астасып жатқандығы байқалады. Адам бойындағы жалқаулық, тоғышарлықтың негізін шариғат жолымен қатар, адамдық өлшем тұрғысынан алып танытады.

Ғұмар Қараш - әртүрлі мерзімді баспасөзде көп жазған қаламгер. 1911-1913 жылдары «Қазақстан» газетінің жұмысына ат салысқан. Сол жылдары Орынбор қаласында Шәңгерей Бөкеевтің қамқорлығымен ел аузынан жинаған әдеби мұраларды құрастырып, «Шайыр», «Көксілдер» атты екі жинақ жариялайды. Ғұмар Қараш-20 ғасырдың бас кезіндегі «Қазақ дұрыстығы», «Қазақстан», «Айқап», «Дұрыстық жолы», «Шора», «Абай» сияқты газет-журналдарда мақалаларын жариялаған. Ғұмар Қараш шығармаларын «Ғұмар Қараш баласы», «Ғұмар Қарашұлы», «Ахунд Ғұмар Қарашұлы», «Ғұмар әл-Қараш», «Бөкей елінің бір баласы», «Ғұмар Қараш», «Ғ.Мұштак», «Ғабдолла Мұштак», «Оразақай», «Қазақев», «Ғұмар Қарашев» деген есімдермен жариялап отырған. Ғұмар Қараштың шығармалары мектеп оқулықтарында, орыс тілінде жарық көрген «Қазақ поэзиясының антологиясы» мен «Қазақстан ақындары» жинағында, мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған. Өлең, толғаулары мен философиялық ой-толғамдары және әңгіме, мақалалары «Замана» деген атпен жарық көрді. Ғұмартанушы ғалым, республикалық «Ана тілі» газетінің бас редакторы Мақсат Тәжмұраттың мәлім еткеніндей, Ғұмар Қараш – Алаш қозғалысына дейін-ақ ел өміріне ерте араласып, соңына бай мұра қалдырған ақын. Жастайынан жетім қалып, ағайын-туыстарының көмегімен ауыл молдасынан сауат ашса да, кейін өзінің білім-беделі арқасында өз заманының ең көзі ашық, халқын алға жетелеген зиялы өкілдерінің қатарынан табылады. Ғұмардың бірінші қыры ұстаздығы болса, екінші еңбегі 1911-1913 жылдары «Қазақстан» газетін ашуда айқын көрінеді. Басқасын айтпай-ақ, әуелі Ордада, кейін Оралда жарық көріп тұрған аталмыш газет «Қазақстан» сөзін тұңғыш рет ресми қолдануымен де құнды, сонысымен де айрықша бағалы. Соның өзінен-ақ «Қазақстан» газетін (редакторы Елеусін Бұйрин) ашқандардың ойы ауыл-аймақ төңірегінде емес, тым әріде екендігі, болашақ ел мүддесін көздегені бірден сезіледі.

Ғұмар Қараштың өлең-толғауларында, көсемсөздері мен мақалаларында заман, өмір, дін шариғат, табиғат, махаббат т.б. мәселелер туралы толғанады, патша үкіметінің отарлаушылық саясатын, жергілікті әкімдердің екіжүзділігін сынап, халыққа адал қызмет етуге үндейді. Өз тілі мен мәдениетін сақтай отырып, ғылым, білімге ұмтылуды, мәдениетті елдерден үлгі алуды насихаттайды. Өлең толғаулары философиялық ой-пікірлерге бай, бейнелі, әсерлі келеді. Қайраткер-ақынның ұлт бірлігіне қатысты да айрықша ойлары бар. Елін, жерін аса қадірлеген, сол үшін азаматтықта да, ақындықта да аянып қалмаған Ғұмар адамзат пен ұлтқа ең ділгір қасиет ретінде ар-ожданды атайды. Татардың «Шора» журналында 1911 жылы жарияланған «Ар-ождан – сенім өлшемі» атты мақаласында ол: «Әрбір жағдайда ар-ождан биік тұруы керек. Сонда ғана оның қасиеті жоғары болмақ», -деп жазады.

Жалпы қоғамдық-саяси өмірде болып жатқан түрлі құбылыстарға белсене араласқан Ғ.Қараш XX ғасырдың басындағы қалыптасқан ұлттық ояну мен жаңғыру идеяларына бой ұрған, ұлт мүддесін ойлап, өзінің еңбектері арқылы халқын ағартушылыққа шақырған қайраткер ретінде таныла білді. Ғұмардың ар-ождан, моральдық қасиеттерді санаға сіңіріп, жеке адамды қалыптастыру арқылы мемлекетті нығайту, өркениетті деңгейге көтеру идеяларының мазмұны мен мағынасы бүгінгі таңда да

өзінің мәнін жойған емес.

Резюме

В статье рассматриваются литературное наследие Г. Караша.

Summary

The article examines the literary heritage-G. Karash.

О РАЗВИТИИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ В ДРЕВНЕЙ ГРЕЦИИ

Е.Ж. Тюлепбергенова – канд. филос. наук, доцент Академии гражданской авиации

Возникновение ранней греческой науки было связано с общим духовным скачком, который переживала Греция в VI -V в. до н.э. В течение короткого срока греки стали культурным лидером среди народов Средиземноморья, опередив более древние цивилизации Египта и Вавилона.

Общественной основой этого духовного скачка было утверждение демократической формы правления в большинстве греческих городов. Равноправие свободных граждан перед законом и участие каждого в выполнении общественных функций способствовали развитию чувства гражданской ответственности и критического мышления. Необходимость выступать в народных собраниях и убедительно защищать свою точку зрения привела к усовершенствованию искусства устной аргументации и, в конечном счете, к разработке приемов логического доказательства. Относительно малые размеры полисов, исключавшие потребность в громоздкой административной структуре, в сочетании с выборностью государственных и жреческих должностей обусловили отсутствие сословий чиновников и жрецов, которые играли столь большую роль в централизованных бюрократических монархиях Востока.

Все эти черты были в наибольшей степени характерны для развитых ионийских полисов, расположенных вдоль западного побережья Малой Азии. Но к ним надо добавить еще специфические особенности, отличавшие приморские торговые города от ряда других областей Греции того времени. Это – в большей или меньшей степени смешанный этнический состав, развитие мореплавания, торговые и культурные связи со странами Востока и относительная слабость родовой аристократии. Эти факторы в сочетании с живостью ума и любознательностью стимулировали духовную атмосферу свободомыслия и терпимости. Занятия наукой не регламентировались государственными или религиозными институтами, они были частным делом свободных граждан.

Греческая **историография** как повествование, как искусство рассказа о прошлом и, наконец, как далекая предшественница исторической науки была современницей греческой колонизации и формирования демократических полисов. В период своего зарождения античная историография испытала, с одной стороны, всестороннее влияние материалистической философской мысли, с другой стороны, достижений древневосточной культуры, что не могло не отразиться на характере первых греческих исторических трудов.

Не подлежит сомнению, что зачатки исторических знаний возникли на Востоке вместе с появлением государств и созданием письменности. На Востоке появилась и древнейшая форма исторического труда – летопись. Однако литература древних народов Месопотамии, а также и Египта не сохранила каких-либо следов исторического мышления. В ней главной задачей всех форм исторической традиции было объяснить природу взаимоотношений между людьми и богами. Вместе с тем суждение о том, что историческая мысль народов Древнего Востока не оказывала на греков влияния, также будет неверным и противоречит истине. В то же время возникновение исторической науки у греков не может быть объяснено чисто восточным влиянием. Оно является результатом вышеуказанных условий исторического развития самой Греции, созданием в них торгово-ремесленного населения, пытливые интересы которого были обращены и к собственному прошлому, и к странам, ставшим объектом колонизации. Знакомство в ее ходе с доступной купцам и мореплавателям ойкуменой создавало предпосылки для появления трудов универсального характера, в которых наряду с фактами истории родного города присутствовало описание обычаев чужеземных народов и городов, выдающихся сооружений и местностей. Эти труды, сочетавшие позднейшую историю, географию, этнографию, одновременно представляли собой сплав реальных наблюдений с мифами, которым давалось рационалистическое толкование. Эта универсальность была присуща и творчеству Геродота.

Геродот родился в Галикарнасе; много путешествовал, посетил Персию, Египет, Киренаику,

берега Черного моря, добирался и до скифов. Поначалу собирал этнографические и исторические материалы, легенды, знакомил греческий мир с обычаями и традициями других народов. Возвратившись из своих странствий в Афины, он попытался дать описание истории греко-персидских войн в определенной системе, за что получил от Цицерона почетное прозвище «отца истории». Труд Геродота представляет по своей сути органическое слияние собственно исторического исследования и литературного рассказа. Его источники обширны и многообразны – от свидетельств литературной традиции до личных наблюдений. При всей доверчивости Геродота к источникам ему не чужды и приемы их критики.

Уйдя далеко вперед от трудов своего предшественника Гекатея и логографов, Геродот, разумеется, еще не был историком в нашем понимании. Мышление его вполне традиционно: в истории он видит осуществление божественной справедливости, награждающей добро и карающей зло. Как и в трагедиях Софокла, в «Истории» Геродота человек несет неотвратимое наказание за то, что переступил границы, установленные богами для человеческого миропорядка. Рассказы о лидийском царе Крезе или о Солоне или о персидском повелителе Ксерксе призваны только иллюстрировать эту мысль. История выступает у Геродота как цепь преступлений и наказаний. Геродот не сомневается ни во вмешательстве богов в жизнь людей, ни в божественном происхождении всех человеческих установлений. Верит он и в предсказания оракулов, и в вещие сны, с помощью которых божество раскрывает смертному его будущее и предостерегает его. И хотя автор «Истории» нередко ставит под сомнение достоверность тех или иных сведений, собранных им за долгие годы путешествий, подлинной критики источников здесь, конечно, еще нет. Миф у него переплетается с реальностью [1; 106].

Совершенно иное отношение к действительности, к предмету истории мы находим у Фукидида, описавшего Пелопоннесскую войну. Времена, окутанные мифами и легендами, его не интересуют, ибо он не может сказать о них ничего определенного. Его привлекают события, современником которых он был. Свою задачу он видит в том, чтобы создать правдивую историю Пелопоннесской войны, в которой сам участвовал. Источники его весьма обширны, он приводит материалы, происходившие из обоих лагерей, подлинные тексты договоров, надписи, использует труды предшественников, наконец, сведения от непосредственных участников событий или от лиц, близко к ним стоявшим. В объяснении хода истории ему не нужно прибегать к идее вмешательства богов. Подобно тому, как Демокрит выводит божество за пределы природы, Фукидид выводит его за пределы истории. К тем, кто верит в предсказания или вещие сны, он относится с холодным презрением. Затмение солнца или землетрясение не имеют для него ничего сверхъестественного: он склонен давать им рациональные объяснения, так же, как Анаксагор и софисты. В каждом его суждении видна его принадлежность к новому поколению, мыслящему критически и рационалистически. Он сознательно противопоставляет свой метод методу своих предшественников. Для него главное – восстановление истинного хода событий и выявление их причин [2; 656].

Историю, согласно Фукидиду, направляют не боги, а люди, действующие со своей «природой», т.е. со своими интересами. «Природа» людей оказывается всегда сильнее законов и договоров. Знания человеческой природы и ее проявлений для Фукидида достаточно, чтобы постигнуть движение современного ему общества. Он порывает с рационалистическими интерпретациями древних мифов, столь частыми у Гекатея и Геродота, и вообще отбрасывает всю мифологию. Лишь Троянскую войну он считает историческим фактом. Таким образом, Фукидид осуществил революцию в области научного изложения истории, Геродот художественного.

Вместе с тем значение «Истории» Геродота велико. Он сохранил от забвения массу всевозможного материала по политической и культурной истории, по фольклору, географии и этнографии многих народов древнего мира. Его произведения – это своего рода историко-географическая и этнографическая энциклопедия, неисчерпаемая сокровищами сведений о прошлых временах. Не будь Геродота, наши сведения о древних народах во многих отношениях были бы скупы, несмотря на блестящие результаты археологических открытий.

Ранняя греческая наука еще не разграничивалась на отдельные отрасли. Ученые не были профессиональными астрономами, геометрами, ботаниками или историками. Они были мудрецами, стремившимися познать видимый мир в целом, понять его происхождение и управляющие им законы. Это объясняется, во-первых, тем, что научное познание имело еще нерасчлененный характер. Отсюда энциклопедичность знаний наиболее крупных ученых древности. Во-вторых, при господстве целостного восприятия природы естественные науки

являлись составной частью натурфилософии. Натурфилософия же архаической эпохи и первой половины V в., в сущности, представляла своего рода синтетическую науку, в которой сливались как общекосмологические построения, так и наблюдения и выводы более частного характера, принадлежащие отдельным отраслям научного знания. Однако такой характер древнегреческая наука могла сохранять только до определенного уровня. Расширение сферы знания, увеличение его суммы приводили не только к отпочкованию от натурфилософии отдельных наук, но и (иногда) к конфликту между ними. В-третьих, хотя в отдельных отраслях научного знания этой эпохи учитывался накопленный практический опыт, результаты наблюдений и исследований, но наука о природе в целом основывалась, на отвлеченных, умозрительных принципах и на авторитете предшественников [3; 162].

Начало греческой науки обычно связывают с именем Пифагора. Однако от него не осталось никаких сочинений, поэтому в сложившейся о его взглядах традиции трудно отделить то, что высказывал он сам, от того, что добавили его ученики. Величие Пифагора и его школы состояло, прежде всего, в установлении математических соотношений в астрономии, музыке, скульптуре, архитектуре.

В системе Пифагора нет ни олимпийских богов, ни одухотворенной земной природы, ни материальных начал, которые милетские ученые считали первоосновой всего сущего. Число и звук рассматривались им как главные элементы космоса и гармонии. Гармония мыслилась им как сочетание противоположностей – предельного и беспредельного, правого и левого, света и тьмы, добра и зла, мужского и женского, а космос – как прекрасное, стройное, закономерное целое, воплощающее эту гармонию. Исследуя движение небесных светил, «гармонию сфер», Пифагор открыл определенные постоянные соотношения чисел, обуславливающие закономерность передвижения небесных тел и взаимодействие их друг с другом. Число стало для Пифагора мерой всех вещей, определяющей соотношение между отдельными частями космоса и всех тел.

На основе учения о числе возникла оригинальная арифметика и геометрия. Знаменитая теорема Пифагора приписывается ему именно потому, что только его школа доказала справедливость ее общей формулировки. Пифагор и его ученики, исходя из своей системы чисел, первыми определили, что земля имеет форму шара. Последователи Пифагора, исследуя музыкальную гармонию звуков, открыли числовые соотношения между высотой звука и длиной струны, из которой он извлекался [4; 140].

Вместе с тем умозрительные рассуждения, подчеркивание количественной стороны природных явлений привели пифагорейцев к числовой мистике. Придавая мистический характер учению о числах, они разыскивали в них особое, таинственное значение. Каждое число превращалось в самостоятельную божественную сущность и сущности эти считались первоосновой мира. Одни числа соответствуют небу, другие земным вещам – справедливости, любви, супружеству... Первые четыре числа, семерка, десятка – «священные числа», лежащие в основе устройства всего, что есть в мире. При всей фантастичности этих представлений само внимание пифагорейцев к числам, пропорциям, симметрии и гармонии сыграло важнейшую роль в складывании своеобразной греческой культуры, для которой так характерны стремления к красоте, точности, сообразности.

Биология. В первой половине V в. до н.э. древнегреческий врач и философ Эмпедокл высказал удивительную догадку, что организмы на Земле возникли в результате соединения отдельных элементов, причем уродливые и несовершенные организмы погибали и освобождали место для более приспособленных и жизнедеятельных. Эта мысль Эмпедокла на много веков предвосхитила идею эволюции.

В IV в. до н.э. Аристотель, философ и разносторонний ученый, не только обобщил все области тогдашнего знания, но и заложил основы целого ряда наук, таких как логика, этика, психология, риторика, политика, биология. Он явился родоначальником и зоологии. Среди его произведений особенно славилась в античности его труды «Об истории животных», «О происхождении животных» и «О частях животных», в которых были даны начала анатомии и физиологии животных. Этими трудами восхищались выдающиеся ученые XVIII и XIX вв., включая Дарвина. В них немало ошибочных суждений, обусловленных ограниченностью эпохи, но в то же время высказаны и гениальные догадки.

Труды Аристотеля по зоологии оказали большое влияние на его ученика Теофраста (или Теофраста) из Эфеса, который заложил основы систематической ботаники. В своих трактатах «Об изучении растений», «Физиология растений» Теофраст подвел итоги наблюдений античных

авторов в этой области. Наряду с верными выводами о различных сторонах жизни растений в этих трудах содержится и ряд фантастических толкований.

В начале V в. до н.э. врач Алкмеон из Кротона (Южная Италия) впервые приступил к изучению анатомии и физиологии человека. Алкмеон занимался вскрытиями трупов и установил, что центром психической деятельности человека является мозг, в противовес господствовавшим в то время представлениям, согласно которым центральным органом духовной жизни считалось сердце.

Особенно показателен прогресс в **медицине**, связанный в первую очередь с деятельностью Гиппократом, уроженца острова Кос, жившего во второй половине V в. до н.э. Гиппократу приписывается свыше 70 медицинских книг. Книги эти крайне разнородны и ныне считают, что сам Гиппократ мог быть автором лишь некоторых из них, остальные же написаны в разное время его учениками и последователями.

Для гиппократовой медицины характерно отрицание беспочвенного теоретизирования и выдвижение на первый план эмпирических методов исследования, основанных на наблюдении и опыте. В этом плане описание конкретных клинических случаев поражает точностью и объективностью. Даются детальные лечебные предписания. Подробно описываются рекомендуемые лекарства, включая способы приготовления и дозировки, прилагаются предписания по диете и режиму больного, в конце указывается прогноз. Ничего подобного в европейской медицинской науке не было вплоть до XV в.

В конце IV – начале III вв. до н.э. Герофил из Халкедона, продолжая анатомические опыты, впервые произвел отделение нервов от сухожилий и артерий от жил. Герофил стал пионером в изучении нервной системы. Он первым определил ее роль и значение, установил различия между двигательными и чувствительными нервами, а также связь нервов со спинным мозгом. Герофил первым из врачей заметил зависимость пульсации сосудов от деятельности сердца, выявил роль мозга как центра мышления.

Эрасистрат дал первым анатомическое описание сердца и начал лечить сердечные заболевания, славился он и как хирург. Он заложил основы теории кровообращения, исследовал систему кровеносных сосудов, занимался анатомией сердца, ввел различия нервов. Однако многие открытия Герофила и Эрасистрата были забыты, и через тысячелетие их приходилось открывать заново.

В области **математики** следует отметить Евклида. Его «Начала геометрии», стали руководством по элементарной математике для всей древности. Евклид был основателем александрийской математической школы, из которой вышел величайший ученый древности Архимед, сыгравший выдающуюся роль в развитии **механики**. Из его научных трактатов, - и дошедших до нас, и не сохранившихся, но известных по названиям – Архимед предстает как величайший теоретик математики и физики, сформулировавший важнейшие научные теории и принципы. Занимаясь геометрией, он разработал ранее неизвестные методы определения площадей поверхности и объемов различных геометрических фигур и тел, предложил формулу исчисления длины окружности, введя букву пи (начальная буква слова «периметрос»). Архимед использовал математику для изобретения грузоподъемных механизмов, метательных и водоподъемных машин, среди которых наибольшую известность получил так называемый «архимедов винт», применявшийся для откачки воды на древних рудниках и при орошении. Ему принадлежит открытие основных законов гидростатики. В творениях Архимеда античная наука достигла одной из своих вершин, потому что строгость своих теоретических построений он сочетал с их постоянной опытной проверкой и применением на практике.

Замечательным математиком, жившим на рубеже III-II вв. до н.э. был Аполлоний из Перги, прославившийся тем, что предложил новый метод определения сечения конуса, исправив и дополнив суждения на этот счет Евклида и Архимеда. Идеи, высказанные Аполлонием, оказали большое влияние на развитие аналитической геометрии, проективной геометрии и функционального анализа.

Диофант Александрийский опубликовал «Арифметику», обобщавшую древнегреческие традиции. В этом трактате были впервые представлены алгебраическая символика, решение неопределенных уравнений в рациональных положительных числах, составлена часть теории чисел. Тем самым были заложены основы первой буквенной алгебраической системы [2; 660-661].

География. Оживленное судоходство греков по Средиземному и Черному морям и их колонизация содействовали тому, что уже в VI в. до н.э. появилась потребность в обобщении знаний об окружающем мире.

По имеющимся отрывочным сведениям, около 550 г. до н.э. Анаксимандр Милетский сконструировал первый глобус и создал первую географическую карту в виде медной доски с нанесенными на нее очертаниями материков, островов и рек. Во второй половине VI в. до н.э. Гекатей Милетский, посетив множество стран и обобщив рассказы купцов и моряков, написал книгу «Землеописание», которая была снабжена картой, остававшейся образцом для греческой картографии вплоть до IV в. до н.э.. Землю Гекатея представлял себе в виде круга, омываемого величайшей из рек – Океаном.

В результате завоеваний Александра Македонского греки ознакомились с восточными странами. Стремление к географическим открытиям, столь свойственное многим участникам походов Александра Македонского, охватило затем и других эллинистических правителей, выделявшим деньги и снаряжение для походов и военных экспедиций. Так, по поручению сирийского царя Мегасфен посетил Индию (начало III в. до н.э.). В описании, составленном этим путешественником большое место отводится рассказам о животном мире, населении, городах и дорогах Индии, приводятся личные наблюдения и ценные сведения о реке Ганг и его притоках, о природе этого района земли.

Расширению географических горизонтов древних эллинов на востоке сопутствовало пополнение знаний и о землях на западе и севере Европы. Главная заслуга здесь принадлежала Пифею из Массалии (IV в. до н.э.). В своем далеком морском путешествии он открыл для греков берега Германии, Британии и, как предполагают, Скандинавии. По описаниям, которые составил Пифей, он достиг земель, находящихся на 64 градусе северной широты. Наблюдая большие приливы и отливы на берегах Атлантического океана, он установил связь этих явлений с Луной.

Новые открытия требовали создания новых карт, на которых были бы изображены завоеванные или разведанные территории. Так, в 320 г. до н.э. Дикеарх из Мессины, основываясь на данных, полученных в результате военных походов, составил новую карту, заменившую карту Гекатея Милетского [3; 180].

Развитию научных знаний в рассматриваемый период способствовали возникавшие научные школы, учебные заведения, а также научные центры. В начале III в. до н.э. в Александрии был создан крупный научный центр, называемый Мусейон. Мусейон имел свою астрономическую обсерваторию, зоологический и ботанический сады, анатомический театр и другие службы для проведения экспериментальных работ, а также обширную библиотеку.

Во II в. до н.э. библиотека была открыта также и в Пергаме. Развитие библиотечного дела дало толчок возникновению филологии. Во II в. Дионисий Фракийский подытожил все накопленные знания в этой области, создав первую грамматику греческого языка, остававшейся учебником вплоть до эпохи Возрождения.

Александрийские ученые прославились также достижениями в области математики, естественных, технических наук, астрономии.

В Александрийской обсерватории систематически проводились наблюдения, что позволило проверить выводы древних халдейских звездочетов. Более совершенные инструменты помогли внести улучшения в календарь, прежде всего, утвердить среди греков старое вавилонское деление дня и ночи на часы, часы – на 60 минут, минуты – на 60 секунд [1; 156].

К гениальным натурфилософским догадкам древних относится гипотеза астронома Аристарха Самосского о вращении шарообразной Земли и планет вокруг Солнца, получившую подтверждение и развитие лишь восемнадцать столетий спустя в трудах Коперника. В сочинении «О величине Солнца и Луны и их расстоянии от Земли» им был предложен способ определения этого расстояния. Однако отсутствие приборов не позволило Аристарху определить точные цифры величин и расстояний при правильности самого метода.

Гипотеза Аристарха Самосского была затем вытеснена геоцентрической теорией Птолемея, считавшего, что наблюдения за движением небесных светил не подтверждают гипотезу Аристарха. Но знакомство с последней натолкнуло Коперника на мысль о пересмотре системы Птолемея, и гелиоцентрическая система стала общепризнанной, когда Кеплер доказал, что расхождение гипотезы Аристарха с наблюдениями было вызвано его ошибкой в определении орбит земли и планет: он считал их круговыми, а не эллиптическими.

В трудах Гиппарха из Никеи приводятся установившиеся к тому времени названия звезд, созвездий и планет. В 134 г до н.э. Гиппарх обнаружил новую звезду в созвездии Скорпиона. Это побудило его составить звездный каталог, введя в него и открытую им звезду. С большой точностью определил он расстояние от Земли до Луны и до Солнца. Ему удалось рассчитать продолжительность солнечного года (с точностью до 6 минут). Гиппарх первым стал пользоваться

понятиями широты и долготы для определения положения различных пунктов на Земле.

Наследие древнегреческих ученых не кануло в прошлое, оно умножалось и развивалось далее в Византии, в эпоху Средневековья – на мусульманском Востоке, а начиная с периода Возрождения стало основанием европейской науки.

1. Куманецкий К. *История культуры Древней Греции и Рима: Пер. с польск.* – М., 1990.
2. *История Европы. Т.1.* – М., 1988.
3. Виргинский В.С., Хотеев В.Ф. *Очерки истории и науки с древнейших времен до середины XV века.* – М., 1993.
4. Немировский А., Ильинская Л., Уколова В. *История Древнего мира. Греция и Рим. В 2 т. Т.1.* – М., 1996.

Түйін

Мақалада Ежелгі Грециядағы ғылыми білімнің даму ерекшеліктері қарастырылады. Ежелгі грек ойшылдарының жеке ғылымдардың қалыптасуындағы үлесін ашып көрсетеді.

Summary

In this article features of the development of scientific knowledge in Ancient Greece age considered. Contribution of Ancient Greece scientists in the formation of Separate sciences is revealed.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

КОРРЕКТИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОММУНИКАТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

С.Т. Тнымбаева – магистрант КазНПУ имени Абая

В данной статье мы рассматриваем методы и приемы корректирования профессиональной компетенции юриста-бакалавра. В профессиональную компетенцию юриста входит, прежде всего, умение грамотно оформлять документы в профессиональной деятельности. Компетенция понимается нами как готовность к эффективному выполнению профессиональных функций. В становлении современного юриста наряду с юридическими навыками, умения и навыки работы с компьютером трудно переоценить. Значит, чтобы стать профессиональным юристом, студенту необходимо закрепить умения и навыки компьютерной технологии. В юридических органах становление компетентного специалиста проходит через познание компьютерной грамотности. Компетентным специалистом называют способного чело-века, адекватно и глубоко понимающего реальность, правильно оценивающего ситуацию, в которой приходится действовать и правильно применять свои знания. Как отметили, компетентность – это способность юриста решать профессиональные проблемы: [1] Академик В.А. Сластенин понимает профессиональную компетентность как «Способность личности осуществлять профессиональную деятельность»[2]

Поэтому И.А. Лазарева рекомендует при обучении юристов комплекс программно-педагогических средств по курсу «Гражданское право» [3], а Е.В. Бурцева предлагает модель отбора и конструирования содержания информационной подготовки, включающую в себя базовый курс «Информатика» и блок спецкурсов «Информационные технологии в судебной экспертизе»[4].

Обучающийся юрист должен уметь применять в работе компьютерные справочно-правовые системы (СПС). СПС, в которых имеется банк правовой информации, документация, содержащие экономические и статистические отчеты о количестве продаж, демографические и социальные показатели, нормативные и законодательные акты. Поэтому правовая информационная компетентность служит основой, где обучающийся юрист может использовать юридические документы, нормативные акты, законы, мате-риалы криминалистики для вынесения решений. СПС содержит в себе виды поисков.

Справочные правовые системы: назначение и основные возможности

1. *Виды поиска в СПС*
2. *Поиск по названиям документов*
3. *Поиск по темам (гражданские дела, Конституционные права человека)*
4. *Поиск по текстам документов (протоколы, кодексы, законодательные акты).*

Компьютерное СПС содержит разделы «Юрист», ИС «Параграф», БД «Закон», СПС «ADVISER». СПС применяет государственные и ведомственные учреждения, предприятия форм

собственности. За платные услуги выдаются необходимые правовые информации в СПС «Юрист», «Законодательство», БД «Закон». Компьютерное обучение студенту дает возможность овладеть материалом, текстами юридическими документами. При обучении необходимо юристу знать сайты.

Правовые сайты Казахстана

Правовые сайты зарубежных стран

Международные правовые организации

Правовые каталоги в Интернете

1. <http://www.zakon.kz>

2. <http://www.rcpi.rz.kz> - реестр нормативно-правовых документов

3. <http://hrc.nabrk/kz> цифровая библиотека Комиссии по правам человека

4. <http://www.akorda.kz> - официальный сайт президента РК

5. <http://www.government.kz> - Правительство РК

6. <http://www.prokuror.kz> - Официальный сайт органов прокуратуры РК

Работая на компьютере студент вырабатывает навыки использования компьютера. Отсюда, обучающийся легко сумеет решать практические и теоретические юридические задачи, что повысит квалификацию специалиста. А юридические понятия, повторяясь в новых контекстах, будут обогащать словарный состав студента. Например, первое занятие проходит по теме «Поиск документов с помощью справочно-правовой системы «ЮРИСТ».

Знание компьютера нужно для выполнения творческой работы по информационному поиску (в форме реферата или курсовой работы) с использованием компьютерного ресурса СПС «Юрист». Знание видов поисков необходимо:

- по ключевому слову;

- комбинированный способ;

Так как, наша задача заключается в обучении русскому языку, поэтому нами взяты тексты профессионально-ориентированные в виде статьи из уголовного кодекса. Обучая русскому языку, нужно использовать тексты в соответствии с рабочей программой бакалавриата. Например, из ресурсов СПС находим

*статью 244 из гражданского кодекса. **Самовольная постройка***

1. *Самовольной постройкой является жилой дом, другое строение, сооружение или иное недвижимое имущество, созданное на земельном участке, не отведенном для этих целей в порядке, установленном законодательством, а также созданное без получения на него необходимых разрешений.*

2. *Лицо, осуществившее самовольную постройку, не приобретает на нее право собственности. Оно не вправе распоряжаться постройкой – продавать, дарить, сдавать в аренду, совершать другие сделки.*

Самовольная постройка подлежит сносу осуществившим ее лицом либо за его счет, кроме случаев, предусмотренных пунктами 3 и 4 настоящей статьи. [5]

Задания по усвоению этих статей:

1. Выписать выделенные существительные и объяснить их происхождение, а также указать тип разряд существительных. Найдите суффиксы, корень, окончание (дом, строение, сооружение, имущество, лицо, право, собственность, постройка, аренда)

2. Выписать причастия (указать вид, объясните, как они образованы).

3. Выписать прилагательные (указать разряды прилагательных).

4. Выписать глаголы (указать форму глаголов).

5. С данными существительными придумать словосочетания.

6. Сделать синтаксический разбор последнего предложения

7. Конструкция «Что подлечит чему?» Какому предложению соответствует?

8. Найдите вводные словосочетания.

9. Почему статья называется самовольной постройкой? Почему для постройки необходимо официальное разрешение? Виды наказаний при нарушении закона?

Статья 145. УК РК. **Нарушение неприкосновенности жилища**

1. *Незаконное вторжение в жилище против воли проживающего в нем лица - наказывается штрафом в размере от двухсот до пятисот месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до одного месяца, либо привлечением к общественным работам на срок от ста двадцати до ста восьмидесяти часов, либо исправительными работами на срок до одного года, либо арестом на срок до трех месяцев.*

2. *То же деяние, совершенное с применением насилия либо с угрозой его применения, или групповой лиц, или в ночное время, или сопровождавшееся незаконным обыском, а равно незаконное выселение из жилища - наказываются штрафом в размере заработной платы или иного дохода*

осужденного за период от двух до пяти месяцев, либо арестом на срок от двух до четырех месяцев, либо лишением свободы на срок до двух лет.

3. **Деяния**, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные лицом с использованием своего служебного положения, - **наказывается штрафом** в размере от восьмисот до одной тысячи месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период от пяти до восьми месяцев, либо **лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок от двух до пяти лет**, либо арестом на срок от четырех до шести месяцев, либо лишением свободы на срок до трех лет. [5]

Задания:

1. Выпишите отглагольные существительные. (Укажите разряд существительных).
2. Выпишите предложения, осложненные причастным оборотом, (укажите вид причастий).
3. Сделать синтаксический разбор первого предложения.
4. Почему различны виды наказаний в трех положениях?
5. Почему статья называется «**Нарушение неприкосновенности жилища**»?

Находим статью 144. **Разглашение врачебной тайны**

1. **Разглашение медицинскими работником без профессиональной или служебной необходимости сведений** о заболевании или результатах медицинского освидетельствования пациента - **наказывается штрафом** в размере до ста месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до одного месяца либо с исправительными работами на срок до одного года.

Статья 326. **Объект налогообложения**

1. **Объектом** налогообложения является земельный участок (при общей долевой собственности на земельный участок - земельная доля)

2. **Не являются объектом** налогообложения:

- 1) Земельные участки общего пользования населенных пунктов.

К землям общего пользования населенных пунктов относятся земли, занятые и предназначенные для занятия площадями, улицами, проездами, дорогами, набережными, парками, скверами, бульварами, водоемами, пляжками, кладбищами и иными объектами, предназначенными для удовлетворения нужд населения (водопроводы, отопительные трубы, очистные сооружения и другие инженерные системы общего пользования);

К землям, занятые сетью государственных автомобильных дорог общего пользования в полосе отвода, относятся земли, занимаемые земляным полотном, транспортными развязками, путепроводами, искусственными сооружениями, притрассовыми резервами и иными сооружениями по обслуживанию дорог, служебными и жилыми помещениями дорожной службы.»[5]

Задания

1. Выпишите из текста отглагольные существительные. Как образовано слово **налогообложение**.
2. Выпишите прилагательные.
3. Выпишите глаголы. Укажите времена глаголов.
4. Сделайте синтаксический разбор предложений
5. Определите функционально-стилистическую принадлежность текста.
6. Определите основную мысль текста?
7. Докажите положение, что данный текст иллюстрирует официально-деловой стиль, опираясь на анализ лексико-морфологических единиц.
8. Поставьте вопрос к каждой смысловой части текста
9. Этот документ можно назвать законом?
10. Какие отношения обслуживает официально-деловой стиль и где применяется данный стиль речи?

11. Почему статьи называются «**Разглашение врачебной тайны**», «**Объект налогообложения**»? Мы раскрыли этап восприятия и понимания- запоминания юридических терминов на занятиях по русскому языку, используя информационные средства.

1. Воронина Т.П., Камилцин В.П., Молчанова О.П. *Образование в эпоху новых информационных технологий (методологические аспекты)*. - М.: «Информатик» 1995. - С. 220.

2. Сластин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко А.И., Шиянов Е.Н. *Педагогика: учебное пособие* – М.: Школа-Пресс, 1997. - 512 с.

3. Баймульдина Н.С. *«Методика подготовки будущих юристов к использованию информационно-коммуникационных технологий»* дисс. на соис. уч. степ. к.п.н.

4. Бурцева Е.В. *Методика организации профессиональной подготовки студентов в процессе*

изучения образовательной области « Правовая информатика»: дисс. канд. пед. наук.: 13.00.08. - Тамбов, 2004. – 186 с.

5. УК Республики Казахстан.

Түйін

Бұл мақалада құқықтық ақпараттық үйлесімділікті меңгеруде орыс тілі негізінде зангер болу қарастырылды.

Summary

In this to the article describet legal informational competence training Lawyer by instruction Pussian to Tongue.

ТҮРІК ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Н.М. Шуиншина – Абай ат. ҚазҰПУ аға оқытушысы,
С.Ж. Шуиншина – С.Демирел атындағы университеттің магистранты

Қазіргі таңда елімізде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жоғарғы оқу орындарында әлемдік өркениеттің барлық талаптарына сай келетін, парасатты, бәсекелестікке бейім жастарды тәрбие-леп дайындауды талап етуде. Бұл міндет Отанымыздың дамуымен, әлемнің алдыңғы қатарлы елдер қатарына қосылуымен, қазіргі жоғарғы оқу орындарында оқитын жастардың білім дәрежесімен, шығар-машыл ойлай алу қабілеттерімен байланысты. Еліміздің бір қатар оқу орындарында шетел тілі ретінде түрік тілінің оқытылуы кең өріс алуда. Қоғамдық өміріміздің барлық саласында түрік тілінің қолданылу аясы кеңейе түсуде.

Түрік тілін меңгерудің тиімді әдістемесін зерттеу бүгінгі күн талабынан туындаған мәселе. Жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу-әрбір оқытушының басты міндеті. Оқытушылар сабақтың жаңа түрін пайдаланса, кейбіреулері жаңашыл оқытушылардың тәжірибесін қолданады. Қай әдісті пайдаланса да, басты мақсат - бағдарламадағы материалдың мазмұнын шәкірт бойына сіңіру және жеткізе білу. Жаңа материалды шеберлікпен түсіндіре білу. Қазіргі жаһандану заманында білім саласының жаңа жүйеге көшуі әрбір оқытушыдан жаңаша жұмыс істеуді, батыл шығармашылық ізденісті талап етеді.

Түрік тілін үйретудегі ең басты мақсат оқушыларға тілді мәдениетаралық байланыс деңгейінде меңгерту болып табылады. Мұғалім оқушыларға түрік тілін үйретпес бұрын, түрік тілі бізге неге керек? Не үшін оқимыз? Қандай пайдасы бар? деген сұрақтарға жауап беру керек. Осы сұрақтарға жауап берген соң ғана оқушылардың түрік тіліне деген қызығушылығын арттыру жолдарын іздестіру керек. Қызығу-шылығын арттырудың бірден бір жолы сол тілді жақсы көруден басталады. Ал жақсы көру үшін ол тілді үйрену оңай әрі қызықты болуы керек. «Қазіргі кезде білім беру барысында оқытудың белсенді түрлері жиі қолданылады, солардың қатарында ойын технологиялары да ерекше маңызға ие. Ежелгі дәуірден бастап ойын балаларды оқыту тәсілі ретінде пайдаланылады» Ә.Тойбаев

«Әртүрлі сөйлемдерді меңгерту, қайталау, текстеру жаттату сияқты басқа жұмыс түрлері студенттерді жалықтырып, шаршататыны мәлім. Сондықтан да шет тілін оқытуда ойын түрлерін пайдалану оқушының басқа тілді үйрене алмаймын деген сенімсіздігін сейілттіп, тілді үйренуге деген ынтасын арттыра-ды.»(САИмангазинова

Ойын - адам іс әрекетінің негізгі түрінің бірі. Адам баласы ойын арқылы дамиды. Балалық шақтан бастап, қартайған кезге дейін ойын адам баласы үшін керек. «Кәзіргі технологияның дамыған шағында, оқу процесінде ойын технологиясын қолдану арқылы сол пәнге деген студенттердің ынтасын арттыру оңай болады.» О.Демирел

Сабақтың қызығалықты да әсерлі өтілуі жаңа сабақтың тартымды түсіндірілуіне де байланысты. Көрнекілік пен техникалық құралдарды ұтымды пайдалану жоғарыдағы міндетті ойдағыдай шешуге ықпал етеді. Студенттердің материалды жеңіл меңгеруіне мүмкіндік туғызады, олардың ынтасын, қызығушылығын арттырады. Студенттер шетел тілін үйренумен қатар шетелдің тарихымен, әдет-ғұрпымен, әдебиетімен танысады.

Сондықтан тіл үйрету барысында, жаңа сөздерді меңгерту мен сөйлеу дағдыларын дамытуда, білім деңгейін тексеру кезінде әрбір сабақта ойын түрлерін қолданған дұрыс, әрі оның пайдасы зор.

Оқу үрдісінде ойын оқытудың әрі формасы, әрі әдісі де болып табылады, сол себепті ойын әрекеті

оқытушы мен оқушының іс-әрекетінің бірлескен, өзара байланысты технологиясының дидактикалық категориясы ретінде де қарастырылады. Сондықтан, түрік тілі сабағында ойын элементтерін қолданудың маңызы зор болып табылады. Ойын әдісі арқылы оқыту оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай өз ойын, пікірін, көзқарасын білдіруге, екінші бір адамның жауабын тыңдап, оны толықтыруға, жетістіктері мен кемшіліктерін айта білуге жаттығады. Егер мұғалім ойын технологиясын жеткілікті деңгейде орындаса, яғни жақсы құрастырылып, тиімді әдістермен ұйымдастырылса, онда ойын практикалық, тәрбиелік және дамытушылық жағынан негізгі оқыту тәсілі болып табылады.

Сабақта қолданылатын ойындар алуан түрлі. Олар оқу ойындары және коммуникативтік ойындар болып екіге бөлінеді. Бұл ойындардың шетел тілі сабақтарында әрқайсысының пайдалану орны, мақсаты, атқаратын қызметі жағынан айырмашылықтары бар. Шетел тілін оқытудың бастапқы сатысында оқу ойындарын немесе коммуникативтік ойындарды қолдану студенттердің білім, білік дағдыларына байла-нысты шешіледі. Тілді жаңадан үйреніп жүрген үйренушілер еркін қарым-қатынас жасап, сөйлесе алмай-ды, сондықтан мұғалім тек коммуникативтік ойындарды қолдана алады.

Мұғалім ойындардың сабақ кезінде қолдануға ыңғайлы, өткізілуі жағынан қарапайым түрлерін таңдап алғаны жөн. Таңдап алынған ойындар студенттердің сөз байлығына, білім деңгейіне сай болуы керек. Сабақ барысында ойын элементтерін пайдалану үшін мұғалім алдын-ала жоспар құрып алуы керек. Жоспар әдістемелік тұрғыдан қарағанда мынандай шарттарға жауап беруі тиіс:

1. Ойынның өтілетін сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сәйкес болуы;
2. Ойынға бөлінетін уақыттың нақты белгіленуі;
3. Ойынның ойналу түрінің нақтылануы (топпен ойын немесе жекелей ойын);
4. Ойынның өту барысының жоспары жасалуы.
5. Ойынға қажетті материалдардың дайындалуы;
6. Қолданылатын сөздер, сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, тақпақтардың таңдалынып алынуы;
7. Пысықталатын грамматикалық, лексикалық, фонетикалық материалдардың анықталуы;

Ойын жарыс түрінде өткізілсе барлық тіл үйренушілер басынан аяғына дейін ықыласпен қатысады. Ойын элементтері оқушыларды жалықтырмайды, керісінше қызықтырады. Ойын соңынан оқушылардың пікірі, көзқарасы талданады, баға беріледі. Ойын арқылы оқушылар белсенділікке, өз бетінше жұмыс істеуге, қорытынды жасауға дағдыланады. Ең көп қолданатын ойындар ауызша ойындар (Сөйлесу, әңгімелесу арқылы ұйымдастырылатын ойындар) және қимылдық ойындар. Ауызша ойындарға мына ойындар жатады:

1. Topu al, cevabı ver?
2. Kim daha çok kelime bilir ?
3. Kim çabuk sayar ?
4. Bak ve anlat ?

Ойынның бұл түрлері оқушыларға жаңа лексиканы есіне сақтап қалуларына көмегін тигізеді. Қимыл ойынында үйренушілер тек қана сөздерді біліп қоймай, сонымен қатар сол заттарды көрсете біледі. Егер сол заттарды көрсете алмаса, ол оқушы ойыннан шығып қалады. Қимыл ойындарын етістіктерді өткен кезде де қолдануға болады. Қимыл ойын әдістеріне «*Topu al, cevabı ver*» – ойыны жатады. Мұнда ойынға қатысушылар допты алып, біреуге лақтырып, бір етістікті айтады. (ойнау, жүгіру, жазу т.б.) допты алған оқушы аз уақыт ішінде келесі етістікті айтып, допты басқа бір оқушыға лақтыруы керек. Ойын барысында қай оқушы қателессе ойыннан шығып кетеді. Ойын осылай жалғаса береді. «*Kim daha çok kelime bilir?*» Бұл ойында мұғалім оқушылардың қаншалықты сөз білетінін байқайды. Мұғалім қолына доп алып, сөздердің түрікше немесе қазақша аудармасын айтып, оқушыларға допты лақтырады. Оқушы допты қолына көп ұстамай, мұғалім айтқан сөздің аудармасын айтып, қайтадан тез мұғалімге лақтыруы керек. Сөйтіп ойын жалғаса береді. «*Bak ve anlat*». Тақтаға суреттер ілініп, оқушылар оған анықтап қарайды. Содан сурет алынады да, оқушылар сол суретті түрік тілінде суреттеп береді. Кім көп сөз қолданса, сол оқушы жеңіске жетеді. «*Kim çabuk sayar?*» Тақтаға жиырма шақты сан жазылады. Оқушы санды рет-ретімен көрсете отырып, тез санауы керек. Егер оқушы санды айтып, таблицадан көрсете алмаса, сол оқушы ойыннан шығады. Бұл ойынды көбінесе студенттер енді санап үйреніп жүрген кезде ойнаған жөн. «Расында да, ойын технологияларының студенттерге берері көп. Әрбір үйренушінің тұлға ретінде қалыптасып, дамуына, өзінің қабілеті мен мүмкіндіктерін танытуға ойын әрекеті жақсы жағдай тудырады. Әсіресе өзін көрсете алмай жүрген, белсенділігі төмен студенттер үшін бұл технология-таптырмайтын әдіс десек, қателеспейміз.»\ БАОмарова\ Ойын элементтері оқушылардың қызығушылығын арттырып, тілді меңгеруде, материалды дұрыс түсінуге жол ашады. Ойын элементі тек қана тілді меңгеруде ғана көмегін тигізіп қоймай, сонымен қатар оқушының сана-сезімінің артуына, жаңа сөздерді есіне сақтап қалуына

көмектеседі. Егер ойын элементтері кеңінен қолданылса, оқушының тілге деген көзқарасын кеңейтеді. Шетел тілі сабақтарында ойын дұрыс ұйымдастырылса, дұрыс пайдаланылса оқушының алған білімін шыңдап, шығармашылықта қолдануына және үлкен табыстарға жетуіне көмек-теседі. Ойын ойнау барысында студенттер жаңа тақырыпты жеңіл меңгереді. Сабаққа енжар қарайтын студенттердің өзі ойын барысында сабаққа белсене қатысып, белсенді студенттердің қатарын көбейтеді. Сонымен қатар ойынды орындау барысында жеке оқушының қабілеті оның іскерлігі көрінеді, байқалады. Мұғалім әр оқушының жұмысын бағалауға мүмкіндік алады. Ойын студенттің бірігіп жұмыс істеуіне бағыт береді. Сондай ақ іздендіру, іздену дағдысын қалыптастырады. Сондықтан ойын түрік тілі сабақтарында өте керек және пайдалы деген пікір айтуға болады.

1 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру тұжырымдамасы// Қазақстан жоғары мектебі. – 2004. - №1

2 Имангазинова С.А. Шет тілі сабақтарында ойын түрлерін пайдалану//Қазақстан мемлекетіндегі шетел тілдері, 2011

3 Омарова Б.А. Қазақ тілі сабағында ойын технологияларын қолданудың өзектілігі//ҚазҰУ хабаршысы, 2011

4 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану. - Алматы, 2009

5 Демирел.О. *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri*. – İstanbul, 1990

Резюме

В статье рассматриваются виды игр в изучении турецкого языка.

Summary

The article discusses the types of games to study Turkish language.

УДК 83.3.

РЕЧЕВЫЕ ОШИБКИ СТУДЕНТОВ-КАЗАХОВ, ИХ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ И ИСПРАВЛЕНИЕ

Т.Е. Естаева – Таразский государственный педагогический институт, г. Тараз

Возникающие в речи студентов ошибки могут быть поделены на системные, просторечные и композиционные. В зависимости от отношения к двум основным формам речи – устной и письменной – выделяются ошибки: а) свойственные исключительно устной форме речи – связанные с произношением (орфоэпические) и с ударением (акцентологические); б) свойственные исключительно письменной форме речи (орфографические и пунктуационные); в) свойственные обеим формам речи, точнее – не зависящие от форм речи.

Ошибки последнего типа в течение длительного времени в методической литературе именовались стилистическими. Неправомерность такого расширительного использования термина «стилистическая ошибка» уже не раз отмечалась исследователями. Ошибки, не зависящие от формы речи, можно условно назвать собственно речевыми, чтобы отграничить их от орфоэпических и акцентологических ошибок, с одной стороны, и от орфографических и пунктуационных – с другой.

Учитывая, какие именно языковые нормы оказываются нарушенными, собственно речевые ошибки также подразделяются на ряд категорий. Именно эта классификация является ведущей в практике обучения. Можно выделить следующие ошибки:

а) словообразовательные – состоящие в неоправданном словосочинительстве или видоизменении слов нормативного языка; в) синтаксические – заключающиеся в неверном построении словосочетаний простых и сложных предложений; г) лексические – представляющие собой употребления слов в нормативных значениях, нарушении лексической сочетаемости, повторы, тавтологию; д) фразеологические – связанные с несоответствующим норме использованием фразеологизмов; е) стилистические – заключающиеся в нарушении единства стиля.

Стилистические ошибки занимают особое место в этой системе, поскольку не соотносятся с определенным ярусом языка и могут проявляться в области лексики, морфологии, синтаксиса. Под стилистической ошибкой мы понимаем нарушение принципа коммуникативно-стилистической целесообразности (термин В.Г.Костомарова и А.А.Леонтьева), заключающееся в использовании языкового средства, неуместного в данном (хотя, возможно, вполне уместного в других) условиях. При этом возникает стилистическая разноплановость, стилистический разнобой, поскольку использованное стилистически окрашенное языковое средство оказывается в противоречии с контекстом. Так, например, неуместно употребление слов, имеющих ярко разговорный характер, в книжной или нейтральной речи, столь же неуместно использование книжных слов и оборотов в разговорной речи.

Ошибки могут быть также классифицированы по виду речевой деятельности, с которой они связаны. Различаются ошибки говорения и понимания. Связь между ними не подлежит сомнению: синтез речи неотделим от ее анализа.

Ошибки говорения (мы используем этот термин в условном смысле – применительно не только к устной, но и к письменной форме речи) более очевидны, так как поддаются непосредственному наблюдению, фиксации. Ошибки понимания выявить труднее, как правило, для этого требуется проведение специальных экспериментов.

Чаще всего встречаются лексико-семантические ошибки понимания, заключающиеся в неверном (т.е. не соответствующем норме) определении значения слова: первоклассный – «тот, кто учится в первом классе», дворовые – «те, кто служит при дворе царя или короля». Неверно могут пониматься и грамматические значения. Многие ошибки говорения прямо обусловлены ошибками понимания: если, например, студент неверно понимает значение того или иного слова нормативного языка, то он может неверно использовать его в своей речи.

Непосредственное наблюдение над языком сочинений и изложений студентов казахских групп, анализ встречающихся в них стилистических ошибок позволяют выявить и те причины, которыми эти ошибки вызваны, а это необходимо для определения наиболее эффективных путей их устранения. Но это не единственный путь уяснения исходных причин стилистических ошибок, хотя и основной. Несомненный интерес вызывают и другие приемы и методы выявления знаний студентов о значении слов, о закономерностях использования их в речи.

Незнание значений слов делает возможным неправильное их использование по чисто внешней оболочке (созвучность), смешение их с другими, имеющими созвучные части (паронимы), что отражено и в следующем объяснении значения слова беллетристика: «беллетристика – наука о метании снарядов» (смешение с баллистикой).

Наиболее общая, самая существенная причина ошибок кроется в том, что слишком беден словарный запас студентов. Это ограничивает возможности выбора выразительных средств. Даже те слова, которые вошли в лексикон обучающихся, далеко не всегда усвоены ими как следует. Недостаточное владение литературным языком студенты восполняют неуместным употреблением штампованных выражений, повторением одного и того же слова. Все это обнаруживается в сочинениях и изложениях.

К сожалению, нередко считают, что речь, образцовая с точки зрения стилистических норм, – это удел немногих, особо одаренных. Разумеется, природные задатки сказываются в определенной мере на уровне развития речи студентов, но нельзя считать влияние значению (омонимы, омографы), например: сессия депутатов, сессия студентов; болеть гриппом, болеть душой и т.д. неверное употребление слов, имеющих сходство в звучании и частичное совпадение морфемного состава (паронимов), например: отечество, отчество; ветеран, ветеринар; адресат, адресант и т.д.

Работа по развитию речи студентов не может обойтись без изучения омонимов русского языка. От омонимов следует отличать омографы – слова, совпадающие по своему графическому облику, но различающиеся в произношении: мука (продукт) – му'ка (мучение) и т.п.

Правильному произношению омографов следует уделять постоянное внимание в связи с работой над ударением. Приступая к работе над омонимами, преподаватель значительно облегчает свою задачу, если предварительно составит себе перечень наиболее употребительных омонимов русского языка.

Давая обучающимся упражнение на употребление омонимов, преподаватель должен придерживаться концентрической системы, ориентироваться на уровень подготовки студентов.

К плеоназмам относятся слова, которые не вносят в текст никакой новой информации и дублируют другие слова текста. Тавтология – вид плеоназма.

К плеонастическим ошибкам относятся двойные подлежащие (Иван Петрович, он ...); определения, имеющие почти такое же значение, как определяемое слово (человеческий гуманизм, радостное счастье); неуместное употребление слов-сорняков; частиц *же, даже, вот*, междометия *ну*; местоимений *этот, самый*; неоправданное применение вводных слов *значит, так сказать, собственно*; смешение аналитической и синтетической форм превосходной степени прилагательного *самый кратчайший, самый превосходный* и т.п.

Паронимами в лингвистической литературе принято называть слова, близкие по графическому и фонетическому облику, но различающиеся по значению. Примеры паронимов: абонент – абонемент, генеральный – генеральский, скрытый – скрытный, эффективность – эффектность и др.

Причинами, вызывающими смешение паронимов в устной и письменной речи студентов-казахов,

следует назвать, с одной стороны, недостаточно свободное владение языком, непонимание значения слов, с другой – многозначность паронимов, вступающих в ряде случаев друг с другом в синонимические отношения.

При работе с паронимами основное внимание надо уделять смысловым различиям между ними, обращая внимание на разницу в сочетаемости в сфере употребления, в составе и синтаксических функциях таких слов. Так, объясняя различие между паронимами одеть – надеть, можно дать возможность сравнить студентам круг сочетаемости, того и другого слова, предложить им такие ряды: надеть платье, костюм, пиджак, пальто, плащ, шапку, ботинки, сапоги и т.д. При этом следует обратить внимание, что первое слово сочетается с неодушевленными существительными, а второе – с одушевленными.

Хотя преподавание русского языка в казахской аудитории имеет довольно длительную историю, необходимо признать, что остается еще много неясного в этом весьма важном вопросе.

Таким образом, как показали исследования ученых-методистов и опыт обучения русскому языку, бесспорным оказывается, что учет особенностей, обусловленных различием структур русского и родного языка обучаемых, имеет огромное значение. Сопоставление двух языков дает возможность понять, что в русском языке представляет трудность для обучаемых, а что является эквивалентом, дается легче. Кроме того, пользуясь сравнительным материалом, можно вызвать у студентов живой интерес к изучению русского языка.

Резюме

В статье дается классификация ошибок в зависимости от отношения к двум основным формам речи – устной и письменной, приводятся примеры лексико-семантических недочетов.

ҚАРАТПА СӨЗДЕР, ОЛАРДЫҢ ТІЛІМІЗДЕГІ МАҢЫЗЫ

М.К. Бисенбаева – Абай атындағы ҚазҰПУ филология факультетінің I курс магистранты

Тілімізде қаратпа сөздер – сөз бен сөйлем ішінде адресатты білдіретін сөздер немесе сөз тіркестері болып табылады. Қаратпа сөздің мақсаты адресаттың назарын өзіне аудару, айтылып жатқан хабарға әрекетін байқау, немесе сөз сөйленіп тұрған мезеттегі іс-әрекетке араласу мақсатын көздейді.

Тіл білімінде қаратпалар ешқандай мағына бермейді деген де пікірлер қалыптасқан. Негізінен мұндай пікірлер қаратпа сөздерді басқа синтаксистік топтармен салыстыруға негізделген. Мысалы, екі мүшелі сөйлемдер сондай құрылымды ойды білдіретін болса, бір мүшелі жай сөйлемдер өзінің құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасына негізделген ұғымдарды білдіре алады. Ал, қаратпалар болса, басқа синтаксистік топтардан өзінің лексика-семантикалық құрамымен де, мәнімен де ерекшеленіп тұрады. Бұл жерде айтыла кететін жайт: тілдің құрамында мағынасыз элементтер болмайды, егер ол мағынасыз болса, керексіз дүние есебінде тіл құрамынан шығып қалар еді. Сонымен қатар, қандай да синтаксистік топ болмасын, тұтас ойды, не оның бір бөлігін, немесе ұғымды білдірмеуі мүмкін емес. Қаратпалардың негізгі мәні болып - сөйлеушінің эмоциялық күйін, қатынасын екінші тыңдаушы жаққа білдіру деп қарастырылады. Дегенмен, сөйлеу процесінде сөйлеушінің сол мезеттегі күй-қалпын білдіру сөздің объективтік мағынасынан туатын екінші дәрежелі мән. Сөз арналған адресатты атау процесінде айтылу интонациясының өзгеруімен сөйлеушінің эффектілік күйі байқалады. Ал айтылу интонациясының өзгерісі дауыстың күші мен шыққан дыбыстардың мөлшері арқылы ғана көрінеді. Сонымен, қаратпа сөздердің мән-мағынасы жайында сөз болғанда, сөйлеу процесінде ой мен сезімнің, күйдің қосындысы, жымдасуы болатындығын мойындау керек болады.

Қаратпа сөздер туралы сөз қозғалғанда, олардың сөйлемдегі орнына байланысты айтылу өлшемі әр түрлі түсіндіріледі. Бұл жерде мынандай жайт ескерілу керек: біріншіден, олардың сөйлемдегі орны белгілі бір дәрежеде назарда болуы тиіс. Олар сөйлемнің басында, ортасында, аяғында жұмсалыуына қарай олардың айтылу күшінің аз, көп болуы орнына да байланысты. Әсіресе, қаратпалардың сөйлем басында келуі оларға баса назар аударарлық мәселе.

Орыс тілі зерттеулерінде қаратпа сөздердің интонациясының өзгеруі олардың сөйлемдегі орнына да байланыстырылады. Олар сөйлемнің ортасында келгенде, оған өзіндік бір интонация түспейді деп көрсетеді.

Халқымыз ежелден-ақ, үлкенді қастерлеп, кішіге ізет көрсете білген дана халық. Туысқандық ретіне қарай: «әке», «шеше», «әпке», «ата», «әже», некелік қатынаста «жезде», «жеңге», «балдыз», «қайын іні», құдандалыққа байланысты «құдаша», «құда бала», бейтаныс адамдарға тіл қату ретінде «қарындас», «апай», «ағай» т.б. тәрізді сөздерді тиімді қолдана білсе, «бәйбіше», «бибі», «төре»,

кішісін «бойжеткен», «бикеш», «бозбала» деп сыйлап шақыру біздің елдің қанына біткен қасиет десе де болады. Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін этикет тілдік бірліктердің негізгі қызметі назар аударту болғанымен, олардың барлығының, әсіресе, кішілерге қарата айтылатын сөздердің эмоциялық қызметі аса күшті. Эмоциональды-экспрессивті бояулы тілдік бірліктерді көбірек қолдансақ, өскелең ұрпақ бойында мейірім ұялатуға болады. Көбінесе, кішірейту, еркелету мәнінде жұмсалатын - еке, -жан, -шым, -шім, -тай тәрізді экспрессивті қосымшаларды жақсы көру, ерекше құрметтеу мағынасында жұмсалады. Мысалы: «әкежан», «әкетайым», «әкешім», «ағаеке», «ағажан», «ағашым», «анашым», «анатайым», «көкешім», «көкетайым», «көкежан» т.б. Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін этикет тілдік бірліктер туысқандар арасында, ана мен бала, әке мен бала арасында да қарым-қатынас орнату үшін аса қажет. Бұл этикет бірліктер адамның жан-дүниесінің дұрыс жетілуі үшін ететін әсері өте күшті, сөз құдіретін айқын көрсететін тілдік құралдар болып табылады.

Бұл атаулардың пайда болып, қолданысқа енгеніне де бірталай уақыт өтсе де, дәстүр де, атау да жоғалған емес.

Қазақ тілінде адам атының толық формасы да, қысқа формасы да қолданылып отырады. Адам атының толық формасы ресми жағдайларда да, бейресми жағдайларда да қолданыла береді. Ресми орындарда адам атымен қоса оның тегімен бірге айту, яғни орыс тілінен енген этикет формасында қолданылса, адам атының қысқа түрі көбінесе, жақын, туыс және дос-құрбыларының ортасында қолданылып жатады. Ресми қарым-қатынаста жасы үлкендерге я кіші болғанмен, лауазымы үлкен болса, оған құрмет білдірудің белгісі ретінде Әбеке, Асеке, Ереке сөздерін, Гүлшат ханым, Гүлназ ханым, Раушан сіңлім секілді сөздерді пайдаланып жатады. Қазіргі таңда ресми хаттасуларда биік лауазымды билік иелеріне олардың аты-жөндерінің алдына «аса мәртебелі», «құрметті», «қымбатты» т.б. осы секілді сөздермен қаратыла айтылу дәстүрге енген. Сондай-ақ, «отандастар», «қазақстандықтар», «бауырластар», «қандас-тар» т.б. көпшілікке арналған қаратпа сөздер де қанат жайып отыр.

Сондай-ақ, тілімізде жансыз заттарға: домбырам, елім, Отаным, тілім немесе, топонимикалық атаулар: қала, жер, су, өзен-көлдерге қаратылып айтылу, Көкшем, Алатауым, Қармақшым т.б. кездеседі.

Қаратпалардың жасалуы, түрлері болуымен қатар, олардың сөйлем ішінде, оларға байланысты қойылатын тыныс белгілері де бар. Қаратпа сөздер сөйлем ішінде орындарына қарай, тыныс белгілерінің түрлері де олардың қабаттасу процесі де әр түрлі. Оның үстіне сөйлем басында келген қаратпа сөздердің интонациясы да ерекше екені мәлім. Осыған орай, орындарының ерекшеленуінен үтір, леп белгісі қойылады.

Салыстырмалы түрде қарағанда, қазақ тілі мен орыс тілі әр түрлі топтардан, қазақ тілі-агглютинативті, түркі тектес топтардан, орыс тілі - флективті, славян тілдеріне кіретіні белгілі. Әйтсе де, бұл тілдердің арасында өзіндік бір ықпал, жақындық байқалады. Мысалы, орыс тілінде кішкентай балаға «солнышко» (ты мое) деп қаратылады. Орыс халқы үшін күн - ең қымбат, күшті негіз, өмір шырағы. Қазақ тілінде де бұндай қаратпалар құнды. Себебі, көшпелі ата-бабамыз күнді «жылылық», «мейірімді» және «өмір айнасы» деп қарап, «күнім» деп еркелетіп, қарата айтқан. Өте жақын қатынастағы адамдар арасында еркелету мәнді сөздер де «айым» - «моя луна», «жұлдызым» - «моя звездочка», «шолпаным» - «моя венера», «қалқам» - «миленький» т.б. жақын тарту сипатындағы сөздермен де қаратылып айтылады.

Орыс тіліндегі айналып-толғану қаратпаларынан қазақ тіліндегі қаратпалардың ерекшелігі:

1. аспан жұлдыздарына теңгерім; Мысалы: «айым», «аспаным» т.б.

2. үй жануарларына атымен қаратылып айтылатын мейірім сөздер, себебі халқымыз малға үлкен ынтамен қараған, ол - азық, жүрсе - көлік болып қызмет атқарған; Мысалы: «ботам», «қозым», «лағым» т.б.

3. құс атауларымен балаларға қаратылатын сөздер, себебі аталатын құстар адамның жолбасшысы, қамқоршысы болып табылған; Мысалы: «қарлығашым», «құсым» т.б.

Орыс тілінде «сіз» деген қаратпа сөзі XVIII ғасырда ақсүйектердің ортасында француз тілі мен мәдениетінің ықпалының арқасында енген деген сөз бар. Сондай-ақ, «сіз» деп жауына қаратылып айтылатын болған деген де пікірлер қалыптасқаны рас. Бұған дейін орыс халқының дәстүрлі тілдік этикетінде фамилярлы және формальды қаратпалар қолданылған. Сондықтан да, «сен» есімдігі патшаға қаратылып айтылуы мүмкін: «ты, царь-батюшка... «Петицияда» (Петербург тұрғындары мен жұмысшы-лардың II Николайға арнауы) «сен» сөзі II Николай патшаға қаратылып қолданылады.

Қаратпа сөздер сөйлемнің аясын кеңейтетін үлкен тілдік категория. Қаратпалардың сөйлем мазмұнына өзіндік әсері бар. Тілде бекерден-бекер қосыла салған элемент емес. Сөйлемге күшейту мәнін үстейтін және сөйлем мүшелерінің қызметінде басқа біреудің ойын, назарын аударту үшін үнемі жанару үстінде жұмсалатын синтаксистік элемент. Сондықтан да қаратпалардың табиғатын айқындау -

қазіргі тіл білімінің кезек күттірмейтін мәселесі.

1. Томанов М., Сайранбаев Т. «Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар». - Алматы, 1980.
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. -- Алматы, 1994.
3. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі, Синтаксис. - Алматы, 1996.
4. Леонова Д.Ф. Ласковое обращение в казахском и русском языках, Филология и литературоведение. -2011.
5. Исследование славянских языков в русле традиций сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания. – М., 2001.

Түйін

Бұл мақалада қаратпа сөздердің сөз бен сөз тіркесі ішіндегі адресатты білдіретіндігі сөз болып, айтылу өлшемі, қолданылу аясы, ерекшеліктері қарастырылады. Қаратпалардың табиғатын айқындау - қазіргі тіл білімінің кезек күттірмейтін мәселесі екендігі айтылады.

Резюме

В данной статье рассмотрены сферы применения, размеры употребления слов обращений, а также определение адресата в обращениях между словами и словообразованиях. Отмечена одна из главных проблем современного языкознания – изучение природы обращений.

Resume

This article is distinguished the sphere of application, the amount of the using words for conversion, and also definition of conversion during transformation between words and word formation. The marked one of the main problems of modern linguistics studying the nature of transformation.

«АҚ БОЗ ҮЙ» РОМАН-ТРИЛОГИЯСЫ ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛДЫ?

Әлібекқызы Ақбота – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистратура және
PhD докторантура Институтының магистранты

Мақаламды бастамас бұрын, бірде отандық басылымға жазушы, әдебиет зерттеушісі, ұстаз, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның Халық жазушысы, Қазақ және Қырғыз Республикаларының еңбек сіңірген ғылым қайраткері Зейнолла Қабдолов: «Ақ боз үй» трилогиясы - ашаршылық нәубетін тұтас қамтыған, халқының басынан өткен қасіретті жылдар, ауыр күндерді жан-жақты суреттеген ірі туынды. “Үш туынды да қаламгердің қайсар батылдығынан, дерек десеңіз, батырлығынан туған”, - деп жауап беріпті.

1961 жылы автор Атамекеніне оралады. Дегенмен, ашаршылық жайлы ешкім ауыз ашпайды, ол жайлы айтуға мүмкіндік жоқ еді. «Бірінші бесжылдық, екінші бесжылдық толығымен жеңіспен аяқталды» деген өтірік ала-қашпа сөздерге автор жаны шыдамады. Сол себепті негзге ала отырып, Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі ҚазҰУ - С.Қ.) журналистика факультетінде оқып жүргенде әке-шешелерінен, ауылдағы ақсақалдардан естіген әңгімелерді қағазға түсіріп, жинай бастайды. «Адасқан ауыл» атты роман жаза бастайды. Алдын ала ойластырып, романға «Адасқан ауыл» атты есім тағып қояды. Дегенмен, автор сол туындысын аяқтай алмайды. Тек жылдар өте келе, жасы 35-ке толғанда аты аталмыш романды қолында алып, аяқтауға кіріседі. Ол 1982 жыл еді.

Романды жазу барысында автор барлық жұмыстарын, тірлігін тастап, Алматының шетіндегі Ақсай ауылына барады. Мұнда бір шопан ағасының киіз үйін тігіп, үш жылдай тапжылмастай сол жерде жатып, «Ақ боз үй» деген романын жазады.

Романды бітіргеннен кейін ұстазы, марқұм академик Зейнолла Қабдоловқа, сосын жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісовке оқытады. Екі ұстаздың ескертулерін, кеңестерін тыңдай отырып, біраз өзгерістер енгізеді. Ең ауыры кітапты баспаның тақырыптық жоспарына енгізу еді.

Шынтуайту керек, баспаның бастықтары саясаттан қорықты. Зейнолла Серікқалиев, Сайын Мұратбеков, Шерхан Мұртаза ағаларымыздың азаматтығының арқасында роман аман-сау қалды, баспаға жіберілді.

Бірақ, ол бес жыл жарық көрмеді. Әрине, авторға өзінің туындысының жарық көрмегені жеңіл тимеді. Кеңес заманындағы шындықты айтам деген жазушының тағдыры автордың жаңадан шыққан трилогиясының үшінші кітабында жазылды.

Автор Смағұл Елубай кеңес өкіметі кезіндегі әділетсіздік негізгі себеп болды дейді. Әділетсіздікті мектеп қабырғасында білім алып жүрген кезімізден-ақ көзіміз көретін. Өйткені біздің ресми тарихта 1920-1930 жылдардағы ашаршылық жайлы бір ауыз сөз жоқ болды. Тек қана «асыра сілтеу болды» деген бірен-саран сөйлем көретінбіз. Ал, біздің ауылымыз сол тозақты бастан кешкен ауыл еді.

Сондықтан ана-аналарымыздың ол жылдар туралы әңгімесі ресми тарихқа мүлдем қарама-қайшы еді. Сондықтан да біз Кеңес Одағының тарихына сенбедік. «Ақ боз үй» романында аталған шығармаға 1928-1933 жылдардағы нәубеттің, зобалаң әкелген жылдардың нақты көріністері арқау болған. Шеге мен Хансұлудың линиясы романның жүйелі сюжетін құрап, халықтың басынан өткен қасіретті жылдары мен ауыр күндерді жан-жақты суреттеген. Қаламгердің қайсар батылдығынан, керек десеңіз, батырлығынан туған шығарма адамды баурап алары сөзсіз. Сізді бұл шығарма сол уақытқа алып барып, Хансұлудың қайғысы мен Пахраддиннің мұңдасына айналдырады. Егіліп отырып еліңнің басынан өткен оқиға мен жерініп отырып жем болған еліңді аяп, әрі-сәрі күйге түсіріп, тарихтың еншісінде қалған нақты шындықтарды жайып салады.

1980 жылдары сол сұрапыл ашаршылықты көзбен көрген адамдар тірі болды. Сол кісілермен сөйлестіп, әңгімелерін тыңдады. Содан кейін ел аралап, Қарақалпақстанның Хожелі, Шоманай, Қоңырат аудандарында болдым. Ол аймақта да кезінде елден кеткен ауыл ақсақалдары бар екен. Олармен қауыштық. Әңгімелерін тыңдадық. Одан әрі Түрікменстанның Ташауыз облысына барып, онда да кезінде Ақтөбеден кеткен қарияларды тыңдады. Мінекей, осындай ізденістер нәтижесінде «Ақ боз үй» трилогиясы жазылды. Романға негізінен 1930 жылдардың апатын көзбен көрген адамдардың берген мәліметтері негіз болды. Өйткені Кеңес Одағының мұрағатында ашаршылықты кең суреттеген құжаттар жойылған еді. Осы күнге дейін біз осының зардабын шегіп келеміз. Совет тарихнамасы ашаршылықтың толық картинасын жасаудың жолын байлап отырды. Сол себепті біз сол нәубет заманды бастан кешкен адамдардың әңгімесіне ден қойдық. Сонымен қатар, біз сол 1920-1930 жылдары шыққан газет-журналға сүйендік. Тағы бір атап өтер жайт - өткен ғасырдың 20-30 жылдар психологиясын тануға бізге бір бағыт берген Бейімбет Майлин әңгімелері еді. Ол ұлы таланттың ашаршылық жайлы екі-үш әңгімесі бар. Осының өзі сол кездегі трагедияны ұғынуға көп септігін тигізді.

«Ақ боз үй» роман-трилогиясы үш кітаптан тұрады: 1. Ақ боз үй; 2. Мінажат; 3. Жалған.

Автордан алынған сұхбаттар ішінде, сол таңдағы мәселе жайында: «Біріншіден, бұл тарихи шындық, әрине, бізге тарих оқулығынан ашаршылық болған жоқ, тек 30-шы жылдары асыра сілтеу болды деп қана оқытты. Коммунистік партия бастаған жүйе осы бір ұлттың басынан өткен қасіретті бүркемелеп, жоққа шығарып, архив деректерін жойып, халықтың сөзін сөйлейтін қаламгерлердің аузын жабуға, бұл трагедияны ұмыттыруға тырысты. Оның себебі 1921 жылғы да, 1932 жылғы да ашаршылық осы Коммунистік партияның қолдан ұйымдастырған ашаршылығы болатын» ой білдіреді. Қолдан жасады дейтініміз, Голощекин басқарған Қазақстан Коммунистер партиясы әртүрлі жоспарларды орындауды сылтау етіп, халықтың қорасындағы малын, қамбасындағы дәнін, тіпті асып отырған қазанын төңкеріп алып кетіп, елге зорлық-зомбылық көрсетті. Мен оны көз көрген куәгерлерден өз құлағыммен естігенмін. Коммунистік партия халықтың басынан өткен осындай ұлы қасіреттің ұлы шындығын жасырмақ болды. Бірақ біз бұл шындықты бала кезімізден біліп өстік, себебі біздің ауыл сол заманда өз жерінен үдере көшіп Қарақалпақстанға, одан әрі Түркіменстанға өтіп кеткен болатын, мен сол жерде дүниеге келдім. Кейін Алматыға көшіп келдік, мен №12 мектепте оқыдым, сонда тарихты ашып қарасам, осынау ұлттық қасірет туралы ештеңе ашып айтылмапты, бәрі керемет болғандай көрсетілген. Үлкендердің, ата-аналарымыздың басынан өткен осы бір зұлматтың тарихын күнде естіп өскендіктен біз ресми тарихқа сенбедік, сол себепті де 30-шы жылдардың шындығын айтқым келді. Бірақ бұл сол кездегі цензура мемлекеттік дәрежеде тиым салған үш тақырыптың бірі еді, мұны жазғандар да, айтқандар да айдалып кететін. Қазақ қаламгерлері сол себепті де бұл тақырыпқа кең қанат жаза алмады, әрине, тиіп-қашып, құс тілімен бір нәрселер айтқан болды, бірақ біздің қазақ әдебиетінде ашаршылық тақырыбы көтерілмеді. Бұл ұлы зұлматтың шындығын жазу менің бала жастан мақсатым болды, университеттің 1-ші курсына оқып жүргенде бір романның жобасын жасадым да, әдеби тәжірибемнің аздығы себепті оны кейінге қалдырдым, жасым 35-ке келген кезде ғана мен бұл тақырыпқа шындап кірістім. Ең алдымен, өз ауылым, ата-бабамның туып-өскен жері Ақтөбенің Байғанин ауданына барып, сол заманның куәгерлерімен кездесіп, оларды тыңдап, материалдар жинай бастадым. Содан кейін елдің көшкен жолымен жүріп өтіп, Үстірт арқылы Қарақалпақстанға барып, қариялармен сөйлесіп, одан әрі Түркіменстанға барып, Ташауыздағы зұлматтың кейіпкерлерімен кездесіп, өз ауылымның тарихын зерттей бастадым, өйткені менің ауылымның тағдыры бар қазақтың тарихымен тепе-тең еді. Яғни өз ауылымның тарихи жолы арқылы қазақтың басынан кешкендерді айтуға кірістім. Сөйтіп 1982 жылы осы Алматының батыс жағындағы Ақсай дейтін сайдағы (бұл кезде ол бос жатқан жер еді) бір бұлақтың басына шопан ағамның киіз үйін тігіп қойып, үш жыл бойы жалғыз жатып, «Ақ боз үй» атты қазақ әдебиетінің жалпы 30-шы жылдардағы ашаршылық жайлы тұңғыш романын жазуға отырдым. 1985 жылы кітап жазылып бітті, бірақ бұл Компартияның көзі тірі кезі, сол себепті баспа мұның тақырыбынан шошып, оны ешқандай «темпланға» кіргізбеді. Қашан Компартия құлағанша кітап шықпай жатты, 1990 жылы ғана Совет үкіметі құлаған кезде жарық көрді.

Бұл жерде тағдырдың маған жасаған адам таңғаларлық сыйы болды деп айта аламын. Компартия келмеске кетпегенде, егер Совет Одағының аяғы аспаннан келіп, шаңырағы ортасына түспегенде мен бұл кітап үшін айдалып кеткен болар ма едім немесе әдебиеттен аластатылар ма едім, мүмкін қор болып, арақ ішіп кетіп, бір арықта құлап өлген болар ма едім? Өйткені, бұл нәрсе менің өмірімнің басты мағынасы, жазушылық мұрат-мақсатым еді. Сөйтіп, Аспанда Құдай бар, «жыртық үйдің де құдайы бар» дейді ғой, сонау заманда шұбырып, аштан өлген халықтың, ашаршылыққа ұрынған ана мен баланың зарын құлағыммен естігендей болып отырып, сүйегі көрінген жерде шашылып қалған, жоқтаусыз кеткен қазақтың жоқтауын жазуға маған Жоғарыдан бұйрық болды ғой деп ойлаймын, әйтпесе, біздің тұқымымызда қалам ұстаған адам болған емес, әкем Абат та, шешем Қамби де сауатсыз, шаруа адамдары болды. Яғни, бұған бір Тәңірі, Жаратқан ие бастап тұрды деп білемін, кітап сол «бұйрықтың күшімен» жазылды деп ойлаймын. Бұдан кейін екінші кітапты жазуға отырдым, бұл трилогия болатын. Бұл кітап сол ашаршылықтан өткен ауылдың Сталиндік репрессия кезіндегі бір-бірін ұстап берген қазақтың тағдырынан хабар береді, сол кездегі болмысын көрсетеді, жағдай сол кезде дәл осындай болған еді. Басы қылтиып көрінген көрнекті адамдар бірінші қамалып кетті. Мұндай сатқындыққа, халықтың мораліне, адамзатқа жат қылыққа адам қалай барады деген психологияны зерттеп бердім «Мінәжат» атты екінші кітапта. Содан кейін тағы сол ауылдың дамыған социализм деп аталған Брежнев заманындағы, яғни тоқырау жылдарындағы ақ жаулықты аналар мен ақ сақалды қарияларға дейін арақ ішіп, той тойлайтын елдің бір рухани азғындаған, діннен безген кезі туралы кітап жазылды. Мектептер жабылып, ұлттық дәстүрлерден ажырап, халқымыз түгелдей орыстануға бет бұрған 80-ші жылдардағы рухани тоқырау туралы шетелде Азаттық радиосында жұмыстың арасында жүріп жазған үшінші кітабым «Жалған дүние» деп аталды. Бұл 2000 жылы жарыққа шықты. 1982-1985 жылдарға дейін ашаршылық тақырыбына арналған қазақ романы жазылды дегенді естіген емеспін. Кеңес өкіметі тұсында кең көлемде, роман жанрында қалам тарту мүмкін болмады. Дегенмен, ашаршылықты көзімен көрген жазушылар көп еді. Олардың ішінде кейбірі әлі күнге дейін көзі тірі. Бірақ, біздің жазушыларымызға кеңестік идеология өтіп кеткен болуы керек, ешқайсысы бұл тақырыпқа қалам тартпады. Өз естеліктерінде Ғабит Мүсіреповтің айтатыны бар, оның өзінде аштықтың бір эпизоды ғана айтылады. Бейімбет Майлин 1921 жылғы ашаршылықты өзінің «Күлпәш», «Ашаршылық құрбаны» деген әңгімелерінде жазды. Би-ағаң ашаршылық тақырыбын әңгіме жанрында болса да керемет классикалық үлгіде жазды. 1940 жылдары ақын Жақан Сыздықов «Әли қарт» деген шағын ғана поэма жазды. Сол үшін ол жазаланған, кітабы өртелген болатын. Тоқсаныншы жылдарға жақындағанда Балғабек Қыдырбекұлы «Алатау» романын жазды. Соның ішінде бір тарауы ашаршылыққа арналған. Өйткені, роман Жетісу тарихынан сыр шертетін. Содан кейін Адам Мекебаев тоқсаныншы жылдары «Құпия қойма» деген шағын роман жазды. Бұл ашаршылық тақырыбында өте талантты жазылған шығарма. Мұның бәрін қосқанда осынау ұлттың ұлы қасіретін өз деңгейінде толық қамтыдық деп айта алмаймын. Бұл трагедияны толық қамту мүмкін емес. Өйткені, бұл сол кездегі әрбір ауылда, отбасында болған, 4 миллион қазақты жалмаған трагедия.

«Заманға адам күйлемек, заманы оны илемек» деген Абайдың сөзіндегідей, өкінішке орай, интеллигенция заманға күйледі, идеология оны иледі. Күресе алмады. 1932-1933 жылдарғы ашаршылықтан, 1937-1938 жылдары орын алған қудалаудан халықтың рухы сынды. Әрине, бұл дүрбелеңнен басқа халықтар да өтті. Бірақ, ашаршылық қазақ үшін ұлттық қасірет болды. Оның салдарынан әлі күнге құтыла алмай келеміз. Қазақтың бойындағы ұлтсыздық, тілсіздік, дінсіздік, кейде сатқындық деген жаман әрекеттерді ушықтырған, комформист жасаған Сталин, Голощекин басқарған большевиктік дозақ деп білемін. Шындығында, мұндай дозақтан халықтың аман өтуі мүмкін емес еді. Әйтеуір, Құдай сақтап, жарты халық қалсақ та аман өтіппіз. Сондықтан, бұл біздің тарихымыздағы ең қаралы, ұлттық қасірет. Ешқашан ұмытылмауға тиіс Ұлттың Ұлы Қасіреті.

1. Смағұл Елубай «Ақ боз үй», Алматы қаласы «Атамұра» баспасы 2008 жыл.
2. Зейнолла Қабдолов «Өлең сөздің теориясы»
3. Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиеттанымдық»
4. Зәки Ахметов «Әдебиеттану»
5. Қажым Жұмалиев «Әдебиет теориясы»

Резюме

В данной статье рассматривается о истории написания романа-трилогии «Ақ боз үй». А также рассматривается стилевые и жанровые особенности романа-трилогии.

Summary

In this article it is considered about stories of writing of the novel trilogy «Ak boz ui». And also it is considered style and genre features of the novel trilogy.

ЖУРНАЛИСТИКА

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ

Г.С. Бақбергенова – Абай ат.ҚазҰПУ оқытушысы

Адам арасындағы қатынастардың түрі: жеке және топтық, тең құқықты және тәуелді, қарама-қарсылықты және дау-дамайлы болып бөлінеді.

Жұртшылық арасындағы қатынастардың қалыптасуы әдетте, олардың бірін-бірі қабылдай алуы, түсінуі және бағалауына байланысты. Адамаралық қатынастардың ерекшелігі олардың эмоциональды болуында. Көңіл-күйдің бір сәттік болуынан, жеке қатынастар құбылмалы келеді: бүгінгі тәп-тәуір сыйлы-қатынас күн өтпей-ақ кері сипатқа енуі баршаға аян құбылыс.

Қызметтік қатынастар (журналист пен әңгімелесуші арасындағы қатынаста осыған кіреді) жеке қатынастарға қарағанда біршама тұрақты, олар әдетте көңіл-күйге байланысты өзгере бермейді. Мұндай қатынастардың әрбір тұлғаның көңіл-күйіне бағына бермейтіндігінен оларды ресми қатынастар деп те атайды, яғни мұндай өзара байланыстар қатынасқа түскен адамдардың әрқайсысының жеке ерекшеліктері мен психологиялық кейпіне тәуелді болмауы қажет.

Егер журналистиканың қоғамдық маңызы зор мамандықтар қатарына енетінін (оны төртінші билік дейтініміз тағы бар) ескерсек, өз-өзіне талап қоя білу – журналистің құқығы ғана емес, міндетіне айнала-тыны сөзсіз.

Журналистке тіл білу, оны мүлтіксіз меңгеру, оның барлық мүмкіндіктерін қолдану аса қажет. Сондықтан да тіл қызметіне жеке тоқталу артықтық етпейді. Өйткені бұл сұхбат берушімен қарым-қатынас кезінде журналистің басты құралдарының бірі болмақ.

Ғылым тілдің мынандай негізгі қызметтерін бөле-жара қарастырады.

▪ Ойды (әсіресе ғылыми). іске асыру. Адамның сөзбен ғана емес, образды түрде ойлайтыны белгілі. Оның үстіне ол өз ойын бір немесе бірнеше белгі жүйелерімен білдіреді. Тіл – әмбебеп әрі әбден жетілдірілген белгі жүйесі. Ол арқылы барлық журналист нақ тілмен жұмыс істеуге тура келеді. Тілді жетік білгенде ғана өз ойын анық жеткізе алады.

▪ Қарым-қатынасты жолға қою. Егер тілді егжей -тегжейіне дейін білмеген адам өзгелерді түсінбеуі және өзін түсіндіре алмауы мүмкін.

Әлеуметтік өмірде адамдардың іс- әрекеттерінің негізгі бір түрі - сөйлеу. Ол - күрделі психологиялық процесс болып табылады.Сөйлеу- адамның қарым-қатынас жасау құралы. Ал қарым-қатынас жасаудың қуатты құралы - тіл. Осыған дәлел Лассуэли моделіне назар аударайық:

Кім (хабарлайды) – коммуникатор

Нені (хабарлайды) – хабарды

Қалай (жеткізеді) – арна арқылы

Кімге (бағытталған) – аудиторияға

Қандай (нәтижеге жеткізеді) – хабардың қаншалықты тиімділігіне байланысты

Әр адамды қызықты әңгімелесуші ететін қарым-қатынас. Күнделікті тәжірибе көрсеткендей тілші мен әңгімелесуші қарым-қатынасын әрдайым ұтымды қалыптастырып, үлкен нәтижеге қол жеткізу үшін кәсіби қағидаларды нық ұстануы қажет. Жоғарыда айтып өткеніміздей журналистке тән тағы бір жақсы қасиет «адамдармен тез тіл табысу» болып саналады. Сұхбаттың қызықты да мәнді болып шығуы ең алдымен журналистің өзі әңгімелескен адамды «сөйлете» алуына байланысты. Әр журналистің қарым-қатынас жасауда өзіндік әдісі бар. Ал «Основы творческой деятельности журналиста» атты еңбегінде Г.В. Лазутина сұхбаттың сәтті шығуына қатысты мынадай дәлелдер келтіреді:

• Әңгімеге түпкілікті дайындалу (талқыланар тақырыпты меңгеру, әңгімелесушіні жеке тұлға ретінде тану).

• Әңгіме барысын қадағалап отыру, пайда бола қалған кедергілерге тезарада тосқауыл қоя білу.

• Екеуара қарым-қатынасты дамытуға жағдай жасайтын айла – тәсілдерді меңгеру.

• Ал, Валерий Аграновский болса, «Ради единого слова» кітабында сұхбат жүргізудің бірнеше негізгі амалдарын көрсетеді.

• Нағыз журналист әңгімелесушіге біріншіден өзі ой алып барып, екіншіден одан ой алып қайту үшін баруы керек (біздің сауалдарымыз сұхбаттасушымызды терең ойға жетелеп, көсіле сөйлейтіндей болуы қажет)

• Әңгіме жемісті болуы үшін сұхбат беруші оған қызығушылық танытуы керек. Өйткені, журналист өз сауалдарына тек әңгімелесушінің қалауымен ғана жауап ала алады.

• Журналистің өзі жеке тұлға ретінде сұхбаттасушыға ұнай білуі аса қажет.

Міне, осындай аса қажетті қағидаларды ұстанғанда ғана әңгімелесуші мен сұхбаттасушы арасындағы қарым-қатынас оң нәтиже беріп, журналистің сырлы сұхбат дайындауына не қызықты мақала жазуына түрткі болмақ. Оның үстіне мұндай қарым-қатынастың тереңдей түсуі екі жаққа да тиімді боларына дау жоқ. Ең бастысы бұл жайт аудиторияның журналисті түсінуіне әрі қабылдауына жол ашары сөзсіз.

Резюме

В этой статье говорится об отношениях между журналистом и собеседником.

Summary

This article talks about the relationship between a journalist and orator.

УНИВЕРСИТЕТКЕ ЕҢБЕГІ СІҢГЕН ҰСТАЗДАР

ҰЛАҒАТТЫ ҒИБРАТ ҮЛГІСІ

Б.Әбдіғазизұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті филология факультетінің деканы, филология ғылымдарының докторы, профессор

Бүкіл ғұмырын Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетімен сабақтастырған ұлағатты ұстаз, көрнекті лингвист ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ғабдолла Қалиұлы Қалиев бір қараған адамға біршама тұйықтау, ойы мен сырын өзгеге аша қоймайтын «жұмбақ» жан тәрізді көрінгенімен үнемі көпшіліктің ішінде, өзі тұрғылас әріптестерінің, өкшесін басып келе жатқан іні-қарындастарының, мыңдаған талапкер шәкірттерінің арасында ашық жарқын ғұмыр кешті.

Шын түсінген адамға Ғабдолла аға іші асыл қазынаға толы «сыр сандық» болатын. Тек кілтін таба біл. «Сыр сандықты ашып қара, ашып қара жырласын» деп Сәкен ақын айтқандай... Ғабдолла аға ашылады. Қазынасын жайып салады. Тындаушысын өзіне барған сайын тарта түседі.

Ғалым Ғабдолла Қалиевтің ғұмыр бойы тірнектеп тер төгіп, тиянақтап жинаған дүниесі өзінің туған халқының асыл тілі, қазақ сөзінің інжу-маржандары болды. Заманның желі қалай соқса да ол осынау ана тілінің құрметін арттырып, қасиетін танытудан, оның әрбір сөзіне, тынысына дейін санасынан сүзіп өткізіп, мәні мен дәнін саралаудан бір де жаңылған емес. Осы жолда нағыз ғалымға тән ізденімпаздық пен еңбекқорлықтың, қайсарлық пен табандылықтың тамаша үлгісін көрсетті. Ғылым жолында «инемен құдық қазды», тағдырдың түрлі тауқыметтерін бастан кешкен туған тілінің тамырына қан жүгіртумен болды, адамдардың санасына білім мен ғылымның сәулесін сіңірді. Сол арқылы халқының рухани қазы-насын байытты, өзі де биікке көтерілді, ғылым әлеміне аты танылды, құрметке ие болды. Шын мәнінде ұстаз атанды.

Ұстаздық қасиет Ғабдолла ағаның бойына қанымен тарап, талантымен сіңірілген қасиет еді десе болады. Өзінің тұрғылас замандастары секілді Ғабекеннің де өмірге келген, жастық шағы мен бозбалалық дәурені өткен кезең еліміздің өміріндегі аса бір ауыр жылдарға тура келді. Тәкаппар Тарбағатайдың бауырында жиырмасыншы ғасырдың жиырмасыншы жылдарының соңын ала дүние есігін ашқан бала Ғабдолланың балдырған шағы отызынышы жылдардағы жаппай аштық пен ауыртпалыққа тұспа-тұс келді. Бірде бар, бірде жоқ, кейде аш, кейде тоқ күндер өтті бастан. Санасына сәуле ұялаған балғын жас сол жылдарға тән қиындықтың барлығын иығымен сезініп өсті. Бірақ жасымады. Қайта заман ауыртпа-лығы жігерін қайрай түсті, бұғанасын қатайта берді.

Есін жиып, бозбала күнге жетер-жетпесте ел шетінде алапат соғыс өрті тұтанды. Естияр ағайын майданға аттанды. Тіршілікке иелік қарттар мен әйелдердің, әлі буыны бекімеген балғын жастардың үлесіне ауды. Сол қатарда мектеп оқушысы Ғабдолла да оқып жүрген сабағын тастауға мәжбүр болды. Оқуын жай ғана үзген жоқ, кешегі оқушы енді ауыл мұғалімі болып, өзінен кейінгі бұлдіршіндердің сауатын ашуға араласты. Соғыстан кейін мектеп партасына қайта отырып, үзілген оқуын қайта жалғастырды, орта білім алды.

Үлкен өмірдің баспалдағына аяқ басар шақ... Еңбек жолы... Институт... Жоғары білім алу... Алда осы тектес сан тарау жол жатты.

Сол кезеңнен бастап, дәлірек айтқанда өткен ғасырдың қыркыншы жылдарының екінші жартысынан бері қарайғы Ғабдолла ағаның бүкіл ғұмыры қазақ топырағындағы жоғары білімнің қара шаңырағы – Абай атындағы Қазақ педагогика институтымен (қазіргі Қазақ ұлттық педагогикалық университет) біте қайнасып, ажырамас ұғымдарға айналып кетті. 1950 жылдан бастап алпыс жыл бойын Ғабдолла аға осы оқу орнында тапжылмастан еңбек етті, қарапайым студенттен іргелі ғалымға, тамаша педагогқа, азамат-тығы мен қайраткерлігі қатар өрілген өнегелі тұлғаға, ұлы жүректі ұстазға дейінгі ғажайып жолдан өтті.

Абай есімін иеленген университетке сонау елуінші жылдары келген Ғ.Қалиев, С.Қирабаев, Н.Ғабдуллин сынды ұстаздарымызды біз кешегі алаштың арыс ұлдары А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, С.Аманжол-ловтардың ағалық жолын жемісті жалғастырып, ұлы дәстүрлер эстафетасын бүгінге дейін жеткізген қайраткер ұрпақтың өкілдері, асылдың сынығы ретінде танимыз, бағалаймыз. Құрмет тұтамыз. Өмір жолдарын өнеге етеміз.

Ғалым-ұстаз Ғабдолла Қалиев әр жылдары университеттің қазақ тілі кафедрасын, жалпы тіл білімі және қазақ тілінің тарихы кафедрасын басқарды. Біраз жыл университеттегі барша оқу-әдістемелік жұмыстарға жетекшілік ететін проректор қызметін атқарды.

Ғабдолла ағаның оқу-әдістемелік жұмыстар жөніндегі проректорлық қызметі еліміз тәуелсіздік алып, етек-жеңімізді жинақтап жатқан, сол қатарда жоғары білім берудің стандарттары мен оқу жоспарларының жаңаша түзіліп жатқан жауапты кезеңге тура келді. Міне, осы жылдары ғалым ағаның

шын мәніндегі білімдарлығы мен ұйымдастырушылық қабілеті, жоғары білім жүйесін басқару шеберлігі, өз ісіне адал-дығы мен талапшылығы, еңбекқорлығы мен ұқыптылығы мейлінше жарқырап көрінді.

Іс тәжірибесі жеткіліксіздеу, жоғары мектеп өмірінің ұңғылы мен шұңғылын әлі де толық меңгере қоймаған жас маман, факультет деканы ретінде мен сол кезде Ғабдолла ағаның уақытпен санаспай жасаған жанқиярлық еңбегіне куәгер бола жүріп, көп нәрсені үйренгенімді мақтан етемін. Іскер маманның, ақылшы ағаның берген бағыт-бағдары бұдан кейінгі еңбек жолымда қанша рет табысқа жол ашқаны айдай ақиқат.

Проректор Ғабдолла Қалиев сол тұста кеңестік кезеңнің қасаң қағидаларына негізделген оқу жоспарларының ұлттық мүддемізге бейімделе қайта тууына тікелей ұйтқы болды. Шындығын айтсақ, проректор Ғ.Қалиевтің қолынан сол жылдары шыққан оқу жоспарларында түзіліп, қалыпқа түскен пәндер жүйесі бүгінгі таңдағы оқу процесіне де басты негіз болып отыр.

Білімдар ғалым ойының ұлт мүддесіне, келешек ұрпақтарға қызмет етуінің шынайы үлгісі осындай болса керек. Және бұған ұстаз Ғ.Қалиевтің тәлім-тәрбиесін көріп, мағыналы дәрістерін тыңдаған сан мыңдаған шәкірттерін қосыңыз. Алпыс жыл ұстаздық еткен, республика жоғары мектебімен біте қайна-сып ғұмыр кешкен Ғабдолла ағаның тұлғасы осы арқылы биіктей беретіні, мәртебесі аса түсетіні анық.

Профессор Ғабдолла Қалиев қазақ тілі білімі саласында жемісті еңбек еткен, өзінің алдындағы ұстаздары С.Аманжолов, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаевтардың ғылымдағы дәстүрлі жолын жалғастырған көрнекті ғалым еді. Әдеби тіліміздің тарихын, қазақ тілінің лексикологиясы мен диалектологиясын тереңдей зерттеді. Бұл салалардың ғылыми дәрежесін орнықтырды. Әсіресе, қазақ тіліндегі говорларды, Қазақстанның әр шалғайындағы жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеу ісіне алғашқылардың қатарында түрен салды. Нәтижесінде 1985 жылы «Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру» деген тақырыпта көлемді монография жазып, соның негізінде докторлық диссертация қорғады. Еңбек қазақ тілі білімі саласындағы жаңалық ретінде қабылданды. Әдеби тілден алынған материалдарды говорлардағы сөз тудыру заңдылықтарымен салыстыра отырып ғалым халықтық тілдің баюына негіз болатын бастау, қайнардың көзін ашты.

Бұдан кейінгі жылдары Ғабдолла аға тіл білімінің басқа да көптеген салаларына ат салысты. Көрнекті ғалымның қаламынан туған 300-ге жуық ғылыми еңбектер осынау қыруар ізденістің заңды нәтижесі еді. Оның сыртында 40-қа тарта жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдары және бар. Соңғы жылдары «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық ғылыми жобаны жүзеге асырушылар-дың бірі болды.

Ғалым-ұстаз Ғ.Қалиевтің ғылыми жетекшілігімен жиырмаға тарта кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды.

Ұзақ жылдар бойы атқарған ұстаздық, ғалымдық, қайраткерлік, ұйымдастырушылық қызметтері үшін әр жылдары берілген Жоғары кеңестің грамоталары, Оқу министрлігінің марапаттары, «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төсбелгісі, Б.Алтынсарин атындағы медаль, Оқу-ағарту ісінің үздік қайраткері атақтары, ең бастысы ғылым мен білімде ұстазынан үлгі алып, өнегесін бойына сіңірген шәкірттерінің алғысы Ғабдолла аға сынды тұлғаның мәртебесін арттырып, жыл өткен сайын биіктете түсетіні ақиқат.

Осындай биік тұлғалы парасат иесі бола тұра Ғабдолла аға аса қарапайым жан еді. Жасым үлкен деп өзін жоғары ұстамайды, үлкенмен де, кішімен де әңгімесі жарасып жүретін, оған қоса қарапайым қазақи қалжыңы ғажап болатын. Астарлы әзілге аса мерген, қалжыңына күлдірмей қоймайтын жаны көңілді ағаны әрдайым сөзге тартып, сыр ауыртпақтаудың өзі қандай.

Әдетте түймедей ісін түйедей еңбек етіп көрсетуге тырысып жүретін жандармен салыстырғанда Ғабдолла ағаның өз еңбегін ешқашан бұлдамайтын, мақтанға салынбайтын, биік пафосқа берілмейтін қасиеттерінің шоқтығы әрдайым биік көрінетін.

Көрнекті ғалым, ұлы жүректі ұстаз, жаны жайсаң аға, қайраткерлігіне азаматтық адалдығы ұштасқан кіршіксіз таза ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі Ғабдолла Қалиевтің тұлғасы біз үшін, келешек ұрпақтар үшін қашанда осынау биіктен төмендемесе керек.

ҰСЫНЫСТАР ҮШІН